

І.У. Вішнеўская

ГІСТОРЫЯ ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ

І.У. Вішнеўская

ГІСТОРЫЯ ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ

*Дапаможнік для студэнтаў
вышэйшых навучальных устаноў*

Мінск
ТЭСЕЙ
2004

УДК [32.001+340](476)(075.8)

ББК 66.1(4Би)я73

В55

Рэцэнзенты:

каф. тэорыі і гісторыі права фак. права БДЭУ;
д-р юрыд. навук, праф. **Т.І. Доўнар**

Вішнеўская І.У.

В55 Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі: Дапамож.
для студэнтаў вышэйш. навуч. устаноў / І.У. Вішнеўская. —
Мн.: Тэсей, 2004. — 272 с.
ISBN 985-463-145-1.

Дапаможнік ахоплівае ўвесь перыяд развіцця палітыка-прававой думкі Беларусі: працэс узнікнення і развіцця тэарэтычных ведаў аб дзяржаве, палітыцы, праве і заканадаўстве краіны ад старажытных часоў да нашых дзён.

Можа быць выкарыстаны для студэнтаў юрыдычных факультэтаў па адпаведнаму вучэбнаму курсу, а таксама ў якасці дадатковага матэрыялу пры асваенні курса «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі».

УДК [32.001+340](476)(075.8)

ББК 66.1(4Би)я73

ISBN 985-463-145-1

© Вішнеўская І.У., 2004
© Тэсей, 2004

Прадмова

У аснову кнігі «Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі» пакладзена распрацаваная аўтарам вучэбная праграма па аднайменнаму курсу, якая рэкамендавана ў якасці базавай навуковым саветам Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта. Аўтар імкнулася абагульніць даследаванні беларускіх, расійскіх, польскіх і навукоўцаў іншых краін у галіне палітыка-прававой думкі Беларусі з Х стагоддзя да нашых дзён.

У аснову перыядызацыі гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі былі пакладзены асноўныя этапы сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця нашай краіны, а таксама агульнаеўрапейскія цывілізацыйныя працэсы — Адраджэнне, Рэфармацыя, Контррэфармацыя, Асветніцтва. Пры асвятленні гісторыі палітыка-прававой думкі аўтар звяртае ўвагу на яе залежнасць ад геапалітычнага фактара, г.зн. знаходжанне паміж заходняй і ўсходняй еўрапейскімі цывілізацыямі, у выніку чаго ў ёй арганічна спалучаліся рысы супрацьлеглых палітычных і прававых культур. Разам з тым, беларуская палітыка-прававая думка ў розныя часы адлюстроўвала перадавыя агульнаеўрапейскія тэндэнцыі і яе здабыткі клаліся каштоўнымі камянямі ў скарбонку сусветнай культуры.

Аўтарам аналізаваліся непасрэдна творы славурых беларускіх мысліцеляў: правазнаўцаў, палітыкаў, пісьменнікаў, публіцыстаў; гістарычныя нарматыўныя акты: дагаворы, прывілеі, статуты, канстытуцыі, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі і з'яўляліся вынікам праватворчасці беларускага народа. Аўтар таксама абавіралася на даследаванні беларускіх спецыялістаў у галіне палітыка-прававой думкі Беларусі — А. Біралы, Э. Дарашэвіча, Т. Доўнар, У. Конана, А. Лойкі, А. Майхровіча, Н. Махначы, С. Падокшыны, У. Саверчанкі, С. Сокала, В. Шалькевіча, В. Шведы, П. Чыгрынава, Я. Юхо і інш.

Пры падрыхтоўцы апошняй главы — «Палітычная і прававая думка Беларусі ў сучасны перыяд» — аўтар палічыла неабходным спыніцца на праблемах, якія мелі найбольшы рэзананс у грамадстве пасля абвешчання дзяржаўнага суверэнітэта Беларусі і шырока абмяркоўваліся ў палітычных і навуковых колах, друку і іншых сродках масавай інфармацыі.

Кніга не прэтэндуе на вычарпальны аналіз палітычнай і прававой спадчыны беларускага народа. Мэта, пастаўленая аўтарам, пазнаёміць студэнтаў з багатай палітычнай і прававой культурай у гістарычнай рэтраспектыве і тым самым будзе садзейнічаць узмацненню іх нацыянальнай свядомасці.

Аўтар лічыць неабходным выказаць удзячнасць навуковаму рэдактару гэтай кнігі — прафесару права і гісторыі А.Ф. Вішнеўскаму, а таксама Л.В. Белай, Н.В. Касіяненка, Т.М. Пяхоце за камп'ютэрны набор тэксту.

Глава 1

ПРАДМЕТ, ЗАДАЧЫ І ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ КУРСА ГІСТОРЫІ ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ

1.1. Прадмет і задачы курса

Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі — адна з палітыка-прававых дысцыплін, якія вывучаюцца на юрыдычных факультэтах ВНУ Беларусі. Гэта адносна новая дысцыпліна. Раней фрагментарныя сведчання з гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі студэнты атрымлівалі ў курсах «Гісторыя палітычных і прававых вучэнняў», «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі», «Гісторыя філасофскай думкі Беларусі», «Гісторыя Беларусі», «Гісторыя культуры Беларусі» і інш.

Палітычныя працэсы 1990-х гадоў, якія адбываліся ў нашай краіне, садзейнічалі значнай актывізацыі даследаванняў айчынных гісторыі. Навукоўцы атрымалі магчымасць аналізаваць багатую творчую спадчыну беларускіх асветнікаў, мысліцеляў, вучоных, грамадскіх дзеячаў, працы якіх доўгі час знаходзіліся ў спецсховішчах. Глыбокі аналіз крыніц, вызваленне гісторыі ад замоўчванняў і фальсіфікацый зрабілі магчымым пашырэнне і ўзбагачэнне зместу прадмета гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі.

Прадметам гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі з'яўляюцца ўзнiкненне і развіццё тэарэтычных палажэнняў аб дзяржаве, праве, заканадаўстве і палітыцы, выказаных нацыянальнымі мысліцелямі, грамадскімі, дзяржаўнымі і рэлігійнымі дзеячамі, паэтамі, пісьменнікамі, навукоўцамі, публіцыстамі ў той ці іншай форме. Палітычная і прававая думка ўзнікае раней афармлення сістэмы навуковых ведаў і ў большасці выпадкаў з'яўляецца зародкам прававога ці палітычнага вучэння. Разам з тым яна існуе побач з адпаведнымі вучэннямі ў мастацкай літаратуры, публіцыстыцы, у гутарках, прамовах і г.д. Узнікаючы адначасова з дзяржавай і правам, прававая і палітычная думка адлюстроўвае складаныя сацыяльныя, палітычныя, нацыянальныя, рэлігійныя працэсы, што адбываюцца ў дзяржаве ў той ці іншай перыяд. Яна развіваецца на аснове ўзаемапрапанікнення ці супрацьпастаўлення

поглядаў розных сацыяльных груп і палітычных партый. Палітычныя і прававыя погляды могуць быць як прагрэсіўнымі, г.зн. адпавядаючымі сацыяльнаму прагрэсу, так і рэакцыйнымі, якія імкнуча да кансервацыі існуючай палітычнай і прававой рэчаіснасці.

Вывучэнне палітычнай і прававой думкі Беларусі мае не толькі навукова-пазнавальнае, але і вялікае выхаваўчае значэнне. Яно фарміруе ў будучых юрыстаў уяўленне аб высокім тэарэтычным узроўні нацыянальнага мыслення, яго цеснай сувязі з філасофскімі, грамадска-палітычнымі і прававымі традыцыямі як Захаду, так і Усходу, што ў сваю чаргу садзейнічае развіццю і ўмацаванню гонару за беларускі народ, які стварыў адпаведным лепшым узорам сусветнай культуры духоўныя скарбы, за багатую гістарычную спадчыну, за славутых продкаў Айчыны.

1.2. Перыядызацыя гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі

У аснову перыядызацыі палітычнай і прававой думкі Беларусі пакладзены асноўныя этапы сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця грамадства. Справа ў тым, што думка, як частка свядомасці народа, адлюстроўвае менавіта сацыяльна-палітычныя і эканамічныя працэсы. На наш погляд, мэтазгодна выдзеліць дзевяць перыядаў развіцця палітычнай і прававой думкі нашай краіны.

Першы перыяд ахоплівае палітычную і прававую думку Беларусі ў часы распаўсюджвання хрысціянства (X — першая палова XII стст.). У гэты перыяд адбываюцца істотныя змены ў жыцці нашых продкаў, звязаныя з утварэннем першых дзяржаў-княстваў і распаўсюджваннем хрысціянскай ідэалогіі. Яны вядуць да змены светаўяўленчых арыенціраў старажытнага насельніцтва Беларусі.

Прадстаўнікамі грамадска-палітычнай думкі першага перыяду з'яўляюцца такія хрысціянскія асветнікі Беларусі, як Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч, А. Смаленскі.

Другі перыяд уключае грамадска-палітычную і прававую думку Беларусі ва ўмовах станаўлення беларускага этнасу і ўмацавання дзяржаўнасці (другая палова XII — XV стст.). Гэта этап фарміравання магутнай беларуска-літоўскай дзяржавы, складвання беларускай народнасці, пачатку афармлення прававой сістэмы Вялікага княства Літоўскага. Разам з тым, гэта час складаных і супярэчлівых рэлігійных працэсаў у краіне. Крыніцай вывучэння

палітычнай і прававой думкі другога перыяду з'яўляюцца беларуска-літоўскія летапісы XV ст., прававыя акты прывілейнага этапу развіцця права (канец XIV — пачатак XVI стет.).

Трэці перыяд звязаны з развіццём палітычнай і прававой думкі ў эпоху Адраджэння і Рэфармацыі (XVI — пачатак XVII стет.).

У гэты час узмацняюцца палітычная цэнтралізацыя і дзяржаўна-прававая стабілізацыя беларуска-літоўскага грамадства, адбываецца секулярызацыя культуры Беларусі, развіваецца кнігадрукаванне, адбываецца станаўленне беларускай мовы, нацыянальных літаратуры і мастацтва. На базе засваення дасягненняў еўрапейскай культуры ідзе фарміраванне нацыянальнай філасофскай, прававой і грамадска-палітычнай думкі, адпаведнай рэнесансава-гуманістычнаму тыпу культуры. У цэнтры ўвагі беларускіх гуманістаў знаходзяцца пытанні роўнасці людзей перад законам, правоў і свабод асобы, рэлігійнай талерантнасці і палітычнага плюралізму, свабоднага і незалежнага нацыянальнага развіцця, шанавання ўласных нацыянальных духоўных каштоўнасцей як асновы захавання самастойнасці этнасу і дзяржавы. Трэці перыяд прадстаўлены такімі славутымі постацямі, як Францыск Скарына, Мікола Гусоўскі, Сымон Будны, Леў Сапега і інш.

Чацвёрты перыяд характарызуе палітычную і прававую думку Беларусі эпохі Контррэфармацыі і феадальна-каталіцкай рэакцыі (пачатак XVII — сярэдзіна XVIII стет.).

Гэта час засілля царкоўна-клерыкальнай ідэалогіі, але, тым не менш, у поглядах беларускіх мысліцеляў з'яўляюцца і мацнеюць ідэі вальнадумства, атэізму і матэрыялізму. Пашыраецца крытыка феадальна-прыгонніцкай сістэмы, дзяржаўнага і судовага ладу, сістэмы феадальнага права. У рэлігійнай палеміцы абмяркоўваюцца пытанні суверэннасці дзяржавы і права народаў, канцэпцыя еднасці чалавецтва і монацаркоўнай дзяржавы. Асноўнымі прадстаўнікамі грамадска-палітычнай думкі чацвёртага перыяду з'яўляюцца абаронцы каталіцызму і уніі П. Скарга, І. Пацей, Я. Рупкі; праваслаўныя палемісты М. Смятрыцкі, А. Філіповіч, П. Магіла, Х. Філалет; прадвеснікі асветніцкай ідэалогіі ў Беларусі С. Полацкі і К. Лышчынскі і інш.

Пяты перыяд звязваецца з развіццём палітычнай і прававой думкі Беларусі эпохі Асветніцтва (другая палова XVIII ст.).

Справа ў тым, што асветніцкая ідэалогія, якая панавала ў Еўропе з другой паловы XVIII ст., пачала актыўна пашыраць свой уплыў і на Беларусь. У час падзелаў Рэчы Паспалітай прыхільнікі асветніцкай ідэалогіі сталі змагацца за захаванне незалежнасці

дзяржавы, рэфармаванне палітычнага і сацыяльнага ладу. Імі былі распрацаваны шматлікія прававыя акты, якія мелі на мэце ўзмацненне краіны, прывядзенне палітычнай сістэмы ў адпаведнасць з сацыяльна-эканамічнымі зрухамі ў напрамку капіталістычнага развіцця. Да прадстаўнікоў асветніцкай думкі Рэчы Паспалітай беларускага паходжання адносяцца такія вядомыя ў гісторыі асобы, як І. Страйноўскі, І. Храптовіч, К. Багуслэўскі, П. Бжастоўскі, Т. Касцюшка, Я. Ясінскі і інш.

Шосты перыяд развіцця палітычнай і прававой думкі Беларусі ўключае XIX ст. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі апынуліся ў складзе Расійскай імперыі. Палітычная і прававая думка гэтай пары адлюстроўвала тыя палітычныя, сацыяльна-эканамічныя працэсы, якія адбываліся ў Расіі ў XIX ст. На яе развіццё ўплывала як расійская, так і польская палітыка-прававая думка. Разам з тым, з'яўляюцца і ўласныя беларускія праблемы: перш за ўсё нацыянальна-культурнага, а пазней і нацыянальна-дзяржаўнага суверэнітэту, якія шырока абмяркоўваюцца прадстаўнікамі розных напрамкаў палітычнай і прававой думкі Беларусі. Ліберальны напрамак быў прадстаўлены выкладчыкамі Віленскага універсітэта: братамі Я. і А. Снядзецкімі, М. Баброўскім, І. Даніловічам, студэнцкімі таварыствамі філаматаў і філарэтаў, а таксама такімі беларускімі пісьменнікамі-рамантыкамі, як Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, А. Рыпінскі, А. Міцкевіч, В. Дунін-Марцінкевіч, археолагам і краязнаўцам А. Кіркорам і інш. Сярод прадстаўнікоў кансерватыўнага напрамку значнае месца займалі К. Буйніцкі, М. Каяловіч і інш. Рэвалюцыйна-дэмакратычны напрамак палітычнай і прававой думкі Беларусі XIX ст. прадстаўляюць такія славутыя змагары за свабоду беларускага народа, як К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч і інш.

Сёмы перыяд уключае палітычную і прававую думку беларускага адраджэння канца XIX — пачатку XX стст.

З канца XIX ст. у асяроддзі студэнцкай моладзі з'яўляецца палітычная групоўка «Гоман», якая распрацоўвае праграму барацьбы за нацыянальна-дзяржаўнае самавызначэнне Беларусі. Ідэйныя ўстаноўкі названай арганізацыі адлюстроўваліся ў газеце «Гоман», якая з'яўлялася яе друкаваным органам. Крыніцамі вывучэння палітычных і прававых поглядаў прадстаўнікоў беларускага вызваленчага руху пачатку XX ст. з'яўляюцца праграмныя дакументы Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ), матэрыялы, якія былі надрукаваны ў 1906–1914 гг. у газетах «Наша доля» і «Наша ніва», публіцыстычная і навуковая творчасць відных прадстаўнікоў на-

цыянальнага руху: братоў Івана і Антона Луцкевічаў, В. Ластоўскага, Я. Лёсіка, Я. Варонкі, А. Цвікевіча, а таксама творы і публіцыстыка такіх беларускіх пісьменнікаў і паэтаў пачатку XX ст., як Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Э. Пашкевіч, З. Жылуновіч, А. Гарун і інш.

Восьмы перыяд ахоплівае палітычную і прававую думку савецкай Беларусі (1919–1991 гг.). Гэты перыяд можна падзяліць на два этапы. Першы з іх адносіцца да 1919–1929 гг. Гэта быў час, калі разам з сацыялістычнай арыентацыяй у палітычнай і прававой думцы развіваюцца ідэі нацыянальнага дзяржаўнага будаўніцтва, фарміравання беларускай нацыянальнай свядомасці, пошукаў шляхоў нацыянальна-культурнага адраджэння. Да грамадскіх дзеячаў, навукоўцаў, якія працавалі на ніве беларускага адраджэння, можна аднесці А. Чарвякова, І. Канчэўскага (Абдзіраловіча), У. Самойлу, А. Смоліча, Л. Акіншэвіча, Б. Тарашкевіча і многіх іншых. З 1929 г. пачынае ўзмацняцца таталітарны рэжым, выпіскаецца іншадумства, зацвярджаецца вернасць толькі адзінай марксісцка-ленінска-сталінскай ідэалогіі.

У пасляваенны перыяд некалькі пашыраецца магчымасць праватворчай дзейнасці рэспублікі, што ў сваю чаргу садзейнічала развіццю юрыдычнай навукі ў БССР. З'яўляюцца новыя галіны юрыдычных ведаў — гісторыя дзяржавы і права Беларусі, судовая псіхалогія. Больш пашырае развіццё атрымаў такі інстытут грамадзянскага права, як абавязковае, што было звязана з арыентацыяй савецкага грамадзянскага заканадаўства на рэгламентацыю дагаворных адносін паміж сацыялістычнымі прадпрыемствамі.

Правая і палітычная думка найбольш поўнае развіццё атрымала ў навуковых працах такіх беларускіх даследчыкаў, як Я. Юхо, В. Круталевіч, І. Марціновіч, А. Дулава, Г. Глазырына, Р. Гаўзе, В. Чыгір, Н. Маргунскі, С. Сокал, У. Кучынскі і інш.

Да дзевятага перыяду адносіцца развіццё палітычнай і прававой думкі Беларусі ў 90-я гады XX — пачатку XXI стст. Абвясчэнне 27 ліпеня 1990 г. незалежнасці рэспублікі, будаўніцтва самастойнай беларускай дзяржавы выклікала новы ўздым у развіцці палітычнай і прававой думкі. Аб'ектамі навуковых і публіцыстычных дыскусій сталі праблемы дзяржаўнай незалежнасці рэспублікі, пабудовы ў Беларусі прававой сацыяльнай дэмакратычнай дзяржавы, судова-прававой рэформы, пытання нацыянальнай гісторыі і нацыянальнай ідэалогіі, прававога рэгулявання гаспадарчай дзейнасці ва ўмовах рынкавых адносін, правоў чалавека ў Беларусі

і інш. Сярод шматлікіх прадстаўнікоў сучаснай палітычнай і прававой думкі можна назваць такіх навукоўцаў, як У. Оргіш, А. Майсєня, В. Фамін, М. Касцюк, А. Вішнеўскі, У. Кучынскі, В. Ціхіня, М. Пастухоў, А. Цікавенка, А. Абрамовіч, С. Драбязка, М. Гарбаток, Т. Доўнар, М. Сільчанка, В. Шалькевіч, С. Падокшын, І. Басецкі, Г. Васілевіч, У. Вітушка, Л. Лыч і інш.

Глава 2

ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ IX — ПАЧАТКУ XIII стст.

2.1. Язычніцтва — светапоглядная аснова духоўнага жыцця старажытных насельнікаў Беларусі

Сістэма мыслення і фарміравання духоўных каштоўнасцей нашых продкаў абумоўлівалася тагачаснымі эканамічнымі, сацыяльна-палітычнымі і маральна-псіхалагічнымі ўмовамі.

З аднаго боку, для ўсіх усходнеславянскіх плямён была характэрна адзіная аснова грамадскага і духоўнага развіцця. Гэтаму спрыяла еднасць сацыяльна-палітычнай і этна-культурнай гісторыі. З другога боку, вялікі абшар, на якім рассяліліся славянскія плямёны, цяжкасці ў зносінах паміж імі, а таксама межаванне з неславянскімі плямёнамі, якія тут жылі да прыходу славян, прыводзілі да пэўных адрозненняў у іх светапоглядзе, абраднасці, шанаванні багоў і іншых духоўных каштоўнасцей.

Гэтая еднасць і адрозненне захаваліся і ў больш познія часы і сталі асновай фарміравання трох усходнеславянскіх народаў.

У дахрысціянскі час усходнія славяне былі непісьменнымі, таму крыніцамі вывучэння іх светапогляду могуць служыць паведамленні візантыйскіх аўтараў, арабскіх вандроўнікаў, а таксама сведчанні пазнейшых усходнеславянскіх летапісаў, напрыклад «Аповесці мінулых часоў».

Няма сумненняў, што ў аснове светаўспрымання нашых продкаў знаходзіліся рэлігійныя вераванні. Рэлігія ўсходніх славян была язычніцкая, шматбожная. Яны абагаўлялі з'явы і рэчы навакольнага свету — сонца, месяц, рэкі, дрэвы, камяні, гром, маланку і г.д. У VI ст. візантыйскі гісторык Пракопій Кесарыйскі аб вераваннях славян пісаў наступнае: «Яны лічаць, што толькі адзін бог, тварэц маланак, з'яўляецца ўладыкай над усімі, і яму прыносяць у ахвяру быкоў і спраўляюць іншыя свяшчэныя абрады... Яны ўшаноўваюць і рэкі, і німфаў, і ўсякіх дэманаў, прыносяць ахвяры ўсім ім і пры дапамозе гэтых ахвяр варожаць»¹. Па сведчанню арабскага

¹ Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. док. и материалов. Т. 1. Мн., 1959. С. 23—24.

пісьменніка Ібн-Фалдана, славяне шанавалі багоў: Перуна — бога маланкі, Веласа (Воласа) — жывёлы, Ладу — весялосці і кахання, Ярылу — урадлівасці, Купалу — ураджаю і дастатку і інш. Акрамя веры ў багоў, яны таксама верылі ў дамавых, вадзяных, кікімар, русалак і ў іншых нячысцікаў. Летапісец Нестар таксама адзначаў, што ў язычніцкую пару нашы продкі шанавалі рэкі, азёры, крыніцы. Паводле язычніцкіх вераванняў, свяшчэннай і ачышчальнай сілай быў агонь. Менавіта яму аддавалі цэлы нябожчыкаў, а таксама рэчы, якімі яны карысталіся пры жыцці. Звернемся зноў да сведчання Ібн-Фалдана. У час падарожжа на зямлю, дзе жылі ўсходнія славяне, ён стаў сведкам пахавальнага абраду. На пытанне, чаму яны спальваюць сваіх нябожчыкаў, вандроўнік атрымаў адказ: «Вы, арабы, народ неразумны. Вы бераце паважанага чалавека і кідаеце яго ў зямлю, дзе яго з'ядуць гады і чарвякі. Мы ў адно імгненне спальваем яго ў вогнішчы, і ён у той жа час прыходзіць да бога»¹.

Для славянскага язычніцтва быў характэрны і татэмізм. Кожны род выводзіў сваю гісторыю ад нейкага звера ці птушкі. Крывічы, напрыклад, шанавалі мядзведзя, з якім было звязана свята Камядзіца. Яго спраўлялі ў сакавіку, калі звер прычынаўся.

Найбольш распаўсюджаным фетышам у нашых продкаў былі камяні-валуны. Да іх ставіліся з вялікай пачцівасцю, прасілі дапамогі, пазбаўлення ад хвароб, ім прыносілі ахвяраванні. Валуны звычайна называліся імёнамі язычніцкіх багоў — Пярун, Велас, Дажбог. У беларусаў да нашых дзён захавалася шмат легендаў, прыкмет, звязаных з валунамі. Аднак найбольш распаўсюджаным, дайшоўшым да нашага часу, быў культ продкаў, якіх называлі як ў тыя далёкія часы, так і сёння «дзядамі». Сустрэчы з імі адбываліся па некалькі разоў у год. Да нашых дзён дайшлі восеньскія «Дзяды» і вясновая «Радуніца». У гэтыя дні людзі ідуць на могілкі, ладзяць частаванні памерлым родным, памінаюць іх.

2.2. Фальклор як форма адлюстравання грамадска-палітычнай думкі

Грамадскія ўяўленні насельніцтва Беларусі X–XII стст. адлюстроўваліся ў казках, песнях, былінах, павер'ях, прымаўках, іншымі словамі, — у фальклоры. У іх выражалася імкненне людзей да сва-

¹ Нечвалодов А. Сказания о русской земле. Кемерово, 1991. С. 75.

боды, любоў да сваёй Радзімы, павага да чалавека і яго працы. Фальклор захоўвае сведчанні аб барацьбе народа з крыўдзіцелямі, прыгнятальнікамі роднай зямлі. Рэальным гістарычным асобам, а таксама збіральным вобразам простага людзю народная фантазія надае высокія маральныя якасці. Прыкладам могуць быць легенды аб Волату Валатовічу і быліна аб Волаху Усяславічу, якія адносяцца да цыкла крывіцка-беларускіх былін.

З даўніх часоў магілы прашчураў на тэрыторыі, заселенай крывічамі, называлі «валатоўкамі», інакш кажучы, магіламі волатаў. Волаты ў народным уяўленні — гэта магутныя і мудрыя асілкі, якія з'яўляюцца продкамі людзей. Пасля смерці яны ажыццяўляюць сувязь паміж жывымі і багамі, як бы перадаюць людзям боскую волю.

Калі ў папярэднім прыкладзе ідзе гаворка аб фантастычных істотах, то ў быліне аб Волаху Усяславічу міфічныя рысы надаюцца сапраўднай гістарычнай асобе. Волах — мудры ўладар, удалы воін, справядлівы суддзя. Яго поспехі звязваюць з незвычайным паходжаннем: князь нарадзіўся ад шлюбу князеўны і лютага змея. Супаставім быліну з «Аповесцю мінулых часоў» і ўбачым у былінным героі рысы славутага полацкага князя Усяслава Брачыславіча, празванага ў народзе Чарадзеем. «Аповесць» згадвае пра незвычайнасць нараджэння князя («ад валхвання», «з язвінамі на ілбе»). Казачныя рысы надае Усяславу і «Слова пра паход Ігаравы». «Ён людзям суды судзіў, князям гарады парадкаваў, а сам у ноч воўкам бегаў да Тмутаракані, вялікаму Хорсу воўкам шлях перабягаў».

На думку вядомых знаўцаў славянскай быліны акадэмікаў Д. Ліхачова і Б. Рыбакова, памяць пра подзвігі Усяслава Чарадзея захоўваюць і шматлікія быліны пра Іллю Мурамца.

Такім чынам, у вуснай народнай творчасці Х–ХІІІ стст. яшчэ прысутнічае моцны адбітак язычніцкага светаўяўлення. Усхваляючы герояў, надаючы ім высокія маральныя якасці, народ у той жа час ставіць іх над людзьмі, уяўляе чароўнымі асобамі. Галоўная тэма былін і легенд — супраціўленне захопнікам і рабаўнікам, ахова роднай зямлі. Прычым цікава тое, што героі ніколі не падарожнічаюць у пошуках ваенных прыгод з мэтай захопу чужых зямель, «трымаюць заставы», зберагаюць родныя абшары, вядуць толькі абарончыя баі. Можна зрабіць выснову, што ўжо ў той час была закладзена такая рыса ўсходнеславянскай ментальнасці (і асабліва беларускай) як адсутнасць агрэсіўнасці, варожасці да суседзяў.

2.3. Утварэнне дзяржаў-княстваў і распаўсюджанне хрысціянства — асноўныя фактары фарміравання палітычнай і прававой думкі Беларусі IX—XIII стст.

IX—XIII стст.— час глыбокіх палітычных, сацыяльных і духоўных зрухаў у жыцці нашых продкаў. Яны звязаны з паглыбленнем сацыяльнай дыферэнцыяцыі ў грамадстве, усталяваннем дзяржаў-княстваў і заменай язычніцкага светапогляду хрысціянскім. Гэтыя працэсы былі цесна злучаны паміж сабою. Язычніцтва цалкам адпавядала эпосе родаплемянных адносін. Паганская рэлігія не магла зацвердзіць элементы класавага прыгнету, першынства адных людзей над другімі. Аб'ектыўна сама сіла гістарычнага развіцця патрабавала, каб з утварэннем дзяржавы язычніцтва як светапогляд дакласавага грамадства ўступіла месца рэлігіі, якая здольна была зацвердзіць сацыяльную няроўнасць і боскае паходжанне княжацкай улады.

Палітычная і прававая думка таго часу фарміравалася ў адпаведнасці з сацыяльна-палітычным жыццём як асобных плямёнаў, так і ўсходняга славянства ў цэлым.

Гістарычным ядром беларускіх зямель на мяжы 1-га і 2-га тысячагоддзяў н.э. былі Полацкае і Тураўскае княствы. Палітычныя адносіны паміж Полацкам і Кіевам былі даволі складанымі. Пасля часовага падпарадкавання спачатку Ноўгараду, а з 865 г. Кіеву прыблізна з апошняй чвэрці X ст. Полацк замацоўваецца як самастойнае княства. Гэта быў час заснавання слаўтай дынастыі полацкіх князёў Рагвалодавічаў. На палітычнай думцы гэтага часу адбіліся імкненні мясцовых кіруючых колаў да самастойнасці і незалежнасці ад Кіева. Таму далучэнне ў 980 г. Уладзімірам Полацкага княства да Кіева было ўспрынята ў грамадстве ў цэлым адмоўна, што выклікала супраціўленне і барацьбу за незалежнасць. Менавіта гэтыя настроі паклалі пэўны адбітак на распаўсюджанне хрысціянства ў краі.

Увядзенне хрысціянства было пачаткам істотных змен у культурным і палітычным стане грамадства.

Пранікненне хрысціянства на землі ўсходніх славян пачалося, як сведчаць летапісы, у сярэдзіне IX ст. Кіеўскія князі Аскольд і Дзір у час паходу ў Канстанцінопаль у 862 г. прынялі хрышчэнне. Дакладна вядома, што ў войску Аскольда і Дзіра, а таксама Алега ў час паходу ў 944 г. на сталіцу Візантыі былі крывічы — палачане. Гэта дае падставу меркаваць, што некаторыя з іх прынялі хрысціянства і, магчыма, пасля вяртання ў Полацк заснавалі хрысціянскую абшчыну. Звесткі аб распаўсюджанні хрысціянскай

ідэалогіі на землях Полацкага княства ў Х ст. дае і скандынаўская сага «Аб хрышчэнні», якая датуецца XIII ст. Яна паведамляе аб Торвальдзе-Вандроўніку, які здзейсніў паломніцтва ў Іерусалім і, вяртаючыся на радзіму, заснаваў каля Полацка манастыр Іаана Хрысціцеля.

Даследчык Сяргей Тарасаў звязвае выбар Торвальда з тым, што князь Полацка Рагвалод быў ужо знаёмы з хрысціянствам, інакш місіянерства было б немагчымае без апоры на прадстаўнікоў княжацкай улады¹.

Наступны этап распаўсюджання хрысціянства звязаны з кіеўскім князем Уладзімірам. Не атрымаўшы падтрымкі ў язычніцтве ў якасці ідэалагічнага падмурку стварэння адзінай дзяржавы, ён звяртаецца да хрысціянства. З другога боку, Уладзімір праз прыняцце хрысціянства бачыў магчымасць выйсці ў цывілізаваны свет. Ён ішоў на ідэалагічнае збліжэнне з суседзямі ў мэтах замацавання міжнароднага прэстыжу дзяржавы, пераймання ў перадавых краінах Еўропы і Усходу рамёстваў, навукі, культуры і г.д.

У сувязі з тым, што нас галоўным чынам цікавіць працэс хрысціянізацыі ў паўночна-заходніх землях Русі, адзначым, што да сярэдзіны 80-х гадоў XX ст. у беларускай гістарыяграфіі пануючай была канцэпцыя, згодна якой распаўсюджанне хрысціянства на землях сучаснай Беларусі не мела адметных рыс і ішло ў рамках агульнарускага працэсу. У апошні час беларускія навукоўцы і грапапанавалі іншыя версіі гэтага пытання.

Так, вядомы даследчык Г. Філіст сцвярджае, што на Полаччыне, Тураўшчыне і іншых землях Беларусі існавала ўпартае супраціўленне хрышчэнню як на ўзроўні кіруючых колаў, так і сярод простага народа. На яго думку, паміж Полацкам і Кіевам на працягу XI–XII стст. ішла рэлігійна-палітычная барацьба, галоўнай мэтай якой было адстойванне незалежнасці княства пад сцягам язычніцкай ідэалогіі².

Цікавую гіпотэзу выказаў вялікі знаўца беларускай даўніны Сяргей Тарасаў. Ён лічыць, што ва ўмовах шырокага наступлення хрысціянства як з Захаду, так і з Усходу перад Полацкай зямлёй паўстала пытанне, як захаваць незалежнасць і ў той жа час не застацца ў паганскай адзіноце сярод хрысціянскай Еўропы. Разумеючы перспектывы новай ідэалогіі, тыя агульнаеўрапейскія палітыч-

¹ Тарасаў С. Адкуль прыйшло хрысціянства на Беларусь? // З гісторыяй на «Вы». Вып. II. Мн., 1994. С. 75.

² Філіст Г. Введение христианства на Руси: предпосылки, обстоятельства, последствия. Мн., 1988.

ныя выгады, якія яна несла дзяржаве, полацкія князі прынялі хрысціянства праваслаўнага ўзору, але не спыняліся з пераводам яго ў стан афіцыйнай рэлігіі. У той жа час яны не толькі вельмі талерантна ставіліся да паганства, але і карысталіся ім як падставай для кансалідацыі рознаэтнічных зямель вакол Полацка. Праваслаўная царква, мяркуе Тарасаў, будавалася ў Полацку як аўтакефальная, г.зн. незалежная ад Кіеўскай метраполіі. Пацверджаннем гэтага магла быць адсутнасць звестак аб полацкіх епіскапах з 1005 па 1104 г. Кіеўскі епіскап накіроўваецца ў Полацк толькі пасля смерці князя Усяслава Чарадзея, вядомага сваёй незалежнай палітыкай. На працягу 100 гадоў епіскапы ў Полацк прызначаліся непасрэдна Канстанцінопальскім патрыярхам, і з гэтай нагоды, можна меркаваць, яны не згадваюцца ў летапісах. Непасрэдныя стасункі з Візантыяй адбіліся і на асаблівасцях культываванага дойлідства паўночна-заходніх зямель Русі. Так, напрыклад, некаторыя фрагменты архітэктуры полацкіх храмаў не маюць месца ў іншых землях Кіеўскай Русі, але часта сустракаюцца ў цэрквах Грэцыі, Балгарыі і іншых былых балканскіх правінцый Візантыі. Такім чынам, хрысціянскае місіянерства візантыйскага духавенства давала магчымасць вызваліцца ад духоўнага кіраўніцтва Кіева, што спрыяла ўмацаванню дзяржаўнай самастойнасці Полацкага княства. Асаблівасцю хрысціянізацыі старажытных княстваў на тэрыторыі Беларусі было і тое, што гэты працэс расцягнуўся на доўгі час і завяршыўся толькі ў сярэдзіне XIII ст. Галоўная прычына гэтага бачыцца ў тым, што хрысціянства распаўсюджвалася па схеме: князь—дружына—горад—вёска. Яно ішло зверху ў адрозненне ад язычніцтва, якое было арганічнай часткай жыцця народа, яго ўяўленняў і традыцый.

Хрысціянская ідэалогія не выціснула язычніцтва, а як бы напластавалася на яго, вызваўшы такую своеасаблівую з'яву, як двухвер'е. Яна зацвярджалася ў свядомасці нашых продкаў праз перапляценне і супастаўленне з традыцыйным язычніцтвам. Храмы будаваліся на месцах папярэдніх капішчаў, хрысціянскія святы прыпадалі прыблізна на тыя ж дні, што і язычніцкія. Напрыклад, замест свята Перуна, якое адзначалася 20 ліпеня, царква святкавала дзень Іллі Прарока. Нараджэнне Хрыстова — Каляды, Уваскрэсенне Хрыстова — Вялікдзень. Замест імёнаў паганскіх багоў з'явіліся персанажы святых, якія выконвалі функцыі дахрысціянскіх багоў-заступнікаў. Так, вобраз Іллі Прарока зліўся з вобразам Перуна, святых Мадэст, Георгій, Уласій — замест бога жывёлагадоўлі Веласа, Параскева Пятніца — замест язычніцкай Мокаш. Геа-

палітычнай своеасабліваасцю беларускіх зямель было і тое, што яны знаходзіліся на памежжы з вялікім і моцным у ідэйна-палітычным, культурным і арганізацыйным сэнсе каталіцкім светам, і таму хрысціянская традыцыя пачынала засвойвацца як ва ўсходнім грэка-візантыйскім, так і ў заходнім рымска-лацінскім варыянтах. У гістарычных крыніцах ёсць звесткі аб тым, што амаль у адзін і той жа час з хрышчэннем Кіева па ўсходняму абраду тураўскі князь Святаполк з дапамогай біскупа Рэйнберга хрысціў жыхароў Турава паводле заходняга абраду¹. У 1188 г. была ўтворана Лівонская біскупія, якая актыўна пашырала сваю дзейнасць і на ўладанні Полацкай зямлі. Падобныя памкненні выяўляліся і з боку Польшчы. Безумоўна, гэта накладвала адбітак на развіццё грамадска-палітычнай думкі на землях тагачаснай Беларусі. Суіснаванне адначасова язычніцкіх традыцый і двух напрамкаў хрысціянства спрыяла развіццю талерантнасці старажытных жыхароў нашай айчыны, фарміраванню своеасаблівага іх менталітэту. Гэтыя фактары не маглі не ўздзейнічаць на правядзенне дзяржаўнай палітыкі, што асабліва яскрава праявілася пазней у Вялікім княстве Літоўскім.

Распаўсюджанне хрысціянства праваслаўнага ўзору спрыяла зацвярджэнню на ўсёй тэрыторыі рассялення ўсходніх славян, у тым ліку і ў Беларусі, ідэалогіі цэзарапапізму. Яе сутнасць заключаецца ў прызнанні боскага паходжання дзяржавы, княжацкай улады і яе канкрэтных носьбітаў, адказнасці свецкай улады непасрэдна перад богам, а не перад царкоўнымі іерархамі.

Падводзячы вынік вышэйсказанаму, трэба адзначыць, што ні адна з хрысціянскіх канфесій не здолела стаць грунтам для духоўнага адзінства беларусаў, як, напрыклад, каталіцтва для палякаў і іспанцаў, праваслаўе для рускіх ці кальвінізм для швейцарцаў.

І праваслаўны, і каталіцкі ўплывы на этнічны светапогляд нашых продкаў былі даволі павярхоўныя. Гістарычныя звесткі пра ўшанаванне язычніцкіх свяцілішчаў, матэрыялы археалогіі, фальклору, этнаграфіі сведчаць, што беларусы на працягу многіх стагоддзяў заставаліся напалову язычнікамі. Калі ў культуру гарадскога насельніцтва пранікненне хрысціянства было больш глыбокім, то асновай светапогляду сялянства заставаўся багацейшы ў Еўропе аграрны фальклор з яго каляндарнай абраднасцю. Уплыў хрысціянства датычыў толькі некаторых знешніх форм і часткова маралі.

¹ Гл.: Филист Г. История «преступлений» Святополка Окаянного. Мн.: 1990. С. 78.

Правая думка была абумоўлена ўзроўнем сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця беларускіх зямель у X–XIII стст.

У аснове старажытнай прававой тэорыі ляжала царкоўнае вучэнне аб тым, што ў грамадстве і ва ўсім свеце наогул пануе нязменнасць, раз і назаўсёды ўстаноўлены Богам парадак. Таму спробы крытыкі ці змены існуючай прававой сістэмы лічыліся ерассю. Гэта, безумоўна, абмяжоўвала праватворчую дзейнасць у краіне. Правая сістэма, якая мела месца ў старажытных княствах, грунтавалася на ідэі поўнага бяспраўя рабоў (халопаў, чэлядзі нявольнай) і фармальнай роўнасці перад законам свабодных людзей, якая праяўлялася ў праве голасу на вечавых сходах, у роўных павіннасцях, у тым ліку і вайскавай. Але па меры ўмацавання феадальных адносін узрасталі правы і перавагі буйных землеўладальнікаў, аб чым ярка сведчаць прававыя крыніцы. Найбольш старажытнымі помнікамі пісанага права на тэрыторыі Беларусі былі граматы, якія датычылі адносін Полацка і Віцебска з Рыгай і нямецкімі купцамі, а таксама шэраг дагавораў беларускіх зямель з нямецкімі гарадамі.

Князі, баяры і вышэйшыя слаі духавенства былі найбольш абароненыя законам. Яны маглі распараджацца сваімі маёнткамі, учыняць грамадзянска-правовыя здзелкі, мелі залежных ад сябе людзей, а таксама халопаў. Меншай праваздольнасцю і дзеяздольнасцю валодалі свабодныя людзі, якія знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад буйных землеўладальнікаў, яшчэ меншай — феадальна-залежныя сяляне.

Крыніцы дазваляюць сцвярджаць, што ў залежнасці ад сацыяльнай прыналежнасці пацярпела і злачынцы ўстанаўлівалася і розная крымінальная адказнасць. Напрыклад, у адпаведнасці з дагаворам 1229 г. за забойства свабоднага чалавека з вінаватага спаганялася 10 грыўнаў серабра, за пана або пасла — 20, за халопа — 1 грыўна серабра. Разам з тым, нельга не адзначыць тое, што для старажытнага заканадаўства характэрна таксама высокая правая абарона жанчыны, што адлюстравана як у грамадзянскім, так і ў крымінальным праве. Напрыклад, у выпадку, калі муж ішоў ў сям'ю жонкі, уласнікам гаспадаркі лічылася жанчына. За злачынства, учыненае супраць жанчыны, вінаваты нес пакаранне (штраф) у двайным памеры.

Жорсткія пакаранні прадугледжваліся за злачынства супраць маралі. Пасля прыняцця хрысціянства на развіцці сямейна-шлюбнага права адбілася і царкоўная дактрына. Законнай лічылася толькі царкоўная форма шлюбу. А на атрыманне спадчыннага пра-

воў маглі разлічваць толькі дзеці, якія нарадзіліся ад бацькоў, павенчаных у царкве.

Такім чынам, старажытнае права X–XIII стст. развівалася пад уплывам як звычайў першабытнага грамадства, так і сацыяльна-палітычных і духоўных перамен, звязаных з фарміраваннем раннефеадальнай дзяржавы і распаўсюджаннем хрысціянства.

2.4. Грамадска-палітычныя погляды Еўфрасінні Полацкай

Сацыяльна-палітычная рэчаіснасць XII ст. абумовіла з'яўленне шэрагу выдатных мысліцеляў, пісьменнікаў, асветнікаў, якія зрабілі вялікі ўклад у развіццё палітычнай і прававой думкі. Беларускае зямля нарадзіла такія магутныя постаці, як Еўфрасіння Полацкая, Клімент Смаляціч, Кірыла Тураўскі, творчая дзейнасць якіх пакладзена ў скарбонку сусветнай культуры. Той факт, што ўсе яны атрымалі вельмі добрую для таго часу адукацыю, не выязджаючы за межы сваёй радзімы, гаворыць на карысць даволі высокага культурнага ўзроўню старажытных беларускіх зямель.

Важную ролю ў працэсе ўмацавання пазіцый хрысціянскай ідэалогіі ў полацкай зямлі адыгрывала *Еўфрасіння Полацкая* (1110–1173), ігумення жаночага манастыра ў Полацку, дачка малодшага сына славутага Усяслава Чарадзея. Звесткі аб яе духоўным узвышэнні мы знаходзім у «Жыцці святой Еўфрасінні Полацкай», якое было створана неўзабаве пасля яе смерці. «Жыццё» прасягнута пафасам сцвярджэння хрысціянскіх светапоглядных уяўленняў: неабходнасці духоўнага ўдасканалення, падзвіжніцтва, самаадданага служэння вышэйшым маральным ідэалам.

Яркім прыкладам дабрачыннасці, рэлігійнага служэння, патрыятызму выступае ў творы сама Еўфрасіння. Апавяданне «Жыцця» аб яе грамадскай і царкоўнай дзейнасці дае магчымасць рэканструяваць яе погляды на адукацыю чалавека, хрысціянскую ідэалогію, айчынную і сусветную гісторыю і г.д.

Ігумення была прыхільнай ідэі народнай асветы. У адукацыі народа яна бачыла і галоўны шлях да ўзвышэння Полацкага княства, і сродак распаўсюджання хрысціянскай ідэалогіі. Асуджаючы гвалт у справах веры, асветніца імкнулася развіць у народзе хрысціянскія дабрачыннасці праз асвяшчэнне ўсяго, што магло служыць хрысціянству: школьную справу, культывае будаўніцтва, перапісанне святых кніг, іканаліс. Манастырскія школы, якія існавалі пад пратэктаратам Еўфрасінні, адрозніваліся ад школ таго часу

сваёй праграмаю навучання. Акрамя традыцыйных дысцыплін — пісьма, арыфметыкі, чытання, царкоўных спеваў, — вялікая ўвага надавалася гістарычным ведам. Прычым вучні вывучалі гісторыю не толькі Полацкага княства і дынастыі Рагвалодавічаў, але і славянства і сусветную гісторыю. Усведамленне айчынай гісторыі як часткі агульначалавечага гістарычнага працэсу ўзмацняла ў сучаснікаў ігуменні патрыятызм, імкненне да служэння на карысць роднай зямлі.

Сведчанні «Жыцця» даюць магчымасць меркаваць таксама аб гуманістычнай сутнасці палітычнага светапогляду Еўфрасінні. Яна імкнулася прымірыць «князя со князем», «бояри с боярином», «служанина со служанином», «но всех хотяше имети, яко едину душу»¹. Асветніца мела моцнае ўздзеянне на палітычнае жыццё не толькі Полацкага княства, але і ўсіх княстваў полацкай зямлі. Яна ўплывала на рашэнні веча аб запрашэнні князей, на прызначэнне царкоўных іерархаў, праяўляла міратворчыя клопаты па спыненню міжусобных спрэчак Рагвалодавічаў. У царкоўных спевах, створаных у яе гонар у XII ст., адзначалася: «Князем-сродникам друг на друга дерзающе падъяти мечь возбранила еси, яко оружие обоюдо-остро словесем божим устрашающем»².

Дзейнасць Еўфрасінні была высока адзначана сучаснікамі. «Жыццё святой Еўфрасінні Полацкай» называе асветніцу «...небопарный орел, покаривши от Запада и до Востока, яко луча солнечна, просветивши всю землю полоцкую»³.

Можна адназначна сцвярджаць, што думкі, справы і вобраз падзвіжніцы Еўфрасінні Полацкай набылі вышэйшую якасць нацыянальнага сімвала самаадданага служэння высакародным ідэалам, вернасці сваёй айчыне.

2.5. Грамадска-палітычныя погляды Кірылы Тураўскага

Творчая спадчына *Кірылы Тураўскага* (1130–1182) характарызуецца глыбокім пранікненнем асветніка і палітычнага дзеяча у тагачасную сацыяльна-палітычную рэчаіснасць, духоўнае жыццё грамадства як Тураўскага княства, так і іншых зямель Кіеўскай Русі.

¹ Беларуская мінуўшчына. 1994. № 1. С. 21.

² Арлоў У. Еўфрасіння Полацкая. Мн., 1992. С. 195.

³ Старажытная беларуская літаратура. Мн., 2002. С. 78.

Як сведчаць старажытныя крыніцы, ён быў «кніжнікам», бліскучым літаратарам, эрудытам, рэлігійна-палітычным дзеячам. Сучаснікі ведалі Кірылу Тураўскага як аўтара прытчаў, якія мелі дыдактычнае і тлумачальнае прызначэнне. У той час нават адукаваныя людзі не заўсёды маглі арыентавацца ў хрысціянскіх догмах і сімвалах, таму асветнік імкнуўся данесці іх сэнс да сучаснікаў. Ён упадабляе Бога мастаку і дойлідзю, які стварыў космас, зямлю, расліны, жывёлу і чалавека, які стаў вянцом боскай творчасці. І ў адносінах да свайго тварэння Бог выступае як вярхоўны заканадаўца, які трымае свет у стане дынамічнай, рухомай гармоніі. Вынікам боскага промыслу К. Тураўскі бачыў і сацыяльны парадак у грамадстве. Важнейшая праблема, якая распрацоўвалася аўтарам у знайшла адлюстраванне ў яго творах, — гэта ўзаемаадносіны чалавека і Бога. Найбольш выразна названая праблема паўстае ў «Прытчы пра сляпога і кульгавага» або «Пра чалавечую душу і цела». Сляпая душа і кульгавае цела сімвалізуюць маральна недасканаласць чалавечага грамадства, якое ў сілу сваёй грахоўнасці не можа выкарыстаць для дабра боскае тварэнне.

Праз усю прытчу праходзіць папярэджанне аўтара аб тым, што калі людзі не будуць выконваць усталяваныя Богам законы, то іх чакае суровае пакаранне Усявышнім — стваральнікам сусвету.

Кірыла Тураўскі востра рэагаваў на палітычныя падзеі, сведкам якіх быў. У гэтым сэнсе паказальная яго перапіска з Уладзіміра-Суздальскім князем Андрэем Багалюбскім. Тураўскі епіскап папракаў апошняга за спробы палітычнага і царкоўнага расколу старажытнарускага грамадства. Справа ў тым, што Багалюбскі імкнуўся да стварэння ва Уладзіміры другога палітычнага цэнтра Русі з мэтай супрацьпаставіць яго Кіеву. Разам з тым, ён спрабаваў раскалоць праваслаўную рускую царкву на дзве мітраполіі — Кіеўскую і Уладзімірскую, паставіўшы мітрапалітам апошняй растоўскага епіскапа Фёдара.

Такім чынам, Кірыла Тураўскі выступае як прыхільнік палітычнага і царкоўнага адзінства Кіеўскай Русі, асуджае супрацьпраўныя, вераломныя метады ў палітыцы, заклікае служыцеляў царквы памятаць пра сваё высокае прызначэнне і не спакушацца на мірскую славу і пашану.

Асобае месца ў творчасці Кірылы Тураўскага займае ідэйная барацьба супраць феадальнай раздробленасці, міжусобных войнаў. Ён прапагандаваў неабходнасць захавання моцы і адзінства дзяржавы, прасіў у сваіх малітвах Бога паслаць мір яго айчыне, пазбавіць яе ад «гнюсных спраў цяперашняга веку».

Кірылу Тураўскага хвалявала і праблема ўзаемаадносін паміж свецкай і царкоўнай уладамі. Ён падтрымліваў тэндэнцыю да іх адзінства і, згодна з візантыйскай канцэпцыяй цэзарапапізму, паслядоўна выступаў з ідэяй «аднаго спадара»¹.

Нельга не адзначыць і таго факта, што глыбокае вывучэнне спадчыны Кірылы Тураўскага, аналіз яго поглядаў на тагачаснае палітычнае жыццё прывялі некаторых даследчыкаў да версіі аб тым, што менавіта ён з'яўляецца аўтарам неўміручага «Слова пра паход Ігаравы».

Напрыклад, даследчык Б. Зотаў ў артыкуле «Хто ён — аўтар “Слова пра паход Ігаравы”» прыводзіць наступныя доказы на карысць гэтай гіпотэзы. «Слова...», як і творы Кірылы Тураўскага, аб'ядноўвае:

1) дасканаласць формы, высокая ступень літаратурнага майстэрства, блізкасць да народных традыцый, моўныя асаблівасці;

2) веданне аўтарам візантыйскай літаратуры, тэкстуальныя запазычванні з «Іліяды» Гамера.

Як аўтару «Слова пра паход Ігаравы», так і Кірылу Тураўскаму і сучаснікі, і нашчадкі даюць аднолькавую асабістую характарыстыку: бліскучы літаратар, паэтычная натура, эрудыт і кніжнік, перакананы хрысціянін, гісторык і інфармаваны палітык з агульнарускай пазіцыяй, незалежны ад княжацкіх родавых інтарэсаў, прадстаўнік інтэлектуальнай эліты, набліжаны да кіруючай вярхушкі².

Творчасць Кірылы Тураўскага мела значны ўплыў на фарміраванне грамадска-палітычнай думкі XII ст., і невыпадкова сучаснікі ў жыцці «Памяць святога нашага бацькі Кірылы епіскапа Тураўскага» называлі яго «Златавустам, які празьяў больш за ўсіх на Русі».

2.6. Грамадска-палітычныя погляды Клімента Смаляціча

Царкоўны дзеяч, асветнік, мысліцель Клімент Смаляціч нарадзіўся ў першай палове XII ст. Як і яго сучаснікі, Еўфрасіння Полацкая і Кірыла Тураўскі, ён быў манахам. А ў 1147 г. у абход канстанцінопальскага патрыярха на скліканым у Кіеве вялікім князем Ізяславам Мсціславічам епіскапскім саборы быў абраны

¹ Гл.: Чыгрынаў П. Грамадская думка ў Беларусі: палітыка-гістарычны аспект (X — пач. XX стст.). Мн., 1996. С. 38.

² Вопросы истории. 1988. № 3. С. 25.

мітрапалітам. Прычынаю абрання былі, па-першае, рознабаковая адукацыя і рэдкая эрудыцыя кандыдата. Ён «быў кніжнікам і філосафам, якіх у Рускай зямлі не бывала», — сведчыць Іпацьеўскі летапіс аб Кліменту Смаляцічу. Па-другое, Смаленскі паслушнік Клімент набыў вядомасць як змагар супраць засілля ў рускай праваслаўнай царкве грэчаскага духавенства і актыўны прыхільнік царкоўнай аўтакефаліі. Дыктат Візантыі ў справе прызначэння кіеўскага мітрапаліта, на думку Клімента Смаляціча, супярэчыў інтарэсам народа, царквы і дзяржавы, з'яўляўся знявагай для князя і падставаю для ўмяшальніцтва грэчаскіх імператараў ў справы Кіеўскай дзяржавы.

Аб накірунках думак кіеўскага мітрапаліта Клімента Смаляціча сведчыць адзіны дайшоўшы да нас яго твор — «Пасланне мітрапаліта Клімента Смаляціча прасвітару Фаме, вытлумачанае Афанасіем-мніхам». У «Пасланні...» ставіцца пытанне аб праве чалавека на тлумачэнне біблейскіх тэкстаў. Насуперак панаваўшаму на той час погляду, што Біблію трэба разумець літаральна, Клімент Смаляціч мяркуе аб неабходнасці творчай інтэрпрэтацыі біблейскіх тэкстаў у адпаведнасці з сацыяльна-палітычнай сітуацыяй ці асабістымі ўяўленнямі. Прычым пры тлумачэнні свяшчэннага пісання ён спасылаецца не толькі на хрысціянскіх, але і на свецкіх філосафаў — Платона і Арыстоцеля, бо, на яго думку, антычныя аўтары былі вестунамі хрысціянскіх ідэй сярод еўрапейскіх язычніцкіх народаў. Асветнік лічыў, што толькі розум павінен кіраваць пачуццямі і толькі з яго дапамогаю магчыма прыйсці да правільных высноў, чытаючы свяшчэнныя тэксты.

Шмат думак у Клімента Смаляціча аб месцы чалавека ў сусвеце, аб прыродзе яго ўзаемаадносін з Богам. Ён лічыў, што чалавек валодае найвышэйшым дарам — свабоднай воляй. Але дараваная яму свабода ўчынкаў — гэта адначасова і напамін, што чалавеку, як вянцу тварэння боскага, належыць імкнуцца да маральнага ўдасканалення. Такім чынам, Клімент Смаляціч яшчэ больш выразна, чым іншыя мысліцелі старажытнасці, тэарэтычна абгрунтаваў духоўна-маральную прыроду чалавека. Прысутнасць у поглядах Клімента Смаляціча антрапацэнтрычных ідэй і элементаў рацыяналізму дае магчымасць гаварыць аб ім як аб прадвесніку рэнесансавай і рэфармацыйнай думкі ў старажытнай усходнеславянскай культуры.

2.7. Палітычныя ідэі старажытных летапісаў і «Слова пра паход Ігаравы»

Палітычная думка X–XII стст. атрымала адлюстраванне ў старажытных летапісах, у першую чаргу ў агульнарускім летапісным зводзе «Аповесць мінулых гадоў», а таксама ў «Слове пра паход Ігаравы» — старажытным помніку ўсходнеславянскай літаратуры. У «Аповесці...» востра паўстае пытанне аб адзінстве дзяржавы. Прычым аўтар прапануе сістэму мер, якія, на яго думку, павінны былі прыпыніць яе распад. Ён указвае, што мірнае суіснаванне князёў можа быць дасягнута праз выразнае размяжоўванне іх уладанняў. Так у палітычнай думцы ўзнікла ідэя «айчыны». Згодна з ёй, князі, каб пазбегнуць разладу і спрэчак за воласці, павінны сядзець у адышоўшых ім у спадчыну ад бацькоў уладаннях і ў той жа час прызнаваць і паважаць правы старэйшага, кіеўскага, князя. Спалучэнне ідэй «айчыны» і «старэйшыства» павінна было, з аднаго боку, стрымліваць княжацкія міжусобіцы, а з другога — у пэўным сэнсе абмяжоўваць і правы кіеўскага князя.

У «Аповесці мінулых часоў» знайшлі адлюстраванне і ідэі абароны прыгнечаных і абяздоленых, («патрабуіце праведнага суда, заступайцеся за пакрыўджанага») і несправядлівасці існуючага заканадаўства («дзе закон, там і шмат крыўд»). Усё ж цэнтральнай ідэяй знакамітай «Аповесці...» з'яўляецца ідэя падпарадкавання дзяржаўнай уладзе ўсіх слаёў насельніцтва («усяка душа ўладзе павінуецца»)¹.

Як летапісы, так і «Слова...» даюць магчымасць меркаваць пра рэзка адмоўнае стаўленне грамадскай думкі да княжацкіх міжусобіц, якія паслаблялі краіну, рабілі яе лёгкай здабычай для ворагаў, адрывалі народ ад стваральнай працы. Так, аўтар «Слова...» звяртаецца да полацкіх і кіеўскіх князёў: «Яраслаўле і ўсе ўнукі Усяслаўлевы! Апусціце ўжо сцягі свае! Пахавайце мячы свае пашчарбаныя»².

Праз увесь змест «Слова...» праходзіць ідэя адзінства народаў усходняга славянства і неабходнасці моцнай цэнтралізаванай улады Вялікага князя.

¹ Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма. Киев, 1959. Ч. 1. С. 43.

² Старажытная беларуская літаратура. Мн., 1990. С. 81.

Побач з патрыятычнымі заклікамі да адзінства як у летапісах, так і ў «Слове пра паход Ігаравы» прысутнічае ідэя наіўнага супрацьпастаўлення князя яго адміністрацыі, імкненне заглушыць незадаволенасць сацыяльных нізоў, растлумачыць ім, што княжацкія цівуны хаваюць ад народа «княжацкую праўду», а таксама не даюць магчымасці князю дасканала ведаць пра становішча і патрэбы простых людзей.

Глава 3

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА Ў ПЕРЫЯД СТАНАЎЛЕННЯ І ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАГА ЭТНАСУ І ЎМАЦАВАННЯ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIII—XV стст.)

3.1. Агульнадзяржаўныя ідэі беларуска-літоўскіх летапісаў «Летапісец Вялікіх князёў літоўскіх», «Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г.», «Хроніка Быхайца»

У другой палове XII — пачатку XIII стст. пачынаецца працэс станаўлення трох усходнеславянскіх народнасцей. У паўночна-заходнім рэгіёне — Полацкай, Менскай, Смаленскай, Тураўскай, Пінскай, Гарадзенскай і Новагародскай землях паступова ствараецца такое асяроддзе, унутры якога зараджаюцца больш-менш трывалыя эканамічныя і культурныя ўзаемасувязі. Пачынаецца актыўны працэс фарміравання новага этнічнага ўтварэння.

Аб кансалідацыйных тэндэнцыях у беларускіх землях у тыя часы сведчыць узнікненне ўстойлівых узаемных гандлёвых інтарэсаў і сувязей паміж імі. У «Хроніцы Лівоніі» гаворыцца аб заключэнні ў 1210 г. Полацкам і Смаленскам гандлёвага дагавора з немцамі, а ў 1229 г. да дагавора Смаленска з Рыгай і Гоцкім берагам аб сумесным карыстанні Заходняй Дзвіной далучаюцца Полацк і Віцебск. Ідэі палітычнай кансалідацыі атрымалі шырокае распаўсюджанне ў сувязі з небяспекай, якая пагражала насельніцтву рэгіёна: з усходу — татара-мангольскае нашэсце, з захаду — паходы нямецкіх крыжаносцаў. Акрамя таго, мелі месца і спробы вырашэння ўнутраных супярэчнасцей паміж усходнеславянскімі князямі ўзброеным шляхам. Па сутнасці, Беларусь XII—XIII стст. ператвараецца ў арэну крывавых баёў. Узнікае небяспека знішчэння этнічнай самабытнасці ўсходнеславянскіх этнасаў. Тыя ж фактары спрыялі і развіццю аб'яднаўчых тэндэнцый сярод суседніх літоўскіх плямёнаў. Было відавочна, што паасобку ні славянскае, ні літоўскае насельніцтва не здольна супрацьстаяць складаным знешнепалітычным абставінам. Для нашых суайчыннікаў было характэрна ўсведамленне неабходнасці дзяржаўна-палітычнага адзінства, якое ў іх свядомасці мела перавагу над сепаратысцкімі

імкненнямі. Уплывала і кансалідацыйная накіраванасць палітычнай думкі папярэдняга перыяду. Ідэі раздробленасці не пакінулі істотнага адбітку ў грамадска-палітычнай думцы Беларусі.

У выніку аб'яднання беларускіх і літоўскіх зямель, якое было пачата князем *Міндоўгам* (1230–1263), прадоўжана Віценом і Гедымінам, а завершана Альгердам і Вітаўтам, утварылася Вялікае княства Літоўскае: беларуска-літоўская дзяржава. Утварэнне ВКЛ адпавядала інтарэсам усяго насельніцтва абедзвюх зямель. Дзякуючы яму беларускі і літоўскі народы змаглі адстаяць сваю незалежнасць, этнічна кансалідавацца і аформіцца ў асобныя народнасці.

У сувязі з завяршэннем палітычнай цэнтралізацыі і ўзмацненнем этнічнай кансалідацыі беларускіх зямель пануючымі ў палітычнай думцы становяцца ідэі адзінства і магутнасці краіны, узвышэння яе міжнароднага прэстыжу. Гэтыя ідэі з'явіліся вызначальнымі ў летапісах XV ст., якія былі напісаны з новых агульнадзяржаўных пазіцый. Галоўная тэма «Летапісца Вялікіх князеў літоўскіх» — барацьба за палітычнае аб'яднанне ўсходнеславянскіх зямель у XIV — пачатку XV ст.

Неадназначныя па зместу, падрыхтаваныя рознымі аўтарамі і ў розныя часы, тры часткі «Летапісца...» аб'яднаны агульнай ідэйнай накіраванасцю. У першай частцы аўтар, хутчэй за ўсё выхадзец з асяроддзя, блізкага да князя Вітаўта, апавядае аб гісторыі барацьбы за ўладу паміж князем Ягайлам Альгердавічам і яго дзядзькам Кейстутам Гедымінавічам. Нягледзячы на знешні аб'ектыўзм апавядання, сімпатыі аўтара цалкам на баку Кейстута і яго сына Вітаўта, якія намаляваны ім як сумленныя і высакародныя рыцары ў супрацьвагу здрадліваму, няўдзячнаму і бязлітаснаму Ягайлу. Галоўная мэта першай часткі «Летапісца...» — абгрунтаваць правы Вітаўта на вялікакняжацкі пасад ў Вільні, апраўдаць яго паводзіны ў міжусобнай вайне з Ягайлам і асудзіць перад гісторыяй апошняга як забойцу Кейстута.

Другая частка «Летапісца Вялікіх князеў літоўскіх» прысвечана непасрэдна княжэнню Вітаўта. З агульнадзяржаўных пазіцый аўтар апісвае дзеянні Вітаўта ў напрамку цэнтралізацыі княства: паходы на Віцебск, Смаленск, Украіну, пазбаўленне ўлады непакорлівых мясцовых князеў, далучэнне да Вялікага княства Літоўскага мяжуючых з ім рускіх і ўкраінскіх зямель, ўзмацненне палітычнага адзінства дзяржавы. Такім чынам, галоўная ідэя другой часткі гэтага твора — усхваленне збіральніцкай, цэнтралізатарскай палітыкі Вітаўта. Аўтар падкрэслівае, што палітычная лінія

Вялікага князя станоўча ўспрымалася на «ўсёй зямлі Літоўскай і Рускай».

Заклучная частка «Летапісца...» апавядае пра ролю літоўскіх князёў ў абароне Падолля ад мангола-татар, аб іх укладзе ў будаўніцтва гарадоў, мураваных вежаў, замкаў і палацаў ў Падольскай зямлі. «Аповесць пра Падолле» была напісана з мэтай абгрунтаваць правы Літвы на гэтую зямлю і асудзіць экспансію Польскай Кароны, якая ў 1430 г. захапіла Заходняе Падолле.

Падсумоўваючы аналіз тэксту «Летапісца Вялікіх князёў літоўскіх», можна адназначна сцвярджаць, што асноўная ідэйная канцэпцыя твора заключаецца ў прыкрытзе агульнадзяржаўных інтарэсаў перад мясцовымі, каштоўнасці моцнай дзяржаўнай улады, неабходнасці аб'яднання патрыятычных сіл дзеля абароны суверэнітэту і тэрытарыяльнай цэласнасці краіны.

Гэтыя ж тэндэнцыі характэрны і для другога летапіснага помніка нашай краіны — «Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г.»

У яго першай частцы, прысвечанай гісторыі ранняга Сярэднявечча, ухваляецца нялёгкае праца старажытнарускіх князёў па ўмацаванню палітычнага адзінства і магутнасці Кіеўскай Русі, па адстойванню незалежнасці дзяржавы. Тое, што аўтар пачынае летапісанне з фактаў ранняй гісторыі ўсходняга славянства, сведчыць аб тым, што ён выступае за сувязь гісторыі Вялікага княства Літоўскага з гісторыяй Кіеўскай Русі.

Астатнія часткі «Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г.» прысвечаны непасрэдна падзеям гісторыі Вялікага княства. Найбольшую цікавасць для вывяслення палітычных поглядаў таго часу маюць наступныя часткі летапісу: «Пахвала Вялікаму князю Вітаўту», аповесць пра грамадзянскую вайну ў Вялікім княстве Літоўскім і апавяданне пра паўстанне «чорных людзей» у Смаленску.

«Пахвала...» ўяўляе сабою лірычны апафеоз найбольш значных вынікаў дзяржаўнай дзейнасці Вітаўта. Аўтар апавядае пра веліч і славу князя, яго аўтарытэт у Еўропе. Цары, каралі і князі «ва вялікай любові живуць з ім», «крепка служаху яму», «честь велику и дары многи и дани приношаху ему». Усемагутны Вітаўт пазбаўляў улады татарскіх ханаў і фактычна валодаў «усёй Рускай зямлёй». У «Пахвале Вялікаму князю Вітаўту» сканцэнтравана гістарычная канцэпцыя ўсяго «Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г.» У ім Вялікае княства Літоўскае разглядаецца як палітычны цэнтр аб'яднання ўсходнеславянскіх зямель. Гэта канцэпцыя была ідэалагічным абгрунтаваннем цэнтралізатарскай палітыкі беларуска-літоўскіх князёў Альгерда і Вітаўта. Летапісец разглядае

гісторыю Вялікага княства Літоўскага як працяг і арганічную частку гісторыі ўсіх усходніх славян, ухваляе ідэю іх гістарычнай еднасці і абгрунтоўвае неабходнасць і заканамернасць палітычнага аб'яднання літоўскіх і славянскіх зямель у адзінай дзяржаве — Вялікім княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім. Апрача таго, у «Пахвале Вялікаму князю Вітаўту» зроблена спроба асэнсаваць і раскрыць выдатную ролю ВКЛ у гісторыі Еўропы.

Цікавыя думкі выказаны ў той частцы летапісу, якая распавядае пра грамадзянскую вайну ВКЛ (1432–1436) і называецца «Смаленская хроніка», бо была яна, як лічаць даследчыкі, напісана ў Смаленску. Тут ідзе гаворка пра дынастычную барацьбу паміж князямі Свідрыгайлам і Жыгімонтам Кейстутавічам, якая скончылася перамогаю апошняга. Аўтар асуджае Свідрыгайлу, які ў барацьбе за ўладу распачаў грамадзянскую вайну ў княстве, не цураўся ніякіх сродкаў дзеля дасягнення сваіх стратэгічных мэтаў, нават спаліў на кастры ў Віцебску мітрапаліта Герасіма за пераход на бок Жыгімонта. Летапісец падкрэслівае, што Бог быў на баку Жыгімонта, бо той змагаўся за еднасць і спакой дзяржавы.

Ідэя ўмацавання цэнтралізаванай дзяржавы праходзіць і праз трэцюю частку летапісу — апавяданне пра паўстанне «чорных людзей» у Смаленску. Смаленскае паўстанне, якое адбылося ў 1440 г., у час пасля забойства Жыгімонта Кейстутавіча, не толькі мела выразную сацыяльную накіраванасць, але было таксама спробаю адрадіць Смаленскае княства, вярнуць яму былую палітычную незалежнасць. Беларускі летапісец як прыхільнік моцнай вялікакняжацкай улады, выразнік агульнадзяржаўных інтарэсаў не ўхваляе сепаратысцкага выступлення смалян, хоць і спачувае ахвярам паўстання. Аўтарам падкрэсліваецца гістарычная асуджанасць феадальнай раздробленасці і заканамернасць палітычнага адзінства дзяржавы.

Найбольш выдатным помнікам агульнадзяржаўнага беларуска-літоўскага летапісання з'яўляецца так званая «Хроніка Быхаўца». Сваю назву гэты летапісны твор атрымаў ад імя ўладальніка прыватнай бібліятэкі, у фондзе якой ён знаходзіўся.

«Хроніка Быхаўца» была створана ў XVI ст., але па свайму зместу і ідэйнай накіраванасці набліжаецца да летапісаў XV ст.

Твор складаецца з дзвюх частак — запазычанай і арыгінальнай. Першая перадае падзеі легендарнай і сапраўднай гісторыі першых літоўскіх князёў, якія былі ўзятыя з «Хронікі Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», напісанай у 20-я гады XVI ст., Галіцка-Валынскага летапісу і «Беларуска-Літоўскага летапісу

1446 г.» Галоўная мэта гэтай часткі — паказаць, як у цяжкай, бязлітаснай барацьбе нарадзілася Вялікае княства Літоўскае. Арыгінальная частка твора грунтуецца на асабістым аналізе гістарычных падзей аўтарам і ўспамінах аб іх непасрэдных удзельніках. Змест арыгінальнай часткі «Хронікі Быхаўца» вельмі разнастайны. Тут і кароткія апавяданні з жыцця і дзейнасці асобных князёў (Альгерда, Вітаўта, Ягайлы), і звесткі па гісторыі хрысціянства, белетрызаваныя апісанні некаторых значных падзей грамадска-палітычнага жыцця княства ў XV — пачатку XVI стст. Дэталёва апавядае аўтар «Хронікі...» пра барацьбу князёў літоўскіх з крымскімі татарами. Шмат якія гістарычныя падзеі былі пэўна асэсаваны народнай фантазіяй і пададзены храністам ў некалькі рамантычным стылі.

Можна сцвярджаць, што цэнтральная ідэя «Хронікі Быхаўца» — гонар за гераічную спадчыну айчыны. Аўтар апісвае шматлікія паходы і бітвы, ратныя подзвігі нашых суайчыннікаў, іх рыцарскія доблесці і гераізм. Усё гэта павінна было служыць высакароднай справе патрыятычнага выхавання ліцвінаў.

Апрача агульнадзяржаўнага патрыятызму, характэрнай асаблівасцю ідэйнай пазіцыі аўтара «Хронікі Быхаўца» з'яўляецца моцная антыпольская тэндэнцыя. Храніст сцвярджае, што феадалы ВКЛ — «старэйшая шляхта» ў адносінах да «ляхоў». Такім чынам, у творы адлюстраваны тыповыя для канца XV—XVI стст. настроі беларуска-літоўскай шляхты, якая бачыла ў Польшчы небяспеку суверэнітэту княства.

У цэлым «Хроніка Быхаўца» — гэта звод тэматычна-звязаных, пранікнутых патрыятычнай ідэяй гістарычных аповесцей і апавяданняў. Багацце і разнастайнасць іх зместу робяць яе вельмі каштоўнай крыніцай пазнання гістарычнай мінуўшчыны Беларусі і Літвы эпохі Сярэднявечча, гісторыі палітычнай і прававой думкі краіны.

3.2. Рэлігійна-палітычныя супярэчнасці і іх адлюстраванне ў палітычнай і прававой думцы (XIV—XV стст.)

У перыяд станаўлення беларуска-літоўскай дзяржавы ў непасрэднай сувязі з ідэяй захавання дзяржаўнага суверэнітэту паўстае ідэя царкоўнай незалежнасці. Яна выражалася ў імкненні да стварэння аўтакефальнай царквы, якая б, з аднаго боку, вызваліла праваслаўнае насельніцтва ВКЛ ад духоўнага кіраўніцтва маскоўскай

мітраполіі, а з другога — з’явілася сродкам барацьбы з пранікненнем Польшчы праз акаталічванне значнай часткі насельніцтва княства. Абгрунтаванне ідэі нацыянальнай царквы становіцца найбольш вострым у палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага з другой паловы XIV ст. У гэты час у Маскоўскім княстве пачынае фарміравацца самадзяржаўная і вялікадзяржаўная ідэалогія. Яна ўключала і ідэю прыярытэту рускага ісціннага праваслаўя. З дапамогаю гэтай ідэі маскоўскія князі тэарэтычна абгрунтоўвалі свае прэтэнзіі на беларуска-украінскія землі. Такім чынам, праваслаўная царква з’яўлялася выразнікам менавіта рускай нацыянальнай ідэі. Таму ўжо на зары існавання дзяржавы князі беларуска-літоўскай дзяржавы разумелі, што толькі незалежная царква здольная стаць грунтам умацавання суверэнітэту краіны. Менавіта таму праблема аўтаноміі заходняй праваслаўнай царквы з’яўлялася вельмі важным напрамкам дзейнасці Вялікіх князёў. У 1320 г. Вялікі князь Гедымін дабіўся адкрыцця праваслаўнай мітраполіі з цэнтрам у Навагародку, у якую ўваходзілі Полацкая і Тураўская епархіі. Аднак у выніку інтрыг маскоўскага мітрапаліта яна хутка была скасавана. Вялікія намаганні прыклаў князь Альгерд, каб перамясціць духоўны цэнтр усходнеславянскага праваслаўя ў Вялікае княства Літоўскае. У 1373 г. ён са згоды Канстанцінопаля пасадзіў на мітрапалію ў Кіеве Кіпрыяна Цамблака, але пазней ён пераходзіць у Маскву на вызваленую пасля смерці яго папярэдніка мітрапаліцкую кафедру.

Барацьбу за аўтакефалію працягнуў Вітаўт. Яшчэ да Грунвальдскай бітвы 1410 г. ён звярнуўся да канстанцінопальскага патрыярха з просьбай прызначыць мітрапалітам Заходняй Русі полацкага епіскапа Феадосія і яго рэзідэнцыяй зрабіць Кіеў. Але патрыярх, каб падтрымаць Маскву, адмовіў Вітаўту. У 1414 г. Вітаўт склікаў сабор праваслаўных іерархаў княства, дзе паводле яго прапановы мітрапалітам абралі Рыгора Цамблака, выдатнага царкоўнага і культурнага дзеяча Балгарыі, Малдовы і Сербіі. Прычым гэта было зроблена без санкцыі канстанцінопальскага патрыярха. Гусцінскі летапіс так апавядае пра падзею: «Вітаўт сказаў епіскапам: “Пастаўце сабе мітрапаліта ў маёй дзяржаве, бо хоць я і іншай веры, але шкадую, што так збыднела ў маёй дзяржаве ваша Кіеўская мітраполія, бо маскоўскія мітрапаліты клапацяцца не пра вас, а пра прыбыткі ад вас. Калі ж не захочае тут паставіць сабе мітрапаліта, то пасля той, хто пойдзе да мітра-

паліта ў Маскву, выносячы казну з маёй дзяржавы ў іншую краіну, смерцю згіне"»¹.

Патрыярх Канстанцінопальскі і маскоўскі мітрапаліт Фоцій абвясцілі Цамблаку вышэйшую меру духоўнай адказнасці — анафему. Рыгор Цамблак знік з палітычнага гарызонту ў 1419 г. Як мяркуюць даследчыкі, ён ці памёр, ці з'ехаў у Малдову.

У гады княжання *Казіміра* (1447–1482) была здзейснена даволі ўдалая спроба ўтварэння праваслаўнай аўтакефаліі. У 1458 г. мітрапалітам быў абраны Ісідар, але, будучы вельмі старым чалавекам і знаходзячыся ў Рыме, ён прыслаў ў ВКЛ свайго вучня Рыгора, які і быў прызначаны праз некаторы час мітрапалітам. Менавіта гэта падзея і стала пачаткам падзелу адзінай усходнеславянскай праваслаўнай царквы на царкву Маскоўскую і беларуска-ўкраінскую, заходнюю, якая пачынае жыць сваім асабістым жыццём. Заходняе праваслаўе мела свае адметныя рысы. Яны датычылі кантролю над царкоўным жыццём свецкіх асоб, існавання брацтваў, беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы і інш. Беларуска-ўкраінская царква мела даволі грунтоўныя ўзаемасувязі з заходняй культурай, чаму спрыяла магчымасць выезду грамадзян княства за мяжу, сямейныя, сяброўскія сувязі праваслаўнай знаці з каталіцкімі і пратэстанцкімі шляхецкімі родамі. У брацкіх школах выкладаліся традыцыйныя для Захаду дысцыпліны, а ў першай вышэйшай праваслаўнай установе — Кіева-Магілянскай калегіі — у працэсе вучобы быў рэалізаваны сінтэз усходне-заходніх культурна-рэлігійных каштоўнасцей. Усё гэта абумовіла шырокі светлагляд беларускіх і ўкраінскіх праваслаўных царкоўных дзеячаў у цэлым, талерантныя адносіны іх да каталіцтва, а пазней і да уніяцкай ідэі.

У грамадска-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага доўгі час значнае месца займала ідэя уніі паміж каталіцкай і праваслаўнай царквамі. Вытокі гэтай ідэі былі звязаны з геапалітычным становішчам краіны. Знаходзячыся ў самым цэнтры Еўропы, на памежжы каталіцкага Захаду і праваслаўнага Усходу, дзяржава імкнулася нейтралізаваць адмоўныя вынікі ідэалагічнага супрацьстаяння двух хрысціянскіх канфесій. Таму адразу пасля Крэўскай уніі 1385 г., вынікам якой стала акаталічванне значнай часткі насельніцтва ВКЛ, замацаванне прывілеяванага становішча

¹ Ганцова С., Чамярыцкі В., Штыхаў Г. Сведкі беларускай мінуўшчыны: Зборнік дакументаў і матэрыялаў па гісторыі Беларусі VI–XV стст. С. 145.

каталіцкай царквы і каталіцкай шляхты, а таксама пагаршэнне становішча праваслаўнай царквы, паўстала пытанне аб царкоўнай уніі. Вялікія князі як палітыкі разумелі, што бірэлігійнасць насельніцтва княства хавае ў сабе пэўную сацыяльна-палітычную небяспеку. У гэтай сувязі ўзнікненне ідэі уніі было натуральнай з'явай. Яшчэ ў 1396 г. Ягайла і літоўскі мітрапаліт Кіпрыян звярталіся да Канстанцінопальскага патрыярха за падтрымкаю уніі паміж цэрквамі, але апошні адклаў рашэнне па гэтаму пытанню да завяршэння вайны з туркамі. У 1418 г. царкоўная дэлегацыя ВКЛ на чале з Рыгорам Цамблакам, прыхільнікам ідэі аўтакефаліі праваслаўнай царквы ў княстве, прыняла ўдзел у XVI Усяленскім саборы каталіцкай царквы ў Канстанцы (Германія). Згодна з інструкцыяй Ягайлы, які з'яўляўся прыхільнікам царкоўнай уніі, Цамблак у сваёй прамове выказаў ідэю аб скліканні спецыяльнага хрысціянскага сабора, дзе ў свабоднай дыскусіі, кіруючыся ўзаемнай цяпімасцю, прапаноўвалася вырашыць усе спрэчныя пытанні паміж двума канфесіямі. Даследчыкі гісторыі царквы і біёграфы Рыгора Цамблака А.В. Карташаў, А. Іліева-Сіўкава лічаць, што пазіцыя праваслаўнага мітрапаліта ВКЛ на Канстанцкім саборы была даволі невыразная. Цамблак не выказаў прамой згоды далучэння праваслаўнай царквы да каталіцкай. Справа ў тым, што ён, як і яго аднадумца Вялікі князь Вітаўт, быў прыхільнікам незалежнасці ВКЛ ад Польшчы, таму і імкнуўся да самастойнай царкоўнай палітыкі, якая была б магчымай толькі ў выпадку дзяржаўнай праваслаўнай аўтакефальнай царквы. На думку А. Іліевай-Сіўкавай, мітрапаліт выконваў інструкцыі Вітаўта¹.

Трэба адзначыць, што ў гістарыяграфіі існуе і супрацьлеглая думка наконт пазіцыі Рыгора Цамблака на Канстанцкім саборы. Яе аўтары лічаць, што мітрапаліт адназначна выказаўся за раўнапраўны саюз (унію) паміж каталіцкай і праваслаўнай цэрквамі ў агульнахрысціянскім маштабе².

¹ Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви. Т. 1. М., 1991. С. 113.

² Гл.: Виноградов Г.Н. Гуманистическая концепция церковной унии митрополита Григория Цамблака // Наш родовой: Материалы междунар. науч. конф. по региональной истории Восточной Европы. Гродно, 1991.; Падокшын С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура: Філасофска-гістарычны аналіз. Мн., 1998. С. 28.

У 1458 г. на пасадзе Літоўскага мітрапаліта зноў аказаўся прыхільнік царкоўнай уніі, вучань Кіеўскага і Маскоўскага мітрапаліта Ісідора, які падпісаў шырокавядомую Фларэнтыйскую унію, — Рыгор Балгарын. Але, відаць, у той час не было спрыяльных умоў для рэалізацыі ідэі уніі.

Пытанне аб царкоўнай уніі зноў узнікла ў другой палове XV ст. Яго ініцыятарам выступіў беларуска-украінскі мітрапаліт *Місціл* (1475–1480), якога падтрымлівалі такія ўплывовыя праваслаўныя ўстановы ВКЛ, як Кіева-Пячэрская Лаўра і Віленскі Свята-Траецкі манастыр, а таксама праваслаўныя магнаты, параднёныя з каталіцкімі родамі. Ад іх імя Рымскаму папе Сіксту IV у 1476 г. была накіравана адпаведная просьба.

У канцы XV ст. мітрапаліт *Іосіф* (1497–1501) уступіў у кантакт з папай Аляксандрам VI з прапановай уніі. Але ў абодвух выпадках каталіцкі бок вызначаў шэраг дагматычных адрозненняў, якія перашкаджалі аб'яднанню. Сутнасць названых адрозненняў заключаецца ў тым, што праваслаўныя:

- не прызнаюць, што Святы Дух зыходзіць і ад Бога-Сына;
- прышашчаюцца квасным хлебам і ягадным віном замест вінаграднага;
- не прызнаюць чысцілішча;
- не прызнаюць першынства Рымскага Папы¹.

Такім чынам, у XIV–XV стст. ідэя уніі не была рэалізавана, але яна не загінула і набыла новае жыццё ў другой палове XVI ст., чаму садзейнічаў шэраг фактараў геапалітычнага, духоўна-культурнага і рэлігійна-царкоўнага характару, аб чым пойдзе гаворка ніжэй.

З рэлігійна-палітычнымі праблемамі звязана ўзнікненне, стагнаўленне і развіццё ў ВКЛ грамадска-палітычнай апазіцыі. Упершыню ў гісторыі мы сустракаемся з моцным апазіцыйным рухам у часы Ягайлы Альгердавіча (Кейстут, Вітаўт, Андрэй Полацкі, Свідрыгайла). Ён быў абумоўлены рознымі палітычнымі абставінамі, у тым ліку і барацьбой супраць рэлігійна-прававой дыскрымінацыі праваслаўнай шляхты. І калі спачатку асноўнымі сродкамі гэтай барацьбы былі вайна і палітычная інтрыга, то паступова пачынае фарміравацца новы, цывілізаваны падыход. Да вялікіх князёў і іх апанентаў прыходзіць і становіцца пануючым разуменне, што стабільнасць у дзяржаве немагчыма заваяваць, спадзеючыся

¹ Падокшын С.А. Указ. твор. С. 30.

выключна на сілу і рэпрэсіі, што супярэчнасці можна пераадолець толькі сродкамі дамовы, кампрамісу, які грунтуецца на прававой падставе. Гэта думка становіцца галоўным падмуркам у фарміраванні дзяржаўнай палітыкі, заснаванай на талерантнасці і пошуку згоды.

3.3. Развіццё прававой думкі ў XIV—XV стст.

У час станаўлення беларуска-літоўскай дзяржавы ідзе афармленне і яе заканадаўчай базы. Прававыя ідэі гэтага перыяду замацаваны ў граматах — прывілеях, уставах, ухвалах, судзебніках і іншых заканадаўчых актах. Прававыя крыніцы адлюстроўваюць спецыфіку эпохі, адносіны паміж саслоўямі, погляды на вышэйшую ўладу і яе правы.

З агульнадзяржаўных прывілеяў 1387 і 1413 гг. пачынаецца працэс юрыдычнага афармлення прывілеяванага саслоўя шляхты. Гэта аб'ём эканамічных, палітычных і асабістых правоў, сярод якіх былі права асабістай і маёмаснай недатыкальнасці, права на прыватную ўласнасць, права жанчын на свабодны шлюб, юрыдычная магчымасць адстойваць свае правы праз суд і інш., што датычыла толькі шляхты каталіцкага веравызнання. Але ж жыццё паказала памылковасць дзяржаўнай палітыкі, накіраванай на прававое размежаванне адзінага саслоўя шляхты. Улада вымушана была пайсці на перагляд папярэдніх нарматыўна-прававых актаў. Заканадаўчае афармленне правоў адзінага прывілеяванага саслоўя — шляхты — адбылося ў агульназемскіх прывілеях 1432 і 1434 гг. Яны ўраўнялі праваслаўных феадалаў у правах з католікамі. Галоўная думка, якая праходзіць праз гэтыя прававыя акты, — імкненне да захавання адзінства шляхецкага саслоўя як гарантыі велічнасці і цэласнасці Вялікага княства Літоўскага.

У прывілеі 1434 г. атрымала больш поўнае юрыдычнае замацаванне ідэя асабістай свабоды і недатыкальнасці шляхціца. У ёй гаварылася, што караць шляхціца нельга інакш, чым па прыговору публічнага суда ў адпаведнасці з законамі дзяржавы.

У наступных прывілеях XV ст. гэта важнейшая канстытуцыйная норма атрымала далейшае развіццё. Так, у прывілеі Казіміра 1447 г. пашыраецца кола асоб, якім гарантавалася іх недатыкальнасць. Тут больш поўна пералічаны групы класа феадалаў і саслоўя шляхты, а таксама ўключаны гарадскія жыхары (месціцы).

У гэтым прывілеі кола правоў і свабод шляхціцаў дапоўнілася правам свабоднага выезду за мяжу «для лепшага шчасця набытця, а любо учинков рытерских».

Прывілей Казіміра замацаваў пануючую ў палітычнай думцы ВКЛ ідэю тэрытарыяльнай цэласнасці і суверэнітэту дзяржавы. Практычнай рэалізацыі гэтай ідэі служылі, у прыватнасці, нормы, якія забаранялі вялікаму князю раздаваць маёмасць краіны і пасады іншаземцам. Упершыню ў заканадаўчай практыцы ў Прывілеі 1447 г. была ўведзена норма, у якой быў замацаваны важны прынцып крымінальнага права — індывідуалізацыі крымінальнай адказнасці за злачынства. Заканадаўчае афармленне тэндэнцыі абмежавання вялікакняжацкай улады і кантролю за яе дзейнасцю з боку шляхты пачалося з прывілеі вялікага князя Аляксандра 1492 г. Гэтым нарматыўным актам упершыню забаранялася злоўжыванне мясцовых улад у адносінах да простых жыхароў, абвешчалося неабходнасць вынясення справядлівых судовых рашэнняў, забаранялася судзейская неаб'ектыўнасць.

Шмат новых прагрэсіўных прававых ідэй з'явілася ў першым кадыфікаваным заканадаўчым акце ВКЛ — Судзебніку Казіміра 1468 г. У ім упершыню ў заканадаўстве краіны ўводзіцца вызначэнне злачынства як супрацьпраўнага дзеяння. Судзебнік развівае ідэю індывідуалізацыі крымінальнай адказнасці, абгрунтоўвае новы погляд на мэту пакарання. У адрозненне ад старажытнага права, якое імкнулася перш за ўсё забяспечыць маёмасную кампенсцыю пацярпеламу, судзебнік галоўнай мэтай пакарання бачыў запалохванне. Такім чынам, праз судзебнік праходзіць ідэя непазбежнасці пакарання «А над злодеем милости не надобе», гаворыцца ў артыкуле 12 Судзебніка.

Развіццё думкі ВКЛ у XIV–XV стст. было абумоўлена далейшым прававым умацаваннем феадальных грамадскіх адносін, своеасаблівым сацыяльна-палітычным і рэлігійным становішчам княства.

Глава 4

ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ ЭПОХІ АДРАДЖЭННЯ І РЭФАРМАЦЫІ (XVI ст.)

4.1. Асаблівасці айчыннага рэнесансавага гуманізму

Беларускае Адраджэнне выступае як натуральны працяг агульнаеўрапейскіх рэнесансавых прынцыпаў і тэндэнцый. Але разам з тым адраджэнская палітыка-прававая думка Беларусі мае шмат спецыфічных, уласцівых толькі гэтаму рэгіёну рыс.

Беларускае Адраджэнне мэтазгодна падзяліць на тры храналагічныя перыяды. Паводле прапанаванай даследчыкам Алегам Лойкам перыядызацыі, першы, «скарынінскі», перыяд прыпадае на 10–40-я гады XVI ст. Другі, звязаны з Рэфармацыяй (дзеянсць Сымона Буднага, Андрэя Волана, Васіля Цяпінскага), адносіцца да 50–70-х гадоў XVI ст. Трэці перыяд навуковец звязвае з дзейнасцю Льва Сапегі (80–90-я гады XVI ст.)¹.

Беларуская духоўная спадчына эпохі Адраджэння ўяўляла сабою дынамічную сістэму, якая развівалася ў ходзе барацьбы і сінтэзу нярэдка супрацьлеглых з'яў і тэндэнцый. Гэта было абумоўлена тым, што на беларускіх землях перакрываўваліся два магутныя ідэалагічныя патокі — праваслаўнага Усходу і каталіцкага Захаду, сутыкаліся і сінтэзаваліся дзве культурныя эпохі — Сярэднявечча і Адраджэнне. Менавіта таму парасткі новага ва ўмовах панавання феадальна-рэлігійнай ідэалогіі прабіваліся з цяжкасцю.

Аналіз канкрэтнага гісторыка-прававага матэрыялу сведчыць аб тым, што гуманістычна-рэфармацыйныя ідэі не атрымалі ў Беларусі паслядоўнай буржуазнай інтэрпрэтацыі, а асвойваліся кампрамісна, узгадняліся з феадальнымі сярэдневяковымі ўяўленнямі аб дзяржаве, грамадстве і праве. Асаблівасцю эпохі Адраджэння ў ВКЛ з'яўлялася меншая, чым у Заходняй Еўропе, кантрастнасць паміж рэнесансавымі і сярэдневякова-хрысціянскімі формамі і метадамі мыслення, адносна размытасць граніц паміж імі. Таму невыпадкова сучасны беларускі філосаф У. Конан прапанаваў выкарыстоўваць дзеля вызначэння базавай ідэйнай асновы рэнесансавай

¹ Лойка А. Дзеля чаго існуе Адраджэнне // Адраджэнне: Гістар. альм. Вып. 1. Мн., 1995. С. 88.

палітыка-прававой думкі Беларусі XVI ст. тэрмін «хрысціянска-рэнесансавы гуманізм», які адлюстроўвае пераемнасць дзвюх эпох¹.

У адрозненне ад Захаду, у Беларусі прынцып індывідуальнай свабоды чалавека ў грамадска-палітычнай і прававой думцы не атрымаў усебаковага развіцця. Найбольш тыповую з'яваю беларускай рэнесансавай думкі была распрацоўка ідэі «агульнага добра» — самаахвярнай дзейнасці асобы на карысць дзяржавы, айчыны. Бацькам універсальнай формулы патрыятызму як любові да зямлі, на якой ён нарадзіўся, да мовы, з якой яго бог у свет прывёў, стаў Францыск Скарына. Патрыятызм Скарыны не меў канкрэтнага класавага адраса, ён быў агульначалавечы. Інакш да патрыятызму падыходзілі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. У прыватнасці, яны востра крытыкавалі сацыяльную верхушку грамадства за непавагу да мовы народа, за абыякавасць да роднай культуры і г.д. Традыцыю скарынінскага патрыятызму Будны і Цяпінскі сацыялізавалі, зрабілі яе дэмакратычнай.

Выразнікам дзяржаўнага патрыятызму стаў канцлер ВКЛ Леў Сапега. Як і Скарына, ён, звяртаючыся да грамадзян краіны ў прадмове да Статута 1588 г., падыходзіў да пытання дзяржаўнай незалежнасці ВКЛ, дзяржаўнага статусу старабеларускай мовы.

Асаблівасцю беларускага Рэнесансу з'яўляецца не толькі стварэнне якасна новых духоўных каштоўнасцей, але і выпрацоўка прынцыпова новых падыходаў да старых каштоўнасцей, творчае выкарыстанне і развіццё традыцый мінулага. Можна сцвярджаць, што ў беларускай адраджэнскай думцы XVI ст. увасобіліся такія рысы народнай культуры, як чалавекалюбства, аптымізм, імкненне да хараства і справядлівасці, вера ў канчатковую перамогу добра над злом.

Спецыфічнай рысай беларускага Адраджэння была цесная ўзаемазвязь гуманістычных ідэй з ідэямі і практыкай рэфармацыі. Асноўнымі прынцыпамі рэнесансавога гуманізму, якія аказалі рашучы ўплыў на фарміраванне буржуазнага светапогляду, былі антрапацэнтрызм, свабода і натуралізм (тэорыя натуральнага права). У палітычнай і прававой думцы XVI ст. паўстаюць такія ідэі, як гарантаванае права асобы на жыццё і ўласнасць, вучэнне аб прымаце правапарадку і г.д. Рэфармацыя ў сваю чаргу прынесла ў Вялікае княства ідэі незалежнасці індывідуальных рэлігійных пераканан-

¹ Конон В.М. Гуманистические истоки Статута Великого княжества Литовского 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 г.: Материалы респ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута. Вильнюс, 1982. С. 94.

няў, прыкрытэту грамадска-дзяржаўных інтарэсаў, дэмакратызму рэлігійна-царкоўнага жыцця.

У рэшце рэшт, спецыфіка беларускай рэнесансавай палітычнай і прававой думкі заключалася ў яе сацыяльнай базе, якую, у адрозненне ад Заходняй Еўропы, складалі разам з гарадскою буржуазіяй, якая нараджалася, шляхта і нават частка магнатаў, погляды якіх насілі кампрамісна-рэфарматарскі характар.

4.2. Асаблівасці і змест памяркоўна-гуманістычных поглядаў на развіццё грамадства (Ф. Скарына, М. Гусоўскі, М. Літвін, А. Волан, С. Будны, Л. Сапега і інш.)

У залежнасці ад саслоўна-класавай арыентацыі мысліцеляў, іх адносіны да грамадскіх пераменаў, а таксама да антычнай спадчыны, палітычную і прававую думку Беларусі XVI–XVII стст. можна падзяліць на два напрамкі — памяркоўна-гуманістычны і радыкальна-гуманістычны.

Прадстаўнікі памяркоўна-гуманістычнага напрамку адлюстроўвалі інтарэсы гараджан, а таксама прагрэсіўнай часткі шляхты і магнатаў. Гэтыя колы ўсведамлялі неабходнасць перамен у жыцці грамадства, але бачылі іх частковымі, у межах існуючых дзяржаўных і грамадскіх інстытутаў, выступалі за пераёмнасць некаторых культурна-філасофскіх каштоўнасцей мінулага.

Светапогляднай базай ідэй памяркоўных гуманістаў была натуралістычна-тэалагічная канцэпцыя развіцця гісторыі, сутнасць якой заключалася ў тым, што не адмаўлялася боская воля ў гісторыі чалавечага грамадства, разам з тым прызнавалася і роля чалавека — яго станоўчых і адмоўных якасцей, пачуццяў, інтарэсаў, патрабаванняў, асаблівасцей інтэлекту, маралі і г.д. Боскі ўдзел ў лёсе чалавецтва замацоўвае стабільныя і нязменныя грамадскія формы. Таму прагрэс імі бачыўся ва ўдасканаленні маральных і прававых норм, царкоўных рэформах, а не ў змене сацыяльна-палітычных інстытутаў, якія яны ацэньвалі ў асноўным станоўча. Таму ў творах Ф. Скарыны, М. Літвіна, С. Буднага, А. Волана і інш. ідзе гаворка аб рэформах у галіне сацыяльна-палітычнага жыцця, прававога рэгулявання грамадскіх адносін і г.д., а не аб кардынальных зменах грамадска-палітычнага ладу. Абсалютызуючы маральны і прававы фактары ў грамадскім жыцці, яны імкнуліся прывесці грамадскія адносіны ў адпаведнасць з прынцыпамі гармоніі, згоды,

раўнавагі, ліквідаваць грамадскія супярэчнасці пры дапамозе разумных рэформаў.

Важнейшымі праблемамі, якія ўздымаліся прадстаўнікамі памяркоўна-гуманістычнай думкі, былі праблемы развіцця нацыянальнай культуры і рэлігійнай свабоды.

4.3. Палітычныя і прававыя погляды Ф. Скарыны (1486 (90) — 1551 (56))

Вялікі мысліцель-гуманіст эпохі Адраджэння ўсёй сваёю творчасцю імкнуўся здзейсніць сінтэз хрысціянскай багаслоўскай традыцыі з антычнай і заходнееўрапейскай рэлігійна-філасофскай культурай. Ён звяртаўся да Бібліі, дзе зафіксавана тысячагадовая мудрасць, каб знайсці адказы на пытанні тэарэтычнай філасофіі і дзяржаўна-прававой практыкі. «В сей книзе,— пісаў Скарына аб Бібліі,— всее прироженое мудрости зачало и конец... В сей книзе вси законы и права, или же люде на земли справоватися имають, написаны суть»¹.

Прававыя погляды Ф. Скарыны часткова прадстаўлены ў прадмове да перакладу «Другога закона» — заключнага раздзела «Пяцікніжжа» Маісея, а таксама ў яго дадатках і каментарыях да другіх біблейскіх кніг. У гэтых працах Ф. Скарына выкладае сваю канцэпцыю суадносін паміж маральнымі і юрыдычнымі законамі. «Дзесяць заветаў Старога закона» мысліцель лічыў найлепшым сродкам выхавання народнай правасвядомасці, таму што яны складаюць аснову маральных законаў, якія, у сваю чаргу, перадаюцца Богам праз прарокаў правадырам народа. А кожны народ разам са сваімі кіраўнікамі прымае на іх аснове юрыдычныя законы, парушэнне якіх вядзе да жорсткіх, але справядлівых грамадскіх і боскіх санкцый. Ф. Скарына быў упэўнены, што падмуркам дзяржавы, якую мы сёння завём прававой, з'яўляецца выкананне яе грамадзянамі наступнага пастулата натуральнага права, сфармуляванага яшчэ ў раннехрысціянскай літаратуры ў форме маральнага імператыва: «Ва ўсім, як жадаеце каб з Вамі абыходзіліся людзі, так абыходзьцеся і Вы з імі»². Без рэалізацыі ў паўсядзённым жыцці чалавека гэтага закона немагчыма цывілізаванае грамадства. Толькі праз гэты закон, на думку Ф. Скарыны, запісаны ў кожным людскім сэрцы, чалавек разумее, што яму не дазволена непаслушэн-

¹ Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі. Мн., 1969. С. 62.

² Тамсама. С. 93.

ства, забойства, пралюбадзейства, нянавісць, паклёп, зайздрасць і г.д. Беларускі мысліцель лічыў, што гэтага ідэальнага маральнага закона было б дастаткова для любой супольнасці грамадзян у тым выпадку, калі б яна складалася толькі з добрых людзей.

На думку Ф. Скарыны, «праведному (сумленнаму чалавеку. — **Аўт.**) закон не ест положен». Як бачым, мысліцель лічыў, што дабрачыннаму, маральна дасканаламу чалавеку пісаныя законы неабавязковыя, бо закон змяшчаецца ў яго сэрцы і ён адчувае асабістую адказнасць за свае ўчынкі перад грамадствам. Далей Скарына разважаў, што законы неабходны «для людзей злых, абы боячыся казни, смирили смелость свою и моци не мели иным ушходити и абы добрыи межи злыми в покои жити могли»¹. Недасканаласць грамадства выклікае неабходнасць у пісаным праве. Мысліцель дае адказ на пытанне, якім павінен быць ідэальны пісаны закон. Перш за ўсё, у яго аснове павінен ляжаць закон «прирожены», які пісаны Богам і замацаваны ў чалавечым розуме, што дае магчымасць асабе арыентавацца ў паводзінах з іншымі людзьмі. Акрамя таго, ён павінен быць «почтивый, справедливый, можный, потребный, пажиточный подле приращения, подлуг обычаев земли, часу и месту пригожий, явный, не имел в себе закрытости, но к посполитому доброму написаны»². Іншымі словамі, Ф. Скарына жадаў бачыць законы, якія рэгулююць грамадскія адносіны, прыстойнымі, справядлівымі, карыснымі чалавеку, адпаведнымі часу і звычаям краіны, зразумелымі, не дапускаючымі двухсэнсоўнага тлумачэння, выдзеленымі не на карысць пэўных асоб, а на агульнае дабро. У прадмове да «Другога закона» Ф. Скарына прапаноўвае класіфікацыю права, якая, на думку сучасных даследчыкаў гісторыі дзяржавы і права Беларусі, была пакладзена ў аснову катэгорыі прававога матэрыялу ў Статуце 1529 г.³

Ён падзяляў права на «прироженое» (натуральнае), закладзенае ў розуме і пачуццях чалавека, і пісанае, якое, у сваю чаргу, падзяляў на боскае (крыніцай якога былі прадпісанні Старога і Новаго заветаў), царкоўнае і земскае (крыніцы якіх знаходзіліся ў чалавечай волі).

Асаблівую ўвагу асветнік удзяляў класіфікацыі земскага права. Нормы, рэгулюючыя грамадзянскія праваадносіны, Скарына

¹ Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі. С. 95.

² Тамсама.

³ Гл.: Юхо Я.А. Грамадскія і прававыя погляды Скарыны // Полымя. 1967. № 6. С. 175—180.

аб'ядноўваў у паспалітае (агульнае права). Крымінальнае права («насилию силой отпрания») было выдзелена ў асобы раздзел, але некаторыя яго нормы ўваходзілі ў раздзелы права царскага і права рыцарскага (ваеннага). Да царскага права Ф. Скарына адносіў нормы дзяржаўнага, адміністрацыйнага і фінансаванага права. Міжнароднае права рэгулявала правілы вайны і міру, дыпламатычныя адносіны і іншыя сувязі паміж дзяржавамі. У самастойныя раздзелы заканадаўства мысліцель вылучаў таксама гарадское, купецкае і марское права.

Асноўнай крыніцай земскага права Ф. Скарына лічыў волю суверэннага народа.

Вялікае значэнне Ф. Скарына надаваў удасканаленню сістэмы правасуддзя. «Судьи исправие да судеть людей судом справедливым и да не уклонятся ни на жадную старану, и да не зрять на лица и не примаяють даров, понеже дарове ослепляють очи мудрых людей и зменяють слова справедливых»¹. Цікава, што гэтыя думкі мысліцеля ўвайшлі ў тэкст прысягі суддзяў земскага шляхецкага суда, замацаванай у IV раздзеле Статута 1588 г.

Сістэма каштоўнасцей Ф. Скарыны мела дакладную палітычную накіраванасць. Ён імкнуўся арыентаваць сваіх суайчыннікаў на гуманізацыю і дэмакратызацыю грамадства.

Разважаючы наконт ідэальных дзяржаўных форм, ён схіляўся да моцнай манархісцкай улады, на чале якой павінен стаяць мудры манарх-рэфарматар. І невыпадкова ў прыклад сучасным яму кіраўнікам ён ставіў вялікіх рэфарматараў і заканадаўцаў мінулага: афіянніна Салона, старажытнаспартанскага заканадаўцу Лікурга, рымляніна Нума Пампея, заступнікаў навук і мастацтва Саламона, Пталамея Філадэльфа і інш., якія «в науке и в книгах вечную славу и памяць оставили по себе»². Галоўная мэта дзяржавы (для яе вызначэння Ф. Скарына ўжывае тэрміны «посполитое доброе», «отчина своя», «собрание людское») — агульная карысць і згода. Бо «незгода и наибольшие царства разрушаеть», а «справа всякого собрания людского ...соединением ласки и згодою посполитое доброе помножено бываеть»³.

Ф. Скарына ўзняў на новы ўзровень нацыянальна-патрыятычную традыцыю старажытнарускай культуры. Для яго любоў да

¹ Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі. С. 95.

² Тамсама. С. 95.

³ Скарына Ф. Творы, прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія. Мн., 1990. С. 130.

Радзімы і народа, пачуццё абавязку перад айчынай і «людзьмі паспалітымі» былі вышэй, чым рэлігійныя інтарэсы. Упэўнены ў тым, што «...люди, и где зродилися и ускормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають», беларускі асветнік заклікаў суайчыннікаў, каб «всякого тружания и scarбов для посполитого доброго и для отчизны своей не лютовали»¹.

Як прадстаўнік свайго часу, Скарына быў рэлігійным чалавекам, але яго рэлігійнасць не была артадаксальнай. Ён лічыў веру асабістай справай чалавека і быў упэўнены, што паміж Богам і чалавекам няма неабходнасці ў пасрэдніку, якімі з'яўляюца дзеячы царквы.

Кожны чалавек здольны спасцігнуць Святое Пісанне. Менавіта гэтыя погляды сталі ідэйнаю асноваю друкарскай дзейнасці Скарыны. Ён перакладаў на родную мову біблейскія тэксты, даваў іх тлумачэнне, чым пашыраў магчымасці для «люду паспалітага» разуменне боскай ісціны, боскага закону. Скарына лічыў, што ў цэнтры ўвагі чалавека павінны быць зямныя інтарэсы, свецкая, грамадская дзейнасць на карысць дзяржавы і суайчыннікаў.

Такім чынам, яшчэ да часу шырокага наступу рэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім погляды вялікага беларускага асветніка адлюстроўвалі такія рысы рэфармацыйнай ідэалогіі, як індывідуалізацыя веры, прыярытэт грамадскіх і дзяржаўных інтарэсаў перад царкоўнымі.

Некаторыя даследчыкі, аналізуючы творчую спадчыну Ф. Скарыны, прыйшлі да высновы аб прыхільнасці яго да ідэі уніі паміж праваслаўнай і каталіцкай цэрквамі. Справа ў тым, што, каментуючы новазапаветныя тэксты, ён пры кожным зручным выпадку падкрэсліваў неабходнасць злучэння хрысціян. Так, у прадмове да «Дзеянняў і Пасланняў Апосталаў» Ф. Скарына адзначаў: «Тут знойдеш о церковной единоте иже всем с любовию молитися в купе»². Ва ўсходніх і заходніх хрысціян, падкрэсліваў Ф. Скарына, няма ніякіх падстаў для адасаблення, бо яны маюць адзінага настаўніка — Ісуса Хрыста, які заклікаў іх жыць у братняй любові, добрых звычаях і супольнай веры. Асветнік вылучаў думку апостала Паўла з «Паслання Паўла да Эфесянаў»: «...яко и мамы жити во добрых обычаех, во соединении веры, спомогающе друг друга, со

¹ Старажытная беларуская літаратура. Мн., 2002. С. 271.

² Саверчанка І. *Aurea mediocritas*: Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і раннія барока. Мн., 1998. С. 91.

всякою любовию, яко разныи уды вси едину главу имуще Христа»¹.

Аналізуючы творы апостала Паўла, Скарына прыйшоў да высновы, што Павел заўсёды выступаў супраць падзелу Хрыстовай царквы. Некарэктным асветнік лічыў і пытанне аб тым, хто з'яўляецца першасвятаром — Рымскі Папа ці Канстанцінопальскі патрыярх. Адзіная галава Царквы, сцвярджаў ён, Ісус Хрыстос: «Также от Писания исказует, вышшего первосвященника быти Христа — Сына Божия»².

Такім чынам, Скарына ўсімі магчымымі сродкамі падкрэсліваў бессэнсоўнасць падзелу Хрыстовай царквы і надуманасць спрэчак аб першынстве паміж найвышэйшымі іерархамі Заходняй і Усходняй царкваў.

4.4. Палітычныя і прававыя погляды Міколы Гусоўскага (каля 1480—1533)

Сучаснік Ф. Скарыны, ренесансавы гуманіст Мікола Гусоўскі, увайшоў у гісторыю палітычнай і прававой думкі Беларусі як аўтар славуэтага паэтычнага твора «Песня пра зубра». Напісаная па заказе Папы Рымскага Льва X, паэма выйшла невялікім тыражом у Кракаве ў 1523 г., а потым па волі лёсу геніяльны твор Гусоўскага быў забыты як у еўрапейскіх краінах, так і на Радзіме. І толькі ў 1980 г. у сувязі з 500-годдзем паэта і палітыка ЮНЕСКА ўключыла яго імя ў сусветны календар. З гэтай пары беларускага паэта-лацініста лічаць сваім прадстаўніком у сусветнай культуры таксама палякі і літоўцы. Галоўны сэнс паэмы Гусоўскага — гімн Радзіме. Радзіма паэта — Вялікае княства Літоўскае — паўстае ў паэме ў вобразе магутнага зубра, на якога вядзецца няспыннае паляванне з мэтай вынішчэння. Забойства зубра — гэта забойства Айчыны. Разам з тым Гусоўскі папярэджвае, што мірны звер-волат можа зрабіцца небяспечным для сваіх карнікаў.

З месца сарваўся на выжлаў. Бушуе ў ламаччы.
...Гэта Гаргона, аслепляя ў ярасці дзікай,
Міма прамчыцца: нялегка ж у руху імклівым
Гэтакай масе раптоўна валодаць сабою...
Кожная жылка ў парыве, і ў позірку — іскры.
Доўга бушуе ў загоне, раздражнены, гнеўны,
Прагне з кім-небудзь счапіцца і вымесціць ярасць.

¹ Саверчанка І. Указ. твор. С. 92.

² Тамсама.

Злосцю клякоча нутро, і якая нянавісць
 Рухае ёю, мяркуюце па гэтым выпадку...
 Зараз жа стопча, збадзе, разарве на кавалкі.
 Страшная прагнасць у звера адпомсціць, сквітацца
 З ворагам сілай сваёй і за кроў, і за раны...
 Зваліць пад ногі, растопча, прапора рагамі
 Так, што пасля не пазнаеш, дзе цела, дзе туша.
 Нават з адных успамінаў заходзіцца сэрца¹.

Зыходзячы з сэнсу паэмы, аўтар звяртае ўвагу на тое, што яго сучасныя, змучаныя міжусобнымі войнамі і нападамі іншаземцаў, павінны сабраць усю сваю моц і абараніць Радзіму ад знішчэння.

Для М. Гусоўскага характэрна звязанне гістарычнага прагрэсу з мірам ў грамадстве, з росквітам духоўных сіл, добрых нораваў. Войны, на думку паэта, — праява маральнай дэградацыі грамадства, паказчык яго ўнутранай хваробы.

Як і Ф. Скарына, аўтар паэмы ўздымае праблему ідэальнага правіцеля, але, у адрозненне ад першага, шукае ідэал у айчыннай гісторыі. Ва ўсведамленні Гусоўскага, усімі рысамі ідэальнага спадара (дзяржаўнай мудрасцю, вайскавай доблесцю, справядлівасцю) валодаў толькі вялікі князь Вітаўт. Паэт падкрэсліваў схільнасць вялікага князя да падпарадкавання закону, яго барацьбу з суддзямі — хабарнікамі і лжэсведкамі.

Строга і крута судзіў, і прытым — справядліва.
 Сам справядлівы ва ўсім, ён па гэтай жа мерцы
 Кожнаму мераў і нейкім сваім адчуваннем
 Мог здагадацца адразу, дзе праўда, дзе крыўда².

Вельмі сучаснай і злабадзённай была ідэя Гусоўскага аб калектыўнай бяспецы, якая павінна была рэалізавацца праз стварэнне лігі еўрапейскіх хрысціянскіх дзяржаў супраць асманскай Турцыі.

Адмоўна ставіўся Гусоўскі да Рэфармацыі. Ён, як і іншыя дзеячы Адраджэння (Эразм Ратэрдамскі, Томас Мор), лічыў, што пратэстанцкія ідэі садзейнічаюць расколу хрысціянскага свету, узбуджаюць у грамадстве нянавісць і варожасць, вядуць да грамадзянскай вайны. Гусоўскі абвінавачваў Лютэра і яго аднадумцаў у тым, што яны расхісталі старажытныя ўстоі хрысціянскай рэлігіі, імкнуліся скасаваць услед за духоўнай і свецкую ўладу. Перад вялікай пагрозай хрысціянскім народам з боку Асманскай імперыі

¹ Гусоўскі М. Песня пра зубра. Мн., 1981. С. 50.

² Тамсама. С. 60.

ідэалогія пратэстантызму, на думку мысліцеля, раз'ядноўвае і паслабляе іх.

М. Гусоўскі першым з еўрапейскіх гуманістаў XVI ст. паставіў пытанне аб гарманічных адносінах паміж чалавекам і прыродай, аб неабходнасці аховы скарбаў прыроды, гаспадарскага выкарыстання прыродных багаццяў. Як чалавек рэлігійны, Гусоўскі ў сваёй паэме звяртаецца да дзевай Марыі з малітваю аб захаванні прыгажосці і багацця навакольнага Свету:

Вартая ты не малітвы раба, а харалу
Цэлага свету зямнога — людзей і стварэнняў,—
І велічання, і славы ты варта таксама¹.

Паэт ставіць чалавека і ўвесь жывы свет на адзін прыступак светабудовы. Бо калі жывёлы, птушкі і іншыя жывыя істоты згінучы, то збяднелы свет скіне ў цемру душу чалавека, і тады не дапамогуць яму ні адукацыя, ні культура.

Такім чынам, ужо ў XVI ст. М. Гусоўскі змог геніяльна прадбачыць шматлікія балючыя праблемы наступных стагоддзяў, звязаныя з крызісам гуманістычнага светаўспрымання. Асветнік заклікаў чалавецтва да выратавання ад знішчэння навакольнага асяроддзя, спынення братазбойчых войнаў, пошукаў кампрамісу і згоды паміж народамі, усталявання гармоніі паміж прыродай, чалавекам і грамадствам.

4.5. Палітычныя і прававыя погляды Міхалона Літвіна

Цікавымі для нас з'яўляюцца погляды яшчэ аднаго прадстаўніка памяркоўна-гуманістычнага напрамку — Міхалона Літвіна.

Свае думкі аб палітыцы, дзяржаве і праве ВКЛ ён развіў у славуным творы «Аб нормах татар, літоўцаў і масквіян» (1550). Сучасныя беларускія даследчыкі С. Падокшын і С. Сокал звярнулі ўвагу на навізну метадалагічнага падыходу М. Літвіна, які выкарыстоўваў параўнанне нормаў і звычаяў уласнага і суседніх народаў. У беларускай прававой традыцыі звычаям як крыніцы права надаваліся рысы нязменнасці і непарушнасці («Старіны не рухаць»). Літвін жа катэгарычна патрабуе змяніць тыя норавы і звычаі, якія не адпавядаюць прынцыпам рацыянальнага рэгулявання сацыяльных, палітычных і прававых адносін, справядлівасці і аба-

¹ Гусоўскі М. Указ. твор. С. 78.

роне правоу чалавека. У практыцы рэгулявання грамадскіх адносін ён прапанаваў выкарыстаць пазітыўныя норавы і звычаі суседніх народаў, нават не хрысціянскіх (татар).

Не ставячыся адмоўна да феадальна-прыгонніцкай структуры грамадства, мысліцель лічыў неабходным скасаванне найбольш жорсткіх яе элементаў, напрыклад інстытута «халопства». «Мы трымаем у прыгнёце людзей сваіх, здабытых не вайной, не продажам, якія належаць не да чужога, але да нашага племені і веры».

Крытыкуючы існуючую сістэму ваеннага падаткаабкладання насельніцтва, ён прапанаваў увесці сістэму прапарцыянальнага падатку, якая ахоплівала б усе саслоўі ВКЛ, у тым ліку і шляхту, па прынцыпу: «у каго больш зямлі, той павінен больш плаціць». Вялікую ўвагу надаваў М. Літвін праблеме ўдасканалення правасуддзя. Перш за ўсё ён выступаў за дэмакратызацыю судовага працэсу, бо, на думку правазнаўцы, вялікія судовыя падаткі былі не пад сілу нават чалавеку сярэдняга дастатку.

Інтэрэсы грамадскай справядлівасці, меркаваў М. Літвін, патрабуюць, каб суддзі на судовым пасяджэнні разглядалі справу не асабіста, а ў прысутнасці іншых асоб. «Нашы ж вырашаюць справы і аднаасобна, і п'янствуючы, выгнаўшы пасрэднікаў і сведак, і могуць рабіць што захочуць»¹. Такім чынам, М. Літвін ставіць пытанне аб галоснасці і публічнасці правасуддзя.

Мысліцель лічыў, што жыццё чалавека, да якога б ён саслоўя ні адносіўся, ёсць найвышэйшая каштоўнасць. Гэта пазіцыя прывяла М. Літвіна да высновы аб неабходнасці вывядзення сялян з-пад юрысдыкцыі паноў і забароны вынясення панскімі судамі ім смяротных прысудаў. Смяротная кара разглядалася правазнаўцам як асаблівая спецыяльная юрысдыкцыя вышэйшых судовых інстанцый. Ён спасылаецца на вопыт татар і масквіян, дзе такое права маюць толькі «асобныя суды ў сталіцах». Літвін прапаноўваў увесці ў Вялікім княстве агульнасаслоўныя суды, заканадаўча замацаваць роўнасць людзей рознай саслоўнай прыналежнасці перад судом і законам. Ён выступаў за незалежнасць ад адміністрацыі судовай улады, за стварэнне апеляцыйных судов.

У сувязі з вышэйазначаным трэба падкрэсліць, што праблемы ўдасканалення судаводства, узнятыя Літвінам у трактаце «Аб нормах татар, літоўцаў і масквіян», былі часткова рэалізаваны ў час судовай рэформы 1564–1588 гг. у Вялікім княстве Літоўскім.

¹ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян: Архив историко-юридических сведений, относящихся к России. М., 1954. С. 49.

Актуальным быў заклік мысліцеля да кіраўніцтва краіны — павысіць патрабаванне да чыноўнікаў, якія займаюць высокія дзяржаўныя і судовыя пасады, адносна іх прафесійных і маральных якасцей. Перш за ўсё гэта датычыла іх адукацыйнага ўзроўню, справядлівых адносін да суайчыннікаў, любові да сваёй айчыны і г.д. Акцэнтаваў увагу Літвін і на такой зладзённай праблеме для Вялікага княства, як сумяшчэнне дзяржаўных пасадак. Існуючую практыку ён лічыў недапушчальнай, таму што вярхоўная ўлада засяроджвалася ў руках некалькіх буйных магнацкіх родаў.

Гэта заўвага мысліцеля таксама была рэалізавана ў Статуце 1588 г., нормы якога забаранялі сумяшчэнне дзяржаўных пасадак (раздз. 1, арт. 34).

На погляды Літвіна паўплывала і ідэалогія Рэфармацыі. У прыватнасці, ён падтрымліваў ідэю верацярпімасці, выступаў супраць умяшальніцтва каталіцкай царквы ў свецкія справы і г.д.

4.6. Палітычныя і прававыя погляды ідэолагаў Рэфармацыі

На палітычную думку Беларускага Адраджэння вялікае ўздзеянне мела ідэалогія Рэфармацыі.

Рэфармацыя ўяўляла сабою ідэалагічны наступ буржуазіі, якая набыла эканамічную моц і ўладу і імкнулася да ўлады палітычнай. Але на шляху яе была каталіцкая царква, якая асвятляла феадальна-саслоўную структуру грамадства. Рэфармацыя імкнулася абмежаваць уладу царкоўных іерархаў, якія валодалі каласальнымі зямельнымі ўладаннямі і выключнымі прывілеямі. Утрыманне каталіцкіх святароў бачылася вельмі дарагім для беражлівых буржуа.

Таму Рэфармацыя абвясціла сваім галоўным прынцыпам асабістую адказнасць чалавека перад Богам без пасрэдніцтва царкоўных улад. Аўтарытэт Святога Пісання яна супрацьпаставляла аўтарытэту царквы, абвясціла рэформу хрысціянства і ўсталяванне больш спрошчанага і таннага культу. Замест панавальнай каталіцкай царквы Рэфармацыя стварыла пратэстанцкую, незалежную ад Рыма хрысціянскую плынь.

Рэфармацыйны рух знайшоў водгук ва ўсіх еўрапейскіх краінах. У некаторых дзяржавах ён суправаджаўся рэлігійнымі войнамі, у час якіх загінула шмат людзей. Напрыклад, у Германіі было знішчана 2/3 насельніцтва. У выніку барацьбы прыхільнікаў Рэфармацыі з каталіцкай царквой у частцы еўрапейскіх краін пера-

магла ідэалогія пратэстантызму, былі ўсталяваны рэлігійныя і палітычныя свабоды, аўтарытэт царквы быў заменены аўтарытэтам дзяржавы, свецкай улады.

У Вялікім княстве Літоўскім рэфармацыйны рух праявіўся ў формах лютэранства, кальвінізму і арыянства (антытрынітарызму).

Крыніцай распаўсюджання лютэранства быў Кёнігсбергскі ўніверсітэт, дзе вучыліся беларускія студэнты, друкавалася лютэранская літаратура і рыхтаваліся прапаведнікі для Беларусі і Літвы. Але шырокага водгуку сярод грамадзян ВКЛ ідэі лютэранства не знайшлі. Хутчэй за ўсё гэта было звязана з ідэяй моцнай свецкай улады (абсалютызму), якую прапаведавала лютэранская царква, кіруючыся прынцыпам «*Cuius regio, ejus religio*» («Чыя дзяржава, таго і вера»). Прыхільныя да прынцыпаў шляхецкай дэмакратыі, вярхі беларуска-літоўскага грамадства недаверліва ставіліся да ідэалагічнага абгрунтавання бязмежнай улады гаспадара.

Кальвінізм жа, наадварот, нёс дэмакратычныя і рэспубліканскія ідэі. Кальвінісцкія абшчыны будаваліся на прынцыпах дэмакратызму. Усе пасады ў іх (прапаведнікі (міністры), сеньёры) былі выбарнымі. З ліку сяброў абшчыны абіраліся асобы, якія павінны былі кантраляваць яе жыццё ў цэлым і паводзіны кожнага веруючага асобна. Такім чынам, прынцыпы дэмакратызму ў жыцці абшчын пераносіліся на дзяржаўны лад.

Разуменне і падтрымку ў шляхты выклікалі і такія патрабаванні кальвіністаў, як секулярызацыя маёмасці каталіцкай царквы, стварэнне таннай царквы, набажэнства на роднай мове і інш.

Акрамя таго, шырокае распаўсюджанне кальвінізму бачылася эліце ВКЛ як своеасаблівы бар'ер маскоўскаму праваслаўнаму і польскаму каталіцкаму ўплывам. Магчыма разглядаць прыхільнасць магнатэрыі і шляхты да кальвінізму як чарговую спробу стварэння незалежнай нацыянальнай царквы. Бо менавіта сярэзіна XVI ст. — гэта час небяспекі для суверэнітэту ВКЛ, якая зыходзіла як ад Масквы, так і ад Польшчы.

Сярод памяркоўна-гуманістычнай плыні беларускіх мысліцеляў XVI ст. прыхільнікамі кальвінізму былі Андрэй Волан, Леў Сапега, Мікалай Радзівіл Чорны і інш.

Найбольш радыкальнай плынню пратэстантызму быў антытрынітарызм, які меў у Беларусі ў другой палове XVI ст. шмат прыхільнікаў. Антытрынітарыі адмаўлялі многія хрысціянскія дагматы і абрады, у тым ліку тройцу (трынітас). Адсюль і назва — антытрынітарыі. Богам яны прызнавалі толькі Бога-Айца. Хрыста лічылі не Богам, а чалавекам-прапаведнікам, а святы дух — атры-

бутам Бога-Айца. Акрамя таго, антытрынітарыі ставілі пад сумненне існаванне замагільнага свету. Да гэтай плыні ўжывалася і назва арыяне (ад імя прасвітэра Арыя, які жыву ў IV ст. у Александрыі і ўпершыню выказаўся супраць тройцы), а таксама сацыніяне (ад імя паляка Фауста Сацына, які падхапіў і развіў вучэнне Арыя).

Правая частка антытрынітарыяў прытрымлівалася памяркоўных поглядаў. Яна не адмаўляла ўстояў феадальнага грамадства, а імкнулася рэфармаваць яго, зрабіць больш справядлівым. Да гэтага напрамку можна аднесці такіх мысліцеляў, як С. Будны, В. Цяпінскі і інш.

Славу тае месца ў прававой і палітычнай думцы Беларусі часоў Адраджэння належыць *Андрэю Волану* (1530–1610). Яго погляды выкладзены ў працах «Аб палітычнай або грамадзянскай свабодзе», «Аб гасудары і яго асобых дабрачыннасцях», «Прамова да Сената Каралеўства Польскага і Вялікага княства Літоўскага» і інш. Узнікненне дзяржавы Волан звязваў з неабходнасцю абароны натуральных правоў чалавека і дасягнення агульнай карысці ўсіх грамадзян. Як і яго папярэднікі Ф. Скарына і М. Гусоўскі, А. Волан выказваўся на конт ідэальных, на яго думку, форм дзяржаўнага кіравання, прагрэсіўнага судаводства, заканадаўства і інш. У прыватнасці, будучы прыхільнікам манархічнай улады, ён лічыў неабходным абмежаванне яе кампетэнцыі толькі выканаўчымі функцыямі. Кіраўніцтва павінна адбывацца ў межах законаў краіны, якім манарх абавязкова падпарадкоўваецца. Разам з тым, у канкрэтных умовах Рэчы Паспалітай мысліцель выступаў супраць празмернага абмежавання каралеўскай улады шляхецкім соймам, асуджаў шляхту за злоўжыванне сваімі прывілеямі і свабодамі.

Погляды А. Волана на сучаснае яму грамадства тыповыя для памяркоўнага гуманіста. Саслоўна-класавая структура ВКЛ (ён падзяляў яе на 3 часткі: шляхта, мяшчане, сяляне; духавенства беларускі мысліцель-кальвініст не лічыў часткай сацыяльнай структуры) бачылася яму разумнай і справядлівай. Усе саслоўі ён лічыў сацыяльнымі партнёрамі, якія дзейнічаюць на карысць дзяржавы. Заклікаючы да мірнага суіснавання ўсіх сацыяльных груп і класаў, А. Волан быў праціўнікам сацыяльнай роўнасці і адмены прыгонніцтва, якое ён разглядаў як «умеранае рабства». Разам з тым, правазнаўца адстойваў прынцып фармальнай роўнасці ўсіх жыхароў краіны перад законам. Таму ён лічыў свабоднай такую дзяржаву, дзе «...права ў роўнай ступені служыць усім»¹.

¹ Падокшын С.А., Сокал С.Ф. Палітычная і прававая думка Беларусі XVI–XVII стст. Мн., 1999. С. 89.

На думку беларускага мысліцеля, нормы маралі, рэлігійныя нормы і нормы права з'яўляюцца рэгулятарамі ўсіх грамадскіх адносін. Што да норм права, то яны, меркаваў Волан, рэгулююць найбольш важныя грамадскія адносіны, перш за ўсё тыя, у якіх зацікаўлена дзяржава як асобая арганізацыя палітычнай улады. Менавіта таму з развіццём у недрах феадальнага ладу буржуазных адносін неабходна было ўдасканальваць заканадаўчую базу краіны, прыстасоўваць яе да новых сацыяльна-палітычных і эканамічных рэалій.

Андрэй Волан разглядаў права як адлюстраванне агульнай волі народа. Яно павінна адпавядаць прынцыпу справядлівасці, выступаць гарантам свабоды і роўнасці (перад законам), быць рацыянальным і заўсёды ўдасканальвацца. Калі закон, які дзейнічае ў дзяржаве, не адпавядае гэтым патрабаванням, у грамадстве ўзнікаюць канфлікты, якія могуць прывесці да бунтаў і міжусобных войнаў. Такім чынам, як тыповы памяркоўны гуманіст, прычыны сацыяльных канфліктаў Волан бачыў у недасканаласці права.

У паняцце «свабода» Волан укладваў прававы сэнс. Гэта значыць, што ён лічыў свабодным такое грамадства, у якім закон і дзяржава гарантуюць чалавеку асабістую бяспеку і недатыкальнасць прыватнай уласнасці, інакш кажучы, натуральных, неад'емных яго праў. Разам з тым, меркаваў мысліцель, «свабода» чалавека залежыць і ад яго самога, перш за ўсё ад яго здольнасці жыць і дзейнічаць у адпаведнасці з розумам і законам. Як і Ф. Скарына, А. Волан быў перакананы ў натуральным паходжанні правасвядомасці. На яго думку, «права ёсць найвышэйшы розум, закладзены ў прыродзе», які «прадпісвае тое, што трэба рабіць, і забараняе адваротнае»¹. Як бачым, погляды А. Волана на судносіны права і дзяржавы ў многім супадаюць з сучаснай тэорыяй прававой дзяржавы. Актуальна гучаць яго словы аб «натуральных правах чалавека на дастойнае жыццё», якія нікім не дадзены, а з'яўляюцца «непарушным і вечным правам чалавечай прыроды». Менавіта такая пастаноўка пытання характэрна для сёняшняй прававой навукі. На ёй грунтуюцца ўсе міжнародныя дакументы па правах чалавека.

Ідэя прававой дзяржавы была абгрунтавана таксама ў творах выдатнага беларускага мысліцеля і палітычнага дзеяча, канцлера ВКЛ *Льва Сапегі* (1557–1633).

Крыніцамі вывучэння поглядаў Л. Сапегі з'яўляюцца яго «Прадмова да Статута 1588 г.», трактат «Выклад трыбунальскіх

¹ Падокшын С.А., Сокал С.Ф. Указ. твэр. С. 91.

праў» (1616), а таксама эпістальная спадчына. Палітыка-прававыя погляды Л. Сапегі паўплывалі таксама на змест Трэцяга Літоўскага Статута.

У прадмове да Статута замацавана ідэя прававога суверэнітэту — адзіства права на ўсёй тэрыторыі дзяржавы і падпарадкавання закону ўсіх грамадзян незалежна ад саслоўнага становішча, веравызнання і пасады. Каранаваныя асобы, адзначаў Сапега, маюць пільную патрэбу ў праве, бо без закона яны робяцца нястрымнымі тыранамі.

Як і А. Волан, Сапега дае вызначэнне паняццю «свабода». У «Звароце да ўсіх саслоўяў» ён падкрэсліваў, што сутнасць свабоды складаюць неадчужальныя (натуральныя) правы чалавека на ўласнасць, асабістую і маёмасную недатыкальнасць, абарону гонару і годнасці, свабоды рэлігійнага і палітычнага выбару. Яны павінны быць замацаваныя заканадаўча і забяспечаны дзяржавай. Калі ў грамадстве адсутнічае павага да права, пісаў Л. Сапега, а пануе сваявольства і беззаконне, яно не можа лічыцца чалавечым, а робіцца падобным на звярыную зграю.

Закон у выдатнага правазнаўцы з'яўляецца той мяжой, да якой распаўсюджваецца свабода чалавека. Ведаючы законы, чалавек стрымлівае сябе ў сваіх учынках, нікога не крыўдзіць, «а калі б сам кім быў пакрыўджаны», не займаецца самасудам, а «абарону і лекі ад крыўды сваёй шукае» ў законе і судзе¹. Канцэпцыя дзяржавы, прапанаваная Сапегам, якая будзеца на ідэі вяршыства закона, патрабавала роўнасці ўсіх перад законам і судом, але, будучы абаронцам інтарэсаў свайго класа — буйных землеўладальнікаў, ён пакінуў у Статуце нормы, якія замацоўвалі прывілеяванае прававое становішча шляхты ў краіне.

Сапега ідэйна абгрунтаваў і заканадаўча замацаваў важнейшы прынцып унутранай палітыкі ВКЛ — рэлігійнай талерантнасці. Хаця ён і з'яўляўся прыхільнікам уніі, але лічыў, што праваслаўныя беларусы і ўкраінцы павінны самі зрабіць свой рэлігійны выбар, бо законным з'яўляецца толькі свабоднае волевыяўленне. Нават сам Бог «не прымае слуг, якіх яму дастаўляюць сілай», — пісаў канцлер у пісьме да уніяцкага епіскапа І. Кунцэвіча². У шматканфесійнай краіне суіснаванне народаў магчымае толькі тады, калі ўсе яе грамадзяне, якой бы веры ні належалі, кіраваліся роўнымі правамі, а

¹ Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 2002. С. 102.

² Памятники философской мысли Белоруссии XVII — первой половины XVIII вв. Мн., 1991. С. 76.

закон у аднолькавай ступені стаяў на абароне асабістай годнасці і ўласнасці і тых, і другіх, бо «прымушаць да веры якое-небудзь таварыства агідна волі боскай»¹.

Як чалавек, светапогляд якога фарміраваўся на ідэях Рэфармацыі, Леў Сапега адстойваў незалежнасць свецкай улады ад царкоўнай. Не прымаючы спробу І. Кунцэвіча апраўдаць вышэйшымі інтарэсамі царквы гвалт у адносінах да вернікаў, ён патрабаваў ад епіскапа, каб той «уладу сваю і абавязкі духоўніка прыстасаваў да волі гасподскай і намераў урада», бо «ўсё, што не ў згодзе з мірным жыццём і грамадскай карысцю, можа смела разглядацца як злачынства»². Ён лічыў, што рэлігійны фанатызм епіскапа і прыхільнікаў яго метадаў падрывае палітычнае адзінства дзяржавы, раз'ядноўвае народ, робіць краіну няздольнай супрацьстаяць знешняй небяспецы.

Палітычныя і прававыя погляды *Сымона Буднага* (1530–1593) былі выкладзены ім перш за ўсё ў палемічным творы «Аб свецкай уладзе». Мысліцель уступае ў дыскусію з левымі радыкаламі-арыянамі, якія адстойвалі ідэю скасавання дзяржавы, якую лічылі крыніцай зла, пратэставалі супраць любых форм улады, дзяржаўных законаў, судовай сістэмы і г.д. Сымон Будны абгрунтаваў неабходнасць дзяржаўнай улады, якую лічыў «рэччу добраай, павіннай існаваць заўжды, як і іншыя добрыя рэчы». Ён вылучаў наступныя функцыі дзяржаўнай улады: кіраўніцтва грамадскім жыццём, абарона грамадзян, ахова спакою і парадку. Адказваючы апанентам на абвінавачванні ўлады ва злоўжываннях, ён падкрэсліваў, што, калі чыноўнік паступае не па-хрысціянску, нельга вінаваціць з гэтай нагоды ўладу, а трэба вызваляць тых яе носьбітаў, якія сеюць зло. Чыноўнікі і суддзі, быў перакананы мысліцель, павінны быць справядлівымі, сумленнымі, праўдзівымі, «не перакручваць законаў», не браць хабару. «Дар асляпляе вочы мудрых і скажае словы справядлівых», — пісаў ён.

Рэзка адмоўна С. Будны ставіцца да выпadaў радыкалаў супраць дзяржавы. Ён падкрэсліваў боскае паходжанне дзяржавы і неабходнасць грамадзян падпарадкоўвацца дзяржаўнай уладзе. С. Будны паспрабаваў выдзеліць асноўныя метады ўздзеяння дзяржаўнай улады на грамадзян. Прыярытэтным у гэтым сэнсе ён

¹ Памятники философской мысли Белоруссии XVII — первой половины XVIII вв. Мн., 1991. С. 76.

² Кутузова Н.А. Нация, религия и государственность в полемической литературе Беларуси конца XVI — первой половины XVII вв. Мн., 1998. С. 66.

лічыў выхаванне насельніцтва краіны ў духу падпарадкавання закону, а супраць тых, хто парушаў закон, павінен выкарыстоўвацца метад пакарання.

Палітычным ідэалам у С. Буднага выступае асветніцкая манархія. Гаспадар павінен абавязвацца ў кіраўніцтве краінай на парад мудрых дарадчыкаў і на законы дзяржавы, імкнуча да завальнення патрэб усіх грамадзян, а не да асабістай карысці.

С. Будны, як і яго папярэднікі і сучаснікі, унёс свой уклад у развіццё дактрыны ідэальнай дзяржавы. У прыватнасці, ён выказваўся за роўнасць усіх грамадзян перад законам, за выключнае права суда абвінавачіць чалавека ў злачынстве.

Тыповымі для памяркоўнага гуманіста былі і сацыяльныя погляды С. Буднага. Ён быў прыхільнікам існуючага феадальнага ладу, адстойваў права на прыватную ўласнасць, у тым ліку і на людзей. Разам з тым мысліцель асуджаў найбольш жорсткія праявы прыгонніцтва. Дабрабыт і згода ў дзяржаве могуць быць забяспечаны, на думку С. Буднага, супрацоўніцтвам розных сацыяльных слаёў грамадства. Сацыяльныя і палітычныя канфлікты ён прапаноўваў, як і іншыя памяркоўныя гуманісты, вырашаць сродкамі маралі і права.

У антытрынітарскіх дыспутах абмяркоўваліся і пытанні, якія хвалявалі ўсё грамадства Вялікага княства Літоўскага. Так, у 50–70-х гадах XVI ст. у цэнтры ўвагі грамадскай думкі была Лівонская вайна, якую княства вяло з Масквой. У гэтай сувязі радыкалы на чале з П. Гезкам выступілі супраць удзелу хрысціян у войнах, у тым ліку і ў той, якую вяла дзяржава. Яны тлумачылі сваю пазіцыю тым, што вайна наогул супярэчыць хрысціянскай маралі. Больш таго, вайну вядзе ўрад, а абавязак сапраўднага хрысціяніна байкатаваць усе мерапрыемствы ўрада, таму што яны супярэчаць інтарэсам простага чалавека. Правыя арыяне, сярод якіх быў і С. Будны, у гэтай дыскусіі адстойвалі думку аб неабходнасці падыходу да войнаў дыферэнцыравана. У захопніцкіх войнах хрысціянін сапраўды не павінен удзельнічаць. Але ўдзел у абарончых войнах, якой яны лічылі і Лівонскую вайну, з'яўляецца ганаровым абавязкам кожнага грамадзяніна краіны.

Вельмі блізкімі да палітычных, прававых і рэлігійных поглядаў С. Буднага былі погляды яго паплечніка, аднадумца і сябра *Васіля Цяпінскага* (1540–1603). У гісторыю палітычнай і прававой думкі ён увайшоў як перакладчык на беларускую мову Евангелля і аўтар прадмовы да яго. В. Цяпінскі высока ўзняў праблему нацыяналь-

най культуры, адукацыі і наогул праблему фарміравання нацыянальнай свядомасці.

У прадмове да «Евангелля» ён выказаў трывогу адносна зняважлівых адносін беларускіх феадалаў да роднай мовы, сваёй культуры. «Хто бы не мусил плакати, — пісаў В. Цяпінскі, — видечи так великих княжат, таких панов зычных, так многа деталей невинных, мужов с жонами в таком зацнам рускам, а злаца перад тым достипном, учоном народе езыка сваего славнага занедбане, а просто взгарду»¹.

В. Цяпінскі лічыў, што адукаваныя беларускія феодальныя павінны стаць на чале нацыянальна-культурнага руху і выратаваць нацыянальную культуру. Вялікі патрыёт, ён з гонарам выказваў сваю любоў да айчыны: «А бых был готов, если она до конца згинет, з нею згинут, або если через ваш ретунок будет выдвигнена з вами и з ней выбринуть»². У перакладзе на сучасную мову гэтыя словы гучаць так: «Я гатоў разам з радзімай загінуць і разам з ёй уваскрэснуць».

Падыходы В. Цяпінскага да палітыка-прававых праблем, якія абмяркоўваліся ў час дыскусій паміж правымі і левымі антытрынітарыямі, былі аналагічныя падыходам Сымона Буднага. Апошні ў сваім вядомым творы «Аб свецкай уладзе» падкрэсліваў, што шляхціц Цяпінскі сцвярджаў, што ўдзел хрысціяніна ў войнах, урадах, валоданне маёнткамі не супярэчаць евангельскаму вучэнню.

Такім чынам, у поглядах прадстаўнікоў памяркоўна-гуманістычнага напрамку рэнесансавай думкі Беларусі адлюстраваны элементы раннебуржуазнага юрыдычнага светапогляду. У творах амаль што ўсіх умераных гуманістаў мае месца спроба сфармуляваць асноўныя прынцыпы пабудовы дзяржавы, якая пазней атрымае назву прававой. Разам з тым, у іх сацыяльна-палітычных поглядах даволі яркая праявілася класавая і гістарычная абмежаванасць. Яна заключалася ў іх перакананні, што ўсе праблемы грамадскага жыцця могуць быць вырашаны на маральна-этычным і прававым узроўнях без істотных змен існуючых сацыяльна-эканамічных і палітычных інстытутаў.

¹ Из истории философской и общественно-политической мысли Беларуси: Избранные произведения XVI — нач. XIX в. Мн., 1962. С. 88.

² Тамсама. С. 90.

4.7. Палітычныя і прававыя погляды радыкальна-гуманістычнага крыла антытрынітарыяў

У шырокім спектры палітыка-прававой думкі Беларусі XVI ст. мела месца плынь, якая вызначалася як радыкальна-гуманістычная. Яна была прадстаўлена левым крылом арыян, найбольш яркія прадстаўнікі якога Пётр Гезка (Пётр з Ганёндза, Петрус Ганезіус), Марцін Чаховіц, Павел з Візны, Якуб з Калінаўкі, Лаўрэнці Крышкоўскі.

Вучэнне радыкальна-гуманістычных мысліцеляў было ідэалагічным абгрунтаваннем настрояў народных мас. Таму яго прадстаўнікоў называюць яшчэ сялянска-плебейскімі ідэолагамі, а само вучэнне плебейскім анархізмам. У адрозненне ад памяркоўных мысліцеляў яны былі ўпэўнены, што асабістая свабода можа ўсталявацца ва ўмовах не толькі рэлігійнай, прававой і палітычнай роўнасці, але абавязкова і сацыяльнай. Таму левыя арыяне зыходзілі з неабходнасці радыкальнай перабудовы існуючай сацыяльнай рэчаіснасці. Ідэолагі плебейскага анархізму, абаліраючыся на сапраўды гуманістычную ідэю прыроднай роўнасці людзей, заклікалі ліквідаваць сацыяльную і маёмасную няроўнасць, падзяліць дабро багатых паміж беднымі, расфарміраваць усе дзяржаўныя інстытуты, знішчыць органы ўлады, суд і войска. У якасці эталона арганізацыі сацыяльнага жыцця імі бачылася першахрысціянская абшчына.

Для дасягнення сваёй мэты яны прапаноўвалі такія пасіўныя сродкі барацьбы, як грамадскае непадпарадкаванне, байкот органаў дзяржаўнай улады, ігнараванне судова-прававых інстытутаў, адмаўленне ад удзелу ў войнах і інш. Так, былы прафесар Падуанскага універсітэта *Пётр Гезка* вучыў, што сапраўдны хрысціянін не павінен займаць пасады, быць каралём, гетманам, судзіёй і г.д. Ён заклікаў сваіх прыхільнікаў-феадалаў адмовіцца ад маёмасці, вызваліць халопаў і прыгонных сялян, таму што валоданне прыгоннымі, дваровай чэлядзю з'яўляецца страшэннай супярэчнасцю закону боскаму. Гезка нагадваў біблейскую ісціну, што ўсе людзі — браты, і пытаў, як жа тады брат можа панавать над братам?

Цікавыя думкі мы знаходзім у творах *Марціна Чаховіца*. У адрозненне ад памяркоўных мысліцеляў, ён не шукаў ідэалу дзяржаўнага кіраўніка ні ў сусветнай, ні ў айчынной гісторыі, бо лічыў, што справа не ў асобе ўладара, а ў самім інстытуце ўлады, які заўсёды стаіць на ахове інтарэсаў вярхоў грамадства і з'яўляецца варажым простаму чалавеку. Як і Пётр Гезка, Чаховіц меркаваў,

што радыкальныя перабудовы існуючай сацыяльнай рэчаіснасці магчыма падштурхнуць мірнымі сродкамі. Але разам з тым радыкалы не адваргалі і рэвалюцыйныя метады барацьбы ў перыяд вострых сацыяльных крызісаў.

Сялянскія ідэалагі звязвалі канчатковую гібель існуючага сацыяльна-палітычнага ладу і стварэння грамадства ўсеагульнай роўнасці і справядлівасці з прышэсцем Хрыста, якое, на іх думку, павінна стаць канцом старога свету, насілля, несправядлівасці і пачаткам царства боскага.

Сваю класавую нецярпімасць радыкалы пераносілі і на культурныя каштоўнасці, якія стваралі адукаваныя вярхі грамадства. Яны адваргалі не толькі тэалагічныя, рэлігійна-схаластычныя веды, але і спадчыну антычнай філасофіі, а таксама кананічна зацверджаныя творы так званых «айцоў царквы» — рымскіх і візантыйскіх багасловаў, ідэолагаў філасофска-тэалагічнага вучэння і дактрын хрысціянскай царквы II–VIII стст. н.э. Толькі Біблія і здаровы розум простага чалавека заслугоўвалі ў іх вачах даверу і складалі фундамент дабрачыннага і шчаслівага жыцця народа. Але, на думку П. Гезкі, калі розум уступаў у супярэчэнне з канонамі Бібліі, то неабходна было аддаваць перавагу апошняй.

Разам з тым патрэбна адзначыць, што ідэалогія радыкальных гуманістаў у канкрэтна гістарычных умовах ВКЛ XVI–XVII стст. мела як пазітыўнае, так і негатыўнае значэнне. Прагрэсіўны характар насіла вострая крытыка радыкаламі сацыяльных хвароб феадальнага грамадства. Станоўчую ролю ў фарміраванні канфесійнай палітыкі дзяржавы адыграла і патрабаванне рэлігійнай цярпімасці. Так, напрыклад, у 1583 г. Марцін Чаховіц звяртаў увагу на тое, што законы справядлівасці патрабуюць, каб «...кожны, хто трымаецца сваёй веры, карыстаўся шырокай свабодай»¹. Менавіта радыкальнымі рэфарматарамі была вылучана ідэя негвалтоўнай, прапагандыскай барацьбы, якая пазней трансфармавалася ў барацьбу за неад'емныя правы чалавека і грамадзяніна — свабоду слова, друку, вулічных мітынгаў і дэманстрацый.

Вучэнне радыкальна-гуманістычных мысліцеляў утрымлівала ідэю народнага суверэнітэту, асобай ролі народных мас у пераўтварэнні сацыяльнай і палітычнай сістэмы грамадства.

Менавіта вышэйназваныя рысы ідэалогіі і дзейнасці радыкальных гуманістаў трэба аднесці да станоўчых. Але, з другога боку, як адзначае беларускі філосаф С. Падокшын, арыентацыя арыян на першахрысціянскую абшчыну мела рэакцыйна-кансерватыўны ха-

¹ Скарына і яго эпоха. Мн., 1990. С. 303.

рактар, бо ідэал шукаўся не ў будучым, а ў мінулым, прапагандаваліся прымітыўныя формы жыцця і, па сутнасці, адмаўляўся прагрэсіўны сэнс развіцця гісторыі. Разам з тым ідэі плебейскага анархізму былі не толькі утапічнымі, але і небяспечнымі, на што шматразова ўказвалі яшчэ іх слаўныя сучаснікі-апаненты С. Будны, А. Волан, В. Цяпінскі і інш. Напрыклад, А. Волан падкрэсліваў, што ўрад ды карныя органы — суды і войска, — скасавання якіх патрабавалі радыкалы, неабходны якраз дзеля забеспячэння дзейнасці права і абароны справядлівасці¹.

Левыя арыяне вялі прапаганду сваіх поглядаў праз адкрытыя дыскусіі з памяркоўнымі на антытрынітарскіх сінодах, а таксама праз свае друкаваныя творы. Так, з 1557 па 1570 г. на лацінскай і польскай мовах былі выдадзены кнігі Пятра Гезкі «Супраць боскасці Ісуса Хрыста», «Аб першахрысціянскай царкве», «Пра трох», «Пра сына богажа», «Пра хрысціянскае хрышчэнне». І хоць працы Гезкі не захаваліся, але некаторыя звесткі аб іх змесце дайшлі да нас у пераказах сучаснікаў².

Цікавай крыніцаю вывучэння поглядаў радыкальных гуманістаў з'яўляецца твор М. Чаховіца «Хрысціянскія размовы», які дайшоў да нашага часу.

Рашучае выступленне левага крыла арыян рэзка змяніла адносіны шляхты і магнатаў да Рэфармацыі. Яны ў такой ступені былі напалоханы падтрымкаю рэвалюцыйных ідэй радыкалаў народнымі масамі, што пачалі хутка і пакорна вяртацца ў лона каталіцкай царквы. Такім чынам, у апошнія чвэрці XVI ст. у Беларусі пачынаецца новы рэлігійна-палітычны рух — контррэфармацыя.

4.8. Палітыка-прававая думка Беларусі аб прынцыпах дзяржаўнай уніі ВКЛ з Польскім Каралеўствам

У 60-х гадах XVI ст. у палітыка-прававой думцы Беларусі шырока абмяркоўвалася пытанне аб прынцыпах саюза з Польскім Каралеўствам. Падчас дыскусій выразна выявіліся два супрацьлеглыя напрамкі — прапольскі і патрыятычны. Першы найбольш яркава быў прадстаўлены беларускім шляхціцам *Станіславам Ажахоўскім* у творы «Піраміды», а другі — *Аўгусцінам Ратондусам*, вядомым правазнаўцам і віленскім войтам, у творы «Размовы паляка з

¹ Гл.: Саверчанка І. Указ. твор. С. 59.

² Асноўныя палажэнні дактрыны плебейскага анархізму і палеміка з ім С. Буднага падрабязна асветлены ў кнізе І. Саверчанкі «Сымон Будны — гуманіст і рэфарматар» (Мн., 1993).

літвінам». Галоўная мэта «Пірамід» — абгрунтаваць неабходнасць інкарпарацыі Вялікага княства Літоўскага ў склад Польшчы. Аўтар распрацаваў агульную тэорыю «вольнага каралеўства і нявольнага княства», у аснову якой былі пакладзены сапраўдныя факты — грамадзянская роўнасць польскай шляхты, права яе ўдзелу ў палітычным жыцці і адсутнасць роўнасці паміж магнатэрыяй і простаі шляхтай у ВКЛ.

Ажахоўскі сцвярджаў, што ўсе дзяржавы-княствы — гэта дэспатыі, дзе жыхары жывуць у няволі і жабрацтве. «Кожны чалавек у княстве — гэта толькі цень чалавека, а не сапраўдны чалавек», — падкрэсліваў ён¹. Таму ўсе літвіны — нявольнікі, над якімі пануе вялікі князь. І адзіны сродак выратавання і выйсця з грамадзянскай няволі — гэта унія з Польшчай на любых умовах, рабіў выснову аўтар «Пірамід». Ён прапаноўваў механізм інкарпаравання ВКЛ у склад Польшчы. Па яго перакананню, Вялікі князь без усялякай рады з народамі павінен далучыць княства да Польскага Каралеўства. Пры гэтым, на думку Ажахоўскага, неабходна скасаваць усе атрыбуты незалежнасці Літоўскай дзяржавы: інстытуты ўлады і кіравання, суд, заканадаўства, войска.

Такім чынам, аўтар дзеля набывання грамадзянскіх свабод прапаноўваў літвінам адмовіцца ад свайго суверэнітэту, ліквідаваць дзяржаўнасць і ўвайсці ў склад Польшчы. Спасылаючыся на нормы Статута 1529 г., які даваў Вялікаму князю шырокія паўнамоцтвы, абвешчваючы яго гаспадаром дзяржавы, аўтар не звяртаў увагі на замацаваныя ў тым жа Статуце істотныя абмежаванні ўлады Вялікага князя. Апошнія тычыліся забароны яму прымаць рашэнні, ад якіх залежала стабільнасць і бяспека ВКЛ без удзелу паноў-рады.

Аўгусцінам Ратондусам былі падвержаны крытыцы асноўныя палажэнні твора Ажахоўскага. Перш за ўсё ён не пагаджаўся з тым, што свабоды грамадзян краіны залежаць ад таго, хто ёю кіруе — каранаваная асоба ці князь. На яго думку, узровень свабоды вызначаецца такімі фактарамі, як палітычны рэжым, узровень прававой думкі, характар унутранай і знешняй палітыкі, узаемаадносіны паміж саслоўямі і, урэшце, гістарычнымі абставінамі. Катэгарычна не пагаджаўся правазнаўца з Ажахоўскім, які вызначаў ВКЛ як «дзяржаву нявольнікаў». «Ці здолелі б нявольнікі трымаць вакол сябе аршак і войска з людзей абодвух народаў... Знаходзіліся між іх такія мужы, такія годныя дзеячы, якіх няволя не родзіць... Даказаў жа Канстанцін, князь Астрожскі, чаго ён варты!.. Ці тыя «нявольнікі» па Вісле не выпальвалі земляў... а вас да Літвы ў няволю

¹ Саверчанка І. Указ. твор. С. 72.

не заганялі? Уладзіслава Лакетку, мужа караля, так прыціснулі, што мусіў дзеўку Гедзімінаву за сына свайго ўзяць, а Гедзімін яму ў пасаг палонных, ваших продкаў, у няволю забраных, даў і вам вольнасці падараваў...»¹

У адказ на сцвярджанне С. Ажахоўскага, што жыхары Вялікага княства Літоўскага — бяспраўныя нявольнікі Вялікіх князёў, якія на працягу ўсёй гісторыі дзяржавы пануюць над імі, А. Ратондус падкрэсліваў вялікую павагу і шанаванне з боку падданных да сваіх гаспадароў, якія заўсёды былі прыкладам самаадданага служэння Айчыне. На думку аўтара «Размовы паляка з літвінам», спадчынная манархія з'яўляецца найлепшай формай кіравання для ВКЛ. Бо яна забяспечвае пераемнасць найвышэйшай улады, закрывае шлях да пасада (да трона) выпадковым асобам і авантурыстам, зніжае вастрыню барацьбы паміж палітычнымі групамі шляхты. Прыналежнасць да вялікакняжацкай дынастыі, лічыў правазнаўца, павялічвае адказнасць манарха і ўздывае аўтарытэт улады.

А. Ратондус разглядаў і пытанне аб прынцыпах заключэння уніі з Польшчай. На яго думку, такі саюз павінен быць раўнапраўны і ўзаемакарысны. «З вамі быць, але не страціць сваю вольнасць», — пісаў ён. «Не маем мы права, калі хочам застацца добрымі сынамі Айчыны, страціць яе гэтак, як вы нас да таго змушаеце»². Разам з тым, Ратондус папярэджаў літвінаў аб небяспецы захварэць тымі хваробамі, якія паслабляюць Польшчу і могуць прывесці да знішчэння Вялікага княства: маральнае разлажэнне шляхты, абьякавасць урадаўцаў да сваіх абавязкаў, нежаданне сумлення службы Айчыне і свайму манарху, невыкананне законаў, сваявольства, здрада і адступніцтва.

4.9. Развіццё прававой думкі ў Статутах ВКЛ

Палітыка-прававыя ідэі, выказаныя мысліцелямі XVI ст., знайшлі развіццё і замацаванне ў Статутах 1528, 1566 і 1588 гг.

Усе тры Статуты былі пранікнуты ідэяй прававога суверэнітэту дзяржавы. Сутнасць яе заключаецца ў адпаведнасці праву дзейнасці ўсіх дзяржаўных органаў і службовых асоб. Гэта ідэя была накіравана супраць самавольства буйных феодалаў і сярэдняковай тэакратычнай тэорыі паходжання і сутнасці дзяржавы. Ужо ў

¹ Саверчанка І. Указ. твор. С. 76.

² Тамсама. С. 78.

прадмове да Статута 1588 г., напісанай Л. Санагам, падкрэслівалася, што «...для того права суть паставлены, абы можному і потужному, не все было вольно чыннити. Яко Цыцero поведил, иж естесмо невольниками прав для того, абысьмы вольности уживати могли ...вольности своее во всем постерегаем, бо не только сосед, а сполный наш обыватель в отчизне але и сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, одно только, колько ему право допушчаесть»¹.

Нормамі Статута 1588 г. замацоўвалася ідэя абмежавання ўлады гаспадара і падзелу функцый улады паміж соймам (заканадаўчая), князем, радай і ўрадам (выканаўчая) і судовымі органамі, у тым ліку і створанымі ў час судовай рэформы сярэдзіны XVI ст.

Статуты замацоўвалі ідэю дзяржаўнага суверэнітэту насуперак ідэі касмапалітызму, якая панавала ў часы сярэднявёкаў. Яна праяўлялася ў пацверджанні тэрытарыяльнай цэласнасці і недатыкальнасці дзяржавы.

Шэраг нормаў Статутаў сведчыць аб імкненні заканадаўцы прытрымлівацца прынцыпаў законнасці і справядлівасці. Парушэнне закона разглядалася як злачынства супраць інтарэсаў дзяржавы (раздз. 3 арт. 3; раздз. 4 арт. 25 Статута 1566 г. і раздз. 3 арт. 5 Статута 1588 г.). Закон імкнуўся абараніць не толькі саслоўныя правы асобы, але і асабістыя правы кожнага свабоднага чалавека. Невыпадкова ў артыкулах Статутаў часта ўтрымліваецца зварот «як к багатым, так и к убогим». Закон замацоўвае такія важныя канстытуцыйныя правы, як права на ахову жыцця, гонару, маёмасці, на судовую абарону, на свабодны выезд за межы дзяржавы для шляхты, права прадстаўніцтва ў органах дзяржаўнай улады і кіравання і судовых органах, для гараджан — у органах гарадскога кіравання і суда.

У галіне прыватнага права была замацавана свабода абароту ўсёй маёмасці, інакш кажучы, абвяшчалася неабмежаванае права валодання рэччу. Статуты паклалі пачатак значным зменам у судовай сістэме і судоводстве. Новыя земскія шляхецкія і падкаморскія суды, заснаваныя ў ходзе судовай рэформы, будаваліся на прынцыпах незалежнасці ад адміністрацыйнай улады, выбарнасці і нязменнасці суддзяў. Была рэалізавана ідэя стварэння вышэйшага апеляцыйнага суда ВКЛ. Статут 1588 г. замацоўваў парадак фарміравання і кампетэнцыю Галоўнага суда (Трыбунала ВКЛ), створанага ў 1581 г. Ідэі рэфармацыі адлюстроўваліся ў артыкуле 3 раздзела 3, паводле якога гасудару і ўсім дзяржаўным органам

¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Мн., 1989. С. 47.

было прадпісана забяспечваць спакой усіх жыхароў дзяржавы незалежна ад таго, якога яны вучэння прытрымліваліся ў хрысціянскім веравызнанні.

Замацаванне прынцыпу верацярпімасці ва ўмовах існавання розных рэлігійных вераванняў было вельмі прагрэсіўнай з'явай, якая спрыяла стабільнасці дзяржавы і ўсталяванню згоды ў грамадстве.

Як прававыя помнікі эпохі Адраджэння, Статуты (і галоўным чынам Статут 1588 г.) ґрунтаваліся на ідэі гуманізму. Трэці літоўскі Статут адмоўна ставіўся да паняцця «няволя» і таму забараняў аддаваць у няволю свабодных людзей, а назву «чэлядзь нявольная» замяняе на «чэлядзь дваровая».

Гуманістычная накіраванасць Статута праяўляецца і ў тых нормах, якія рэгламентавалі становішча жанчыны. Закон дэклараваў права жанчын свабодна выходзіць замуж, права свабодна распараджацца маёмасцю, забараняў караць смерцю цяжарную жанчыну. Гуманізм Статута прасочваецца ў шэрагу норм крымінальнага і працэсуальнага права. Напрыклад, ад пакарання вызваліліся непаўналетнія (узрост крымінальнай адказнасці павялічваўся з 14 да 16 год), псіхічна хворыя і тыя, што знаходзіліся ў стане неабходнай абароны.

Была ўведзена норма, якая прадугледжвала смяротнае пакаранне шляхціца за забойства простага чалавека. У польскім праве падобная норма з'явілася толькі ў Кардынальных правах 1768 г.

Статут прадпісваў судзіць толькі статутнымі нормаў і пры прызначэнні пакарання ўлічваць усе абставіны справы. У выпадку няўпэўненасці суда ў вінаватасці чалавека суддзям прапаноўвалася схіляцца да вызвалення падсуднага ад пакарання.

Такім чынам, у Статуце 1588 г. замацоўваюцца прынцыпы прэзумпцыі невінаватасці.

У крымінальным праве ВКЛ канца XVI ст. былі распрацаваны такія паняцці, як саўдзел і датычнасць да злачынства, наўмысная і неасцярожная віна, неабходная абарона і крайняя неабходнасць, абцяжарваючыя віну абставіны, і інш.

У судаводстве атрымала распаўсюджанне новая тэорыя доказаў, якая ґрунтавалася на свабоднай ацэнцы паказанняў бакоў, сведак, пісьмовых і рэчавых доказаў, якія маглі б лагічна пераканаць суддзяў.

Трэба падкрэсліць, што Статут 1588 г. быў адным з першых кананадаўчых актаў Еўропы, які змяшчаў нормы, накіраваныя на ахову навакольнага асяроддзя, што вяло да падтрымання і павелічэння прыродных рэсурсаў дзяржавы. У цэлым развіццё прававой думкі

ВКЛ XVI ст. ішло ў рэчышчы агульнаеўрапейскага працэсу, а ў некаторых аспектах апярэджвала яго. І праз 200 гадоў пасля выдання Статут 1588 г. лічыўся самым выдатным зборам законаў у Еўропе. Вядомы палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай Гуга Калантай на сойме 1791 г. ахарактарызаваў яго наступным чынам: «Статут робіць павагу чалавечаму розуму... складзены так разумна ...што яго можна лічыць самай дасканалай кнігай законаў ва ўсёй Еўропе».

Глава 5

ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ ПЕРЫЯДУ КОНТРРЭФАРМАЦЫІ І КРЫЗІСУ ФЕАДАЛЬНА-ПРЫГОННІЦКІХ АДНОСІН

5.1. Прычыны распаўсюджання контррэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім

Контррэфармацыя мела на мэце дзве асноўныя задачы. Першая заключалася ў выцясненні з рэлігійнага і палітычнага жыцця еўрапейскіх краін пратэстанцкай царквы, у падрыве папулярнасці рэфармацыйнай ідэалогіі і адначасова аднаўленні духоўнай манаполіі каталіцкай царквы; другая — у ідэалагічным падмацаванні феадальнага ладу ў перыяд яго крызісу і разлажэння.

Дактрыну і царкоўную палітыку контррэфармацыі вызначыў Трыдэнцкі сабор (1545–1563), які адхіліў усякі кампраміс з пратэстантамі і зацвердзіў безумоўны аўтарытэт у справах веры Папы Рымскага. Яна ахапіла палітыку, ідэалогію, культуру і іншыя сферы паўсядзённага жыцця.

Галоўнай зброяй у барацьбе каталіцкай царквы з Рэфармацыяй стаў ордэн езуітаў.

Асноўнымі прычынамі распаўсюджання контррэфармацыйнай ідэалогіі ў ВКЛ і яе перамогі былі як унутраныя і знешнія абставіны існавання краіны ў сярэдзіне XVI ст., так і асабісты чалавечы фактар.

Унутраныя фактары, якія спрыялі пранікненню контррэфармацыі, былі выкліканы палітычнымі, ідэалагічнымі, юрыдычнымі і іншымі зменамі, якія адбыліся ў час Рэфармацыі. Маецца на ўвазе талерантнасць як рыса дзяржаўнай палітыкі, якая была замацавана заканадаўча і стварала спрыяльны грунт для дзейнасці любой хрысціянскай канфесіі, любога манаскага ордэна, а таксама незадаволенасць большасці шляхты радыкальным напрамкам рэфармацыйнага руху, які ствараў небяспеку шляхецкім прывілеям, феадальнай маёмасці і наогул дзяржаве. Важнейшым знешнім фактарам перамогі каталіцтва стала паслабленне краіны ў выніку Лівонскай вайны і Люблінская унія з каталіцкай Польшчай, якая прывяла да стварэння агульнай дзяржавы. Гэта падзея, у сваю чаргу, спрыяла ўзмацненню каталіцкага ўплыву, тым больш што

прыхільнікамі езуітаў былі каралі Рэчы Паспалітай Стэфан Баторый і Жыгімонт Ваза. Акрамя вышэйназваных прычын некаторыя аўтары называюць і такі фактар, як смерць у 1565 г. канцлера ВКЛ Мікалая Радзівіла Чорнага, з якім пратэстанцкі рух страціў свайго асноўнага лідэра і ідэолага.

Першыя езуіты (13 чалавек) на тэрыторыю Вялікага княства былі запрошаны віленскім біскупам Валяр'янам Пратасевічам у 1560 г., паства якога амаль уся перайшла ў кальвінізм. Праз год ў Вільні дзейнічала ўжо 300 езуітаў. Галоўным сродкам распаўсюджання антырэфармацыйных ідэй стала сістэма адукацыі, якая паступова цалкам перайшла ў рукі езуітаў, а пазней і іншых каталіцкіх ордэнаў.

У 1579 г. была адчынена Віленская езуіцкая акадэмія, якая па свайму статусу была прыроўнена да Кракаўскага ўніверсітэта. Яе рэктарамі ў розныя часы былі вядомыя езуіцкія прапаведнікі Пётр Скарга і Крыштаф Варшавецкі.

Асабліва сцю Контррэфармацыі ў ВКЛ было тое, што ў адрозненне ад Заходняй Еўропы яна была накіравана не толькі супраць рэфармацыі, але і супраць праваслаўя. Згодна з планами Ватыкана наступ каталіцызму на Маскоўскую дзяржаву і наогул на ўсход павінен быў праходзіць праз Беларусь. Гэту пазіцыю яскрава выразіў Папа Клімент VIII, які звярнуўся з такім зваротам да праваслаўных жыхароў ВКЛ: «О мае русіны, спадзяюся праз вас перавярнуць у каталіцызм увесь Усход!»¹

З другой паловы XVI ст. ў палітыка-прававой думцы Беларусі пачынаецца актыўнае абмеркаванне мэтаў і прынцыпаў уніі паміж праваслаўнай і каталіцкай цэрквамі.

5.2. Палітычныя і прававыя погляды Пятра Скаргі.

Абгрунтаванне ідэй уніі

Буйнейшым ідэолагам Контррэфармацыі быў езуіцкі прапаведнік *Пётр Скарга* (1536–1612).

Крыніцай вывучэння поглядаў Скаргі з'яўляюцца яго творы «Соймавыя казанні», «Аб адзінстве касцёла божага», «Берасцейскі сінод», «На трэны і лямант Феафіла Арфалога» і інш.

Каталіцкі ідэолаг Скарга быў прыхільнікам манархісцкай улады, абмежаванай шляхецкай радай і правам. «Статуты,— пісаў ён,— патрэбныя кожнай дзяржаве, як вочы целу»². Толькі моцная ўлада

¹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 4. Мн., 1997. С. 231.

² Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 1999. С. 122.

манарха, на думку мысліцеля, здольная супрацьстаяць шляхецкай анархii, якая бачылася яму асноўнай прычынай разбурэння дзяржавы. Яшчэ ў канцы XVI ст. П. Скарга прадказваў заняпад Рэчы Паспалітай: «Вы пазбавіцеся не толькі права выбіраць караля, — папярэджаў ён шляхту, але і дзяржавы і айчыны». Скарга папракаў шляхту за распаўсюджванне рэфармацыйных ідэй, за злоўжыванне прывілеямі, лічыў яе здольнай толькі на ўдзел у войнах і ні ў якім разе не на стваральную працу.

Пётр Скарга выказваўся па пытаннях узаемаадносін паміж свецкай і духоўнай уладамі. На яго думку, свецкая ўлада павінна падпарадкоўвацца духоўнаму кіраўніцтву з боку каталіцкай царквы, таму што ў дачыненні да дзяржаўных інтарэсаў, якія ён разглядаў як часовыя, залежныя ад пэўных абставін, інтарэсы царквы з'яўляюцца вечнымі і нязменнымі.

Ідэолагі контррэфармацыі, у тым ліку і Пётр Скарга, адмоўна ставіліся да ўсталяванага ў ВКЛ і замацаванага ў Статуце 1588 г. прынцыпу верацярпімасці. У «Соймавых казаннях» ён абвясціў акт варшаўскай канфедэрацыі 1573 г. аб верацярпімасці, які цалкам увайшоў у тэкст аднаго з артыкулаў Статута, выступленнем супраць усіх боскіх і чалавечых правоў, дзяржаўнага права, супраць натуральнага розуму і хрысціянскага высакародства, вытокам атэізму¹.

Будучы апалагетам феадальнага грамадства, П. Скарга выказваўся за справядлівасць і мэтазгоднасць існуючай іерархічнай структуры, бо «ніхто на свеце не нараджаецца вольным» і «няроўнасць абавязкова павінна існаваць у дзяржаве, каб ніжэй пастаўленыя падпарадкоўваліся высакародным і высокапастаўленым»². Разам з тым, Скарга выступаў супраць жорсткіх формаў прыгнёту сялян, бачыў несправядлівасць правасуддзя ў дачыненні да іх.

Такім чынам, ён лічыў саслоўнае падпарадкаванне, а не свабоду ў грамадскіх адносінах стрыжнем дзяржаўнага парадку. Свабода ж прызнавалася ім толькі ў трох відах: свабода ад граху, свабода ад падпарадкавання замежным уладарам і свабода ад тырана, з якой ён звязваў права абмежавання каралеўскай улады шляхецкай радай і заканадаўствам.

Важнейшае месца ў творчай спадчыне Пятра Скаргі займала уніяцкая праблематыка. У кнізе «Аб адзінстве касцёла богага» (1577) ён заклікае да ўз'яднання каталіцкай і праваслаўнай цэрк-

¹ Skarga P. Kazania Sejmowe. Warszawa, 1912. С. 76.

² Тамсама. С. 288–289.

ваў, бо гэта, на яго думку, адзіны шлях да згоды і міру ў краіне. Але праграма уніі, прапанаваная П. Скаргай, хутчэй нагадвала праграму паступовага падпарадкавання праваслаўнай царквы, якую ён ставіў у прыніжанае становішча, перад каталіцкай. Галоўнымі прынцыпамі яднання, прапанаванымі Скаргай, былі: пераход Усходняй царквы ВКЛ пад уладу Папы Рымскага і прызнанне яго найвышэйшым пастарам усёй Хрыстовай царквы. Разам з тым ён лічыў магчымым пакінуць за праваслаўнымі царкоўнымі абрады і звычай грэчаскага набажэнства, «...якія існуюць ад святых продкаў і якія не пярэчаць слову божаму і святой веры...»

Выказваўся Пётр Скарга і аб межах уніі. Ён не бачыў магчымасці пайсці на сусветную унію ў сувязі з супрацівам грэчаскага духавенства. Рэгіянальная унія з удзелам маскоўскага патрыярхата меркавалася яму магчымай у будучыні, пры ўмове зменаў адносін маскоўшчыны да Захаду і католікаў, якіх «там лічаць горш за паганага. Пабіць або збэсціць яго (католіка.— Аўт.) успрымаецца як паслуга Госпаду Богу»¹.

Такім чынам, на думку П. Скаргі, у Вялікім княстве Літоўскім унія павінна насіць мясцовы характар. Для яднання дзвюх хрысціянскіх канфесій у княстве спрыяюць, паводле сцвярджэння аўтара, усе абставіны: па-першае, як католікі, так і праваслаўныя належаць да аднаго народа, гавораць на адной мове, па-другое, як урадаўцы, так і сам манарх жадаюць гэтага аб'яднання і доўгі час імкнуліся да яго.

5.3. Абарона уніі паміж праваслаўнай і каталіцкай цэрквамі

ў творчай спадчыне Іпація Адама Пацея (1541—1613)

Ідэолагам і арганізатарам заключэння уніі выступаў вядомы дзяржаўны і царкоўны дзеяч ВКЛ Іпаці Пацей. Нашчадак старажытнага праваслаўнага роду Пацей займаў вельмі высокія свецкія пасады ў княстве. Апошнія з іх — берасцейскі кашталян і сенатар. Духоўны шлях Пацея быў вельмі характэрным для магната княства. Гэта шлях пошукаў і хістанняў ад адной хрысціянскай канфесіі да другой. Хрышчоны паводле праваслаўнага абраду, ён юнаком пераходзіць у кальвінізм і прытрымліваецца яго больш чым 20 гадоў. Але каля 1574 г. пад уздзеяннем аўтарытэту славутага праваслаўнага магната К. Астрожскага зноў вяртаецца ў праваслаўе. Ён становіцца адным з членаў кола Астрожскага, у якім была распра-

¹ Саверчанка І. Указ. твор. С. 84.

цавана канцэпцыя аб'яднання ўсходняй царквы з заходняй з мэтай аднаўлення першай і вяртання ёй колішняй моцы.

У «Лісце да М. Рагозы» К. Астрожскі сфармуляваў сем асноўных умоў аб'яднання цэркваў:

- усходняя царква павінна захаваць свае ранейшыя абрады і набажэнствы;
- католікам забараняецца дамагацца бажніцаў і зямельных уладанняў, якія належаць праваслаўным;
- католікам забараняецца схіляць у сваю веру праваслаўных;
- святары ўсходняга абраду павінны мець роўныя правы з каталіцкімі; мітрапаліт і епіскапы атрымліваюць месцы ў Сенаце і абіраюцца пасламі соймаў;
- захады схілення да уніі грэчаскай, маскоўскай і паўднёвай праваслаўных цэркваў;
- ажыццяўленне пэўных выпраўленняў «памылковых рэчаў» у абрадах усходняй царквы, у прыватнасці, змена парадку ажыццяўлення асобных таінстваў;

• унія павінна прывесці да пашырэння школ, удасканалення навучальных праграм і падрыхтоўкі адукаваных святароў.

Акрамя таго, К. Астрожскі схіляўся да неабходнасці аб'яднання ўсіх хрысціянскіх канфесій у ВКЛ: каталіцкай, праваслаўнай і пратэстанцкай.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што ў адрозненне ад Скаргі гурток Астрожскага схіляўся да уніі — усехрысціянскай, сусветнай, ці хоць бы рэгіянальнай — і лічыў, што ўсе праваслаўныя славяне павінны прыняць яе.

З асобнымі палажэннямі праекта не пагадзіліся некаторыя прыхільнікі князя Астрожскага, і ў тым ліку Іпаці Пацей. Перш за ўсё ён лічыў утапічнай ідэю універсальнай уніі. Так, у «Лісце да князя К. Астрожскага» (1595) ён катэгарычна выказаўся супраць уз'яднання праваслаўных з рэфарматарамі, тэалагічную дактрыну якіх ён лічыў цалкам памылковаю. Ён заклікаў князя не верыць евангелікам і не шукаць з імі згоды, бо іх «парадак і навука» «...не на правом фундаменте, а на сметые стоить...»

Што да грэчаскай царквы, то ў сітуацыі, калі канстанцінопальскія патрыярхі цалкам залежныя ад турэцкіх султанаў, спадзяваюцца на злучэнне з ёю — марная справа, лічыў І. Пацей. Не меў ілюзіяў ён і наконт далучэння да уніі маскоўскай царквы. У «Лісце да К. Астрожскага» (1598) епіскап падкрэсліваў, што ў маскоўскім праваслаўі яшчэ больш заган, чым у грэчаскім: «Бо и ктожь не ве-

дает яко великое грубиянство, упор и забабоны суть въ народе московском?».

Акрамя таго, Пацей апырыёры ведаў, што Масква катэгарычна адмовіцца ад удзелу ў уніі (улічваючы той факт, што ў 1589 г. была ўтворана патрыярхія), а паслы ад ВКЛ хутчэй за ўсё апынуцца «пад кнутамі альбо на пласе».

Як бачым, узважаўшы ўсе акалічнасці, Іпаці Пацей выступіў за мясцовую унію, за пераход усходняй царквы ВКЛ пад уладу Папы Рымскага. Але праект уніі, прапанаваны Пачеем, адрозніваўся не толькі ад праекта Астрожскага, але і ад плана П. Скаргі. Ён прапаноўваў:

— прызначаць на духоўныя пасады ва уніяцкіх цэрквах толькі асоб, якія належалі да ўсходняга абраду;

— увесці некалькі святароў усходняга абраду ў склад сената і дазволіць ім удзельнічаць у соймах;

— забараніць усялякі прымус у адносінах да праваслаўных вернікаў, змену традыцыйных царкоўных рытуалаў, захаваць ранейшыя правы за брацтвамі і пакінуць іх пад уладаю мітрапаліта;

— не перашкаджаць дзейнасці праваслаўных школ, семінарыі і друкарняў.

Дзейнасць Іпація Пачея садзейнічала скліканню 6 кастрычніка 1596 г. Берасцейскага сабора, які санкцыянаваў утварэнне уніяцкай царквы. 15 кастрычніка быў абнародаваны каралеўскі універсал, які ўхваляў усе рашэнні уніяцкага сабора. З гэтага моманту унія юрыдычна ператварылася ў дзяржаўную рэлігію, а праваслаўе, па сутнасці, апынулася па-за законам.

Іпаці Пацей пакінуў вялікую творчую спадчыну. Найбольш выдатныя яго творы: «Антырызис» (1600), «Адказ на ліст Клірыка Астрожскага», «Ліст да князя Канстанціна Астрожскага» (абодва 1598), «Размовы берасцяніна з братчыкамі» і інш. — былі яшчэ пры жыцці аўтара, у прыватнасці на Сінодзе 1607 г., названы прыкладамі вучонасці і красамоўства.

Асноўная думка ўсіх яго твораў заключалася ў неабходнасці еднасці католікаў і праваслаўных. Спасылаючыся на маральны заняпад праваслаўнага духавенства, Пацей спадзяваўся, што падпарадкаванне праваслаўных ВКЛ Папе Рымскаму — гэта шлях да еўрапейскай культуры і адукацыі. Праз унію ён марыў усталяваць мір і згоду ў краіне і меў надзею на разуменне яго дзейнасці з цягам часу нават праціўнікамі уніі. З гэтай нагоды Іпаці Пацей узгадаў словы Ісуса Хрыста «О семь познаюць, яго мае ученицы есте,

коли згоду и любовь промежку себе заховае» (зраумеюць сутнасць майго вучэння, калі паміж сабой захаваюць згоду і любоў)¹.

5.4. Палітычныя і прававыя ідэі ў палемічнай літаратуры XVII ст.

Берасцейская унія выклікала да жыцця развіццё палемічнай літаратуры розных жанраў: ад публіцыстыкі да палеміка-тэалагічных сачыненняў. Яна з'явілася адной з форм выражэння палітыка-прававой і грамадскай думкі, выяўлення міжцаркоўных, тэалагічных і сацыяльна-палітычных супярэчнасцей.

Сярод прыхільнікаў уніі выступалі Пётр Скарга, Іпаці Пацей, Іосіф Руккі, Іасафат Кунцэвіч, Леў Крэўза і інш. Праваслаўная апазыцыя была прадстаўлена Мялеціем Сматрыцкім, Ляонціем Карповічам, Афанасіем Філіповічам, Андрэем Мужылоўскім і інш.

У палеміцы падымаліся нацыянальна-рэлігійныя і сацыяльна-палітычныя праблемы: «сапраўднай царквы» і царкоўнай талерантнасці, монацаркоўнай дзяржавы і дзяржаўнага суверэнітэту, грамадскага дагавору і права народаў.

Палітыка-прававая анархія ў Рэчы Паспалітай XVII ст., пагроза грамадзянскай вайны на глебе рэлігійных супярэчнасцей прадвызначылі зацікаўленасць бакоў у грамадзянскім міры і згодзе. Таму галоўнай задачай дзеячаў праваслаўнай, каталіцкай і уніяцкай цэркваў сталі пошукі аптымальнай мадэлі грамадскага ўладкавання.

Найбольш важным напрамкам у рэлігійнай палеміцы стала нацыянальная праблема. І гэта не выпадкова, бо наступ на праваслаўе пасля заключэння уніі разглядаўся як пагроза культурным асновам народа.

Палеміка паміж католікамі, уніятамі і праваслаўнымі будавалася на абмеркаванні прыкмет народнасці, праблем мовы, крытэрыяў гістарычнага развіцця. Цэнтральнай становіцца ідэя «сапраўднай царквы», сутнасць якой у прызнанні праваслаўнай ці адпаведна уніяцкай цэркваў «выбранымі» і крытыка апанентаў як схізматыкаў.

У ходзе палемікі адбываецца вызначэнне паняцця «народнасць». Яе асноўнымі атрыбутамі называюцца веравызнанне і мова як найбольш нязменныя і традыцыйныя, а таксама агульнасць гістарычнага развіцця, ментальныя асаблівасці, тэрытарыяльны аспект.

¹ Спадчына. 1992. № 2. С. 64.

У 30-я гады XVII ст. абмеркаванне культурна-нацыянальных проблем пераносіцца ў палітыка-правую сферу. Праваслаўныя палемісты звяртаюцца да прававых асноў, рэгулюючых міжнацыянальныя адносіны ў Рэчы Паспалітай да акта Люблінскай уніі, які замацаваў раўнапраўнае злучэнне двух народаў. Згода і ўзаемапавага паміж народамі Рэчы Паспалітай гарантавала моц і міжнародны аўтарытэт дзяржавы. Парушэнне згоды паставіла краіну на мяжу катастрофы. Займаючы патрыятычныя пазіцыі ў адносінах да Рэчы Паспалітай, праваслаўныя палемісты заклікалі да грамадзянскага міру на аснове верацярпімасці, прызнання роўных правоў усіх народаў дзяржавы, мірнага суіснавання народаў, цэркваў і моў у Рэчы Паспалітай. Гэтыя думкі праходзяць праз творы М. Смятрыцкага «Скарга на імя сената Каралеўства Польскага і Вялікага княства Літоўскага», А. Філіповіча «Дыярыуш», З. Капысцэнскага «Палінодыя» і інш. Так, М. Смятрыцкі, звяртаючыся да сенатараў Рэчы Паспалітай, указваў, што згода і адзінства ў шматнацыянальнай дзяржаве можа быць дасягнута толькі разумнай і справядлівай палітыкай урада, захаваннем роўнасці паміж народамі і іх веравызнаннямі. Наступ на веру, падкрэсліваў Смятрыцкі, як нішто іншае садзейнічае хуткаму заняпаду і знішчэнню каралеўства.

Імкненнем садзейнічаць усталяванню стабільнасці ў дзяржаве тлумачыў Смятрыцкі і свой пераход з праваслаўя ў унію. У яго творы уніяцкага перыяду «Парэнэзіс» традыцыі праваслаўнай царквы, звычаі народа, эстэтычныя і маральныя нормы ён называў састарэлымі для сучаснага жыцця, не маючымі перспектывы. Разам з тым, каталіцкая і уніяцкая царквы, пануючае становішча якіх замацавана дзяржаваю, з'яўляюцца носьбітамі прагрэсу, таму неабходна адмовіцца ад старога праваслаўя на карысць уніяцтва. Доказам на карысць разумнага і дабравольнага прыняцця уніі Смятрыцкі лічыў дзяржаўную падтрымку уніяцкай царквы. Праваслаўная царква апазіцыйная дзяржаве, а дысгармонія паміж дзяржавай і верай нясе ў сабе разбуральны пачатак. Апошняе сведчыць аб тым, што Мялеці Смятрыцкі, перайшоўшы ў унію, адышоў ад ідэі мірнага суіснавання рэлігій, культур і народаў.

І у іншых творах праваслаўных палемістаў у кантэксце развіцця ідэі «сапраўднай царквы» праходзіць праблема суадносін свецкай і духоўнай улад. Так, на думку І. Вішэнскага і З. Капысцэнскага, першай асобай у дзяржаве павінен з'яўляцца глава царквы. Свецкай уладзе адводзілася ахоўная функцыя ў адносінах да царквы і веравызнання грамадзян.

Кароль, як прадстаўнік свецкай улады, павінен быць над рэлігійнымі канфліктамі, здзяйсняць функцыі прававога рэгулявання грамадскіх адносін, пасрэдніцтва ў адносінах розных канфесій.

На думку А. Філіповіча, выказаную ў «Дыярышы», выключна кароль павінен валодаць правам заканадаўчай ініцыятывы. Пана-м-радзе, Сенату, Сойму, судам адводзіліся толькі дарадчыя функцыі. Выканаўчыя паўнамоцтвы аўтар замацоўвае за ўрадаўцамі і ваеннымі.

Згодна меркаванню І. Вішэнскага і А. Філіповіча, кароль адказны перад Богам не толькі за сябе, але і за кожнага свайго падданага. Царква абавязана дапамагаць каралю ў кіраванні краінаю, народамі. Пад уздзеяннем царквы дзяржава павінна ўдасканальваць прынцып грамадзянскай справядлівасці згодна палажэнню аб хрысціянскай любові. Абавязак караля — садзейнічаць адукацыі падданных, гарантаваць ім палітычныя свабоды.

У творах І. Вышэнскага і А. Філіповіча прысутнічаюць разважанні аб дэсакралізацыі савецкай улады. Вышэнскі не лічыць яе абсалютнай і непакіснай, а Філіповіч дае парады каралю. Падданыя караля надзяляюцца ведамі і палітычнай свабодай, у гэтым сэнсе грамадства робіцца суверэнным адносна дзяржавы.

Гэта ідэя прыводзіць некаторых да здагадкі аб дагаворнай аснове дзяржавы. Грамадства, на думку М. Смятрыцкага, складаецца з трох саслоўяў: князеў, слуг і святароў. Паміж імі існуе грамадскі дагавор аб размеркаванні абавязкаў і ўзаемаадносін. Гэты грамадскі дагавор і складае аснову дзяржавы. Дагавор патрабуе ад князеў уладарыць справядліва, быць літасцiвымі ў адносінах да слуг. Ад слуг патрабуе сумленна выконваць свае абавязкі: плаціць падаткі, працаваць. Ад святароў патрабуе быць праведнымі, чыстымі, сціплымі, служыць богу і людзям. Дагавор пасля зафіксавання ў дзяржаўным заканадаўстве набывае юрыдычную моц. Яго выкананне, на думку Смятрыцкага, і складае «грамадскае добро». Парушэнне дагаворных абавязацельстваў пагражае існаванню дзяржавы.

У праваслаўнай палемічнай літаратуры XVII ст. знайшлі адлюстраванне паняцці «права», «свабода», «справядлівасць». Справядлівасць у ёй выходзіць за межы тэалогіі і становіцца атрыбутам права. Права разглядаецца ў двух сэнсах: звычайнае права і юрыдычная норма. На думку М. Смятрыцкага, існаванне дзяржавы немагчыма без адпаведнасці юрыдычных нормаў звычайнаму праву, якое звязана з традыцыямі і ўкладам жыцця, уласцівымі той ці іншай рэлігіі.

У адпаведнасці з гуманістычнымі традыцыямі папярэдняй эпохі М. Смятрыцкі разглядае паняцце «свабода». Гэта магчымасць абрання жаданага ладу жыцця, але ў адпаведнасці з існуючым заканадаўствам. Імкненне да грамадзянскай свабоды прадугледжвае юрыдычнае падпарадкаванне ўладам. Такім чынам, паняццю «свабода» аўтарам надаецца сацыяльна-палітычны сэнс.

Гэтак, магчыма выдзеліць наступныя высновы, якія лагічна выцякаюць з пазіцый праваслаўных палемістаў у адносінах дзяржавы, дзяржаўнай і царкоўнай улад, дзяржаўнай палітыкі ва ўмовах шматканфесійнага грамадства.

Па-першае, дзяржава характарызувалася як свецкі інстытут, улада караля пазбаўлялася непакіснасці. Па-другое, грамадзяне надзяляліся палітычнай свабодай, грамадства — суверэннасцю. Па-трэцяе, выдзяляліся і аналізаваліся ўзроўні ўлады, дагаварная прырода дзяржавы і прававая аснова грамадскага дагавора. Гэтыя ідэі абумоўлівалі думку аб суверэннасці дзяржавы як палітычнага інстытута. Па-чацвёртае, галоўнай функцыяй каралеўскай ўлады прызнавалася падтрыманне стабільнасці праз захаванне «грамадскага добра», сэнс якога зводзіўся да прававога рэгулявання адносін паміж канфесіямі і забеспячэння свабоды веравызнання. Гэта ідэя мела на ўвазе палітычнае адзінства і плюралістычнае грамадства.

У рэлігійна-палітычнай палеміцы XVII ст. каталіцкія і уніяцкія аўтары адстойвалі канцэпцыю монацаркоўнай дзяржавы, якая супярэчыла канцэпцыі мірнага суіснавання розных хрысціянскіх канфесій, за якую выступалі праваслаўныя палемісты. Так, напрыклад, І. Руцкі прапанаваў праект рэформы уніяцкай царквы, які прадугледжваў наданне ёй статусу дзяржаўнай і ўсталяванне уніяцкага патрыяршства ў ВКЛ.

Такім чынам, канцэпцыя І. Руцкага зыходзіла з існавання монацаркоўнай, монаідэалагічнай дзяржавы. У адрозненне ад каталіцкіх аўтараў, якія патрабавалі безумоўнага прыярытэту духоўнай улады над свецкай, уніяты лічылі неабходным уключыць уніяцкую царкву ў дзяржаўныя адносіны. Так, Руцкі настойваў на замацаванні за каралём права прызначэння уніяцкіх епіскапаў.

Як бачым, каталіцкія і уніяцкія аўтары разыходзіліся ў падыходах да праблемы адносін дзяржавы і царквы, прапаноўвалі розныя мадэлі дзяржаўнага ўпарадкавання. Каталіцкія палемісты, прызнаючы неабходнасць моцнай каралеўскай улады, галоўнай фігурай у палітычным кіраванні лічылі кіраўніка царквы, а уніяты акцэнта-

валі ўвагу на паўнамоцтвах свецкай улады, якую лічылі асновай дзяржаўнасці.

Сацыяльна-палітычныя погляды каталіцкіх і уніяцкіх аўтараў першай паловы XVII ст. прайшлі эвалюцыю ад ідэі монаідэалагічнай, монаархоўнай дзяржавы да прызнання суверэнітэту сацыяльных супольнасцей і дагаворнай прыроды дзяржавы. Упершыню ідэя суверэннасці сацыяльных супольнасцей была выказана прыхільнікам распаўсюджання ў краі уніяцтва канцлерам ВКЛ Львом Сапегам. Дзяржава, на яго думку, суверэнная ў адносінах да сацыяльных супольнасцяў, уяўляе сабой пасрэдніцкі суб'ект улады, паўнамоцтвы якому дэлегуюць супольнасці, уступаючы ў адносіны грамадскага дагавора і замацоўваючы іх у адпаведных нарматыўных актах. У гэтым выпадку патрэбы ўсяго грамадства, кансалідаванага ў дзяржаву, маюць прырытэтнае значэнне ў параўнанні з вузкасаслоўнымі інтарэсамі і патрэбамі¹. Уніяцкія аўтары, напрыклад Руккі, таксама звяртаюць увагу на сацыяльныя супольнасці (саслоўі, канфесіянальныя плыні) і разглядаюць іх як пасрэднікаў паміж дзяржавай і індывідуумами. Гэта прыводзіць іх да згоды з вывадам Л. Сапегі аб суверэннасці супольнасцей адносна дзяржавы і неабходнасці грамадскага змірэння. Ідэя «грамадскага добра» патрабавала стабільных адносін паміж дзяржавай і сацыяльнымі супольнасцямі, іншымі словамі, грамадскага дагавору, у выніку якога дзяржава набыла суверэннасць, а грамадства правапарадак. Такім чынам, уніяцкія аўтары, як і іх праваслаўныя апаненты, паступова прыйшлі да высновы аб суверэннасці грамадзянскіх супольнасцей у адносінах да дзяржавы і неабходнасці грамадзянскага прымірэння.

Найбольш шырока абмяркоўвалася ў палітыка-прававой думцы Беларусі XVII ст. пытанне аб «праве народаў». Палемісты разглядалі права народаў у рэчышчы міждзяржаўных і ўнутрыдзяржаўных адносін. Пытанні права народаў разглядаліся ў сувязі з праблемамі дзяржаўнага суверэнітэту. Чым больш свецкі характар набывае дзяржава, тым больш востра ставяцца праблемы нацыянальнага самавызначэння. Права народаў бачылася М. Смартыцкім і І. Руккім як асобы сінтэз традыцый, натуральных законаў народнасці, грамадзянскіх і палітычных правоў. Інакш кажучы, права народаў дазваляла рэалізаваць культурна-нацыянальныя патрэбы ў палітычнай сферы. Цікавую трактоўку паняцця «права народаў» даваў відны юрыст XVII ст. і ідэолаг каталіцызму Тэадор Цішкевіч-Скуміновіч. Ён падкрэсліваў боскую сутнасць «права на-

¹ Гл.: Кутузова Н.А. Указ. твор. С. 67.

родаў» і лічыў, што яно фарміруецца з двох крыніц: «права розуму» і «права развагі». Да першага, які мае боскую крыніцу, ён прылічаў шанаванне бацькоў, а таксама такія прынцыпы, як «нікому не рабіць крыўды», «не рабіць замаху на чужыя рэчы» і іншыя, якія прымаюцца без разважанняў. Другому «праву» ўласцівая здольнасць чалавека рабіць высновы з назіранняў і параўнанняў аднаго з другім, шукаць тое, што зручна для агульнага жыцця народа.

Такім чынам, творчасць палемістаў XVII ст. дае ўяўленне аб тэарэтычных пошуках аптымальнай мадэлі грамадскага ўпарадкавання, якая б дазволіла вырашаць шматлікія сацыяльна-палітычныя, нацыянальныя і рэлігійныя канфлікты ў краіне. У выніку палемікі была сфармулявана ідэя «агульнага добра» ў суверэннай шматнацыянальнай дзяржаве, якая бачылася найбольш эфектыўнай для ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

На думку сучаснага даследчыка І. Саверчанкі, вынікам дыскусіі XVII ст. з пункту сённяшняга дня з'яўляецца, па-першае, разуменне таго, што толькі суверэнная дзяржава здольная падтрымаць гармонію паміж сацыяльнымі станамі, рэгуляваць міжканфесійныя дачыненні, забяспечваць дзяржаўна-тэрытарыяльную цэласнасць краіны, захоўваць культурна-гістарычную спадчыну народа, праводзіць унутраную палітыку, накіраваную на аб'яднанне грамадзян вакол ідэі патрыятызму, павягі да асобы, захаванне яе палітычных і грамадзянскіх праў. Па-другое, сапраўднае ўз'яднанне царкваў з'яўляецца утопіяй, бо спецыфічныя механізмы функцыянавання кожнага царкоўнага арганізма (тэалагічныя дактрыны, сістэмы абрадаў і рытуалаў) — аб'ектыўна непераадольныя фактары на шляху аб'яднання. Таму адзіным выйсцем з'яўляюцца перамовы, сталыя кантакты, абмен думкамі, мірнае рашэнне маёмасных і іншых канфліктаў¹.

5.5. Натуральна-прававыя ідэі ў працах Адама Алізароўскага (1618—1659)

Асобнае месца ў палітыка-прававой думцы эпохі Контррэфармацыі займала творчасць прафесара кананічнага і грамадзянскага права Віленскай езуіцкай акадэміі Адама (Аарона) Алізароўскага. Сацыяльна-палітычныя і прававыя погляды вучонага абгрунтаваны ў галоўнай працы яго жыцця — кнізе «Аб палітычнай супольнасці людзей». Кніга Алізароўскага напісана на шырокай крыніца-

¹ Саверчанка І. Указ. твор. С. 230.

знаўчай базе. У ёй выкарыстаны творы больш за 250 прадстаўнікоў антычнай і сучаснай аўтару палітычнай і прававой думкі Еўропы. Часцей аўтар спасылца на такіх мысліцеляў, як Арыстоцель, Вергілій, Фама Аквінскі, Ж. Бадэн, Т. Мор. Галоўная мэта працы Алізароўскага — знайсці вырашэнне палітычных, сацыяльных і прававых праблем, абапіраючыся на рацыянальную навуковую аснову.

Галоўнай перадумовай утварэння дзяржавы Алізароўскі лічыў агульнае імкненне людзей да стварэння палітычных саюзаў-супольнасцей дзеля рэалізацыі прынцыпу ўсеагульнай карысці. Згодна з вызначэннем Алізароўскага, дзяржава — гэта «...створаны з мноства паселішчаў саюз і аб'яднанне людзей, якія звязаны правам, што ўвайшлі ў згоду ў імя добрага і шчаслівага жыцця»¹. Узаемаадносіны паміж грамадзянамі фарміруюцца, на думку вучонага, яшчэ на ўзроўні сям'і і двара (сукупнасць некалькіх сем'яў), панскага фальварка, паселішча. Менавіта на гэтых узроўнях закладваюцца адносіны падпарадкавання: дзяцей — бацькам, падданных — пану і інш.

Такім чынам, правазнаўца ў аснову дзяржаўнага арганізма кладзе грамадскі дагавор, парушэнне прынцыпаў якога вядзе да гібель дзяржавы.

Нетыпова для свайго часу вырашае Алізароўскі пытанне грамадзянскіх праў. На яго погляд, грамадзянамі з'яўляюцца прадстаўнікі ўсіх саслоўяў, акрамя рабоў і іншаземцаў, таму ўсе павінны ў роўнай ступені карыстацца поўным аб'ёмам грамадзянскіх і палітычных праў. Прызнаючы правамернасць існавання саслоўнага падзелу, Алізароўскі разам з тым прапаноўваў выпрацаваць механізм свабоднага пераходу з аднаго саслоўя ў другое.

Асаблівую ўвагу вучоны ўдзяляў высокаму прадвызначэнню шляхецкага саслоўя. Ён падкрэсліваў, што паняцце шляхецтва звязана з маральнай дасканаласцю, духоўнай высакароднасцю, адукаванасцю, сумленным выкананнем сваіх грамадзянскіх абавязкаў. Такім чынам, пад уздзеяннем гуманістычнай ідэалогіі ён звязвае паняцце шляхецтва не столькі з паходжаннем, колькі з маральным і адукацыйным узроўнем, тоесным паняццю інтэлігентнасці.

Рэзка адмоўна ставіўся Алізароўскі да сістэмы прыгонніцтва, якую ён лічыў супярэчнай натуральнаму праву.

Узаемаадносіны паміж сялянамі і феодаламі, на яго думку, павінны будавацца на аснове дагавора, які б прадугледжваў выпла-

¹ Алізароўскі А. Пра палітычную супольнасць людзей // Мысліцелі і асветнікі Беларусі X—XIX стст.: Энцыклапед. даведнік. Мн., 1995. С. 616.

ту чыншу за карыстанне зямлёй пана і права свабоднага пераходу на новае месца жыхарства.

Аналізуючы розныя формы дзяржаўнага кіравання, Алізароўскі прыходзіць да высновы, што моц і стабільнасць дзяржавы залежаць ад палітычнага ладу. Найбольш рацыянальнай формай кіравання для Рэчы Паспалітай мысліцелю бачылася спадчынная манархія. Разам з тым, Алізароўскі выказваўся за права паўстання супраць манарха і нават забойства яго ў тым выпадку, калі ён пераўтвараецца ў тырана.

Алізароўскі прапанаваў уласную класіфікацыю права, у якую ўваходзілі боскае права, натуральнае права і права народаў. Прычым, на думку мысліцеля, боскае права і натуральнае права павінны выступаць як самастойныя віды і дапаўняць адно другое. Згодна тлумачэнню правазнаўцы, «боскае права забараняе несправядлівасць, прыгнечанне бедных і ўсялякія крыўды». Натуральнае права папярэдняе пазітыўнай праватворчай дзейнасці.

Алізароўскі аналізаваў сацыяльныя і біялагічныя аспекты выяўлення прынцыпаў натуральнага права. На яго думку, сацыяльны аспект праяўляецца праз развіццё і ўдасканаленне сацыяльнай арганізацыі жыцця людзей: сям'ю, фальварак, паселішча, грамадства, дзяржаву; біялагічны — праз агульнасць з жывёльным светам. Апошнія ўвасабляецца ў праве самаабароны, праве распаўсюджвання сабою, імкненні да супрацоўніцтва з сабе падобнымі і інш. Алізароўскі падкрэсліваў, што пазітыўнае права павінна адпавядаць натуральнаму, а ў выпадку супярэчнасці з ім не можа быць прызнана за права нават у тым выпадку, калі норма існавала стагоддзямі. Зыходнымі перадумовамі права Алізароўскі лічыў прыроду і розум. «Толькі той звычай атрымлівае сілу права, які знаходзіцца ў згодзе з розумам — айцом усіх правоў», — пісаў ён¹. У главе «Аб законах» вышэйназванай кнігі беларускі правазнаўца выводзіць фармулёўку ідэальнага закона. Закон павінен быць справядлівым, адпавядаць законам прыроды і найвышэйшаму розуму, быць ясным для разумення. Галоўнае прызначэнне закона — дабрачыннасць дзяржавы — можа быць рэалізавана, калі законы не толькі запісваюцца на паперы, але і выконваюцца на практыцы.

Разважаючы пра ролю заканадаўства ў жыцці дзяржавы і грамадства, Алізароўскі пісаў: «...Закон з'яўляецца рупліўцам найвышэйшай мудрасці, ахоўнікам сумленнасці, крыніцай выхавання, творцам правасуддзя, вынаходцам і знаўцам сумленных нораваў,

¹ Юхо І., Сокол С. История юридической науки Беларуси. Мн., 2000. С. 14.

правіцелем гарадоў, выступам справядлівасці, настаўнікам жыцця і душой усёй дзяржавы»¹.

У адпаведнасці з буржуазным разуменнем развіцця сацыяльнага прагрэсу Алізароўскі распрацаваў канцэпцыю свабоды і роўнасці. Свободу вучоны ўяўляе ў трох аспектах: прававым, які ён разумее як здольнасць людзей у адпаведнасці з уласным разуменнем і патрабаваннямі закона будаваць сваё жыццё; філасофскім як уладай розуму над эмоцыямі і пачуццямі; палітычным як панаванне ў грамадстве права і закона. Такім чынам, творчасць А. Алізароўскага з'яўляецца пацверджаннем высокага еўрапейскага ўзроўню палітыка-прававой думкі Беларусі XVII ст., наяўнасці ў ёй тэндэнцый, якія аперэдажуюць свой час.

5.6. Палітычныя і прававыя погляды Казіміра Лышчынскага (1634–1689)

Нягледзячы на панаванне клерыкальнай ідэалогіі, у другой палове XVII ст. з'яўляюцца мысліцелі, якія пачынаюць пошук рацыяналістычных сродкаў асэнсавання рэчаіснасці. Гэты пошук стаў шляхам да фарміравання новага светапогляду, заснаванага на аб'ектыўным навуковым пазнанні. Сярод прадвеснікаў асветніцкай ідэалогіі ў Беларусі былі энцыклапедычна адукаваныя мысліцелі XVII ст.— С. Полацкі і К. Лышчынскі. Але калі ў творчасці С. Полацкага элементы рацыяналізму не выходзілі за межы рэлігійна-правядэнцыялісцкага светапогляду, то погляды Лышчынскага сведчаць ужо аб поўным разрыве з пануючымі ўяўленнямі і адкрытым сцвярджанні прынцыпаў свабоднага філасофскага рацыяналізму.

Першая палова жыцця мысліцеля-атэіста, матэрыяліста, педагога і грамадска-палітычнага дзеяча, брэсцкага шляхціца Казіміра Лышчынскага была звязана з ордэнам езуітаў. Ён атрымаў пачатковую адукацыю ў Брэсцкім езуіцкім калегіуме, уступіў у ордэн, скончыў 4-гадовую студыю, якая рыхтавала настаўнікаў для езуіцкіх школ, працаваў выкладчыкам, а потым і памочнікам рэктара Брэсцкага езуіцкага калегіума. У 1666 г. Лышчынскі выходзіць з ордэна і пачынае займацца грамадскай, педагогічнай і гаспадарчай дзейнасцю. Ён неаднаразова абіраўся шляхтай Брэсцкага ваяводства паслом на Соймы Рэчы Паспалітай, суддзёй у Літоўскі трыбу-

¹ Памятники философской мысли Беларуси XVII — первой половины XVIII вв. Мн., 1991. С. 138.

нал. З 1682 г. займаўся юрыдычнай практыкай на пасадзе падсудка Брэсцкага шляхецкага суда.

У сваім маёнтку Лышчынскі адкрыў школу, у якой сам і выкладаў. Праграма навучання будавалася на прыродазнаўчых дысцыплінах і адмаўляла рэлігійнае выхаванне.

Скончыў сваё жыццё мысліцель на кастры інквізіцыі па абвінавачванні ў атэізме. Творы Лышчынскага былі спалены падчас выканання прысуду, таму даследчыкі яго творчасці займаюцца рэканструкцыяй поглядаў мысліцеля, абапіраючыся на некалькі фрагментаў яго трактата «Аб неіснаванні Бога», знойдзеных толькі ў 1957 г. польскім гісторыкам Навіцкім. Крыніцамі вывучэння поглядаў філосафа-атэіста служаць таксама матэрыялы яго судовай справы, перш за ўсё абвінаваўчая прамова дзяржаўнага пракурора Вялікага княства Літоўскага Шымона Куровіча на Варшаўскім сойме 15 лютага 1689 г. і так званы «Маніфест аб атэізме Лышчынскага» — данос, складзены Янам Бжоскам, былым сябрам і суседам Лышчынскага. У ім езуіцкі памагаты пераказаў змест сваіх размоў з мысліцелем. «Маніфест», разам з выкрадзеным трактатам «Аб неіснаванні бога», быў перададзены Віленскаму біскупу Бжастоўскаму і паслужыў падставай для ўзбуджэння справы біскупскім судом супраць брэсцкага падсудка.

Гэтыя нешматлікія крыніцы даюць магчымасць зрабіць наступныя высновы аб поглядах Казіміра Лышчынскага.

1. Мысліцель быў прыхільнікам матэрыялістычнага тлумачэння навакольнага свету. Ён прызнавалася бесканечнасць матэрыі ў часе і прасторы, наяўнасць аб'ектыўных заканамернасцей яе развіцця; Лышчынскі адмаўляў Бога як стваральніка свету, а ролю творцы прызнаваў за самой прыродай, якая развіваецца па ўласных законах і сама па сабе з'яўляецца крыніцай руху.

2. Лышчынскі адмаўляў Бога-творцу, а на яго месца ставіў чалавека, сцвярджаючы, што Бог — плод розуму чалавека. «Чалавек — стваральнік Бога, а Бог — стварэнне чалавека. Такім чынам, Бог з'яўляецца не спраўднай існасцю, а стварэннем розуму, і да таго ж хімерычным»¹.

3. Радыкалізм атэістычнай сістэмы Лышчынскага абумоўліваў радыкалізм сацыяльна-палітычны. Ён разумеў, што адно адмаўленне Бога не можа змяніць грамадства. Вопыт гарадскога судзі і ваяводскага падсудка даваў багаты прыклад нясправядлівасці ў адносінах панюў да мужыкоў, ксяндзоў да веруючых, дужых да

¹ Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: Избр. произведения XVI — начала XIX вв. Мн., 1962. С. 280.

слабых. Пошукі сацыяльнага ідэалу прывялі мысліцеля да ідэй утапічнага сацыялізму. У «Маніфесте» Бжоскі паведамлялася, што брэсцкі падсудак жадаў «мець свет без улады, гарады без начальнікаў, народы без валадароў, храмы без святароў, капітоллі без суддзяў». Бжоска абвінавачваў Лышчынскага ў прыхільнасці да ідэалу грамадскага жыцця гарамантаў — народа, апісанага ў рэнесансавым утапічным рамане іспанца Антоніо дэ Гевары «Настаўленні хрысціянскага манарха».

Як і дэ Гевара, Лышчынскі быў прыхільнікам скасавання прыватнай уласнасці і пабудовы грамадства ўсеагульнай роўнасці і справядлівасці.

Акрамя кнігі дэ Гевары, Казімір Лышчынскі быў знаёмы з творамі іншых утапістаў — Томаса Мора, Тамаза Кампанелы, аб чым сведчыць аналіз захаваных урыўкаў з яго рукапісу. Такім чынам, атэістычная і антыфеадальныя сістэмы Лышчынскага ўвабралі ў сябе прагрэсіўныя і асветніцкія ідэалы. Яго погляды фарміраваліся ў рэчышчы еўрапейскай і айчынай гуманістычных традыцый. Жыццё, дзейнасць, смерць К. Лышчынскага ўваскрэслі ідэю талерантнасці, памножылі лік яе прыхільнікаў, якія пачалі ўжо ў наступным стагоддзі паступова ўводзіць яе ў культурны ўжытак, фарміруючы новае мысленне, новую эпоху — Асветніцтва.

5.7. Грамадска-палітычныя і прававыя погляды Сімяона Полацкага (1629–1680)

Гістарычнае значэнне літаратурнай і асветніцкай спадчыны Сімяона Полацкага (сапраўднае імя — Самуіл Емельянавіч Пятроўскі-Сітніяновіч) у духоўным развіцці ўсходнеславянскіх народаў тлумачыцца геапалітычным станам Беларусі ў XIV–XVII стст. Беларусь, як мы ўжо згадвалі, была месцам сустрэчы двух тыпаў хрысціянскай цывілізацыі — заходняй каталіцкай і ўсходняй праваслаўнай. У канцы XVI–XVII стст. супярэчнасці паміж імі абвастрыліся. З аднаго боку, станаўленне Расійскай імперыі суправаджалася прэтэнзіямі на геапалітычнае першынство ва ўсходняй Еўропе. З другога боку, вяртанне былых пазіцый каталіцызму ў Польшчы выклікала яе імкненне да ідэйнага і дзяржаўнага паглынання беларуска-літоўскай часткі канфедэратыўнай Рэчы Паспалітай. Геапалітычныя амбіцыі хаваліся за рэлігійна-ідэалагічнымі канфліктамі, якія праяўляліся ва ўзаемным абвінавачванні ў адыходзе ад сусветнага хрысціянства. У гэтых умовах групаю рэлігійна-палітычных дзеячаў быў прапанаваны кампраміс:

узаемапранікненне культур, сінтэз духоўных каштоўнасцей пры захаванні тыпалагічных асаблівасцей грэка-славянскай і рымска-каталіцкай разнавіднасцей хрысціянскай цывілізацыі. Ідэалогія рэлігійна-культурнага кампрамісу распрацоўвалася прафесарамі і вучнямі Кіева-Магілянскай калегіі, сярод якіх быў і Сімяон Полацкі. Уся яго творчасць — прыклад імкнення да кампрамісу і сінтэзу двух культурных еўрапейскіх напрамкаў.

Сімяон Полацкі нарадзіўся ў сям'і заможных купцоў у Полацку. Адукацыю атрымаў у брацкай школе, Кіева-Магілянскай калегіі, на філасофскім факультэце Віленскага ўніверсітэта. Дарэчы, дзверы ўніверсітэта, які належаў езуітам, адчыніліся перад Самуілам Пятроўскім дзякуючы яго ўступленню ва уніяцкі ордэн базылян. Але ў сярэдзіне XVII ст. трагічныя для Беларусі падзеі (казацкія войны, руска-польская і шведска-польская войны) крута мянялі лёс людзей. У гэтай крывавай кругаверці Сімяон вяртаецца ў Полацк, прымае праваслаўнае манаства, мяняе палітычную арыентацыю (становіцца гарачым прыхільнікам палітычнага саюза з Расіяй). У «Метрах», напісаных у гонар уступлення рускіх войск на чале з царом Аляксеем Міхайлавічам у Полацк 5 чэрвеня 1656 г., ён усклікае:

Витаем ты, православный царю,
Праведное солнце,
Здавню бо век прагнули тебе души наши и сердце.
Витаем ты, царю, от востока к нам пришедшаго.
Белорусский же от нужды народ весь освобождашаго¹.

З вясны 1664 г. пачынаецца найбольш яркі перыяд у творчасці мысліцеля.

Па запрашэнню рускага цара, С. Полацкі выязджае ў Маскву, дзе і жыве ўсё астатняе жыццё.

Маскоўскі перыяд — гады творчай сталасці С. Полацкага, калі ён выступае як мысліцель, палітык, асветнік і педагог. Будучы гарачым прыхільнікам ідэі сінтэзу ўсходняй і заходняй культур, ён імкнецца ажыццявіць гэты сінтэз у культурным і палітычным жыцці Расіі. Паслядоўна, карыстаючыся любым выпадкам, Сімяон падкрэсліваў, што прызнанне толькі адной культуры пазбаўляе чалавека радасцей, якія вынікаюць з шырыні ведаў, са зносін з аўтарамі і кнігамі. Гэтую ідэю ён укладвае ў розныя формы: ад багаслоўскіх твораў да вершаў. Полацкі становіцца на чале групы «лаціннікаў», якія арыентаваліся на ўспрыняцце заходнеўрапей-

¹ Арлоў У. Таямніцы полацкай гісторыі. Мн., 1994. С. 251.

скай культурнай традыцыі. Іх апанентамі былі так званыя грэкафілы, якія дамагаліся адмовы ад вывучэння навук, не маючых дачынення да багаслоўя, панавання царквы над асветай, абмежавання пазнання культуры царкоўнай грэчаскай традыцыяй. Ужо пасля смерці асветніка грэкафілы на царкоўным саборы 1690 г. абвясцілі яго погляды ерэтычнымі.

Кампрамісная арыентацыя асветніка праяўлялася ў яго талерантнасці. Будучы абаронцам афіцыйнай праваслаўнай царквы, ён не адракаўся ад сваіх уніяцкіх перакананняў. У яго асабістай бібліятэцы даследчыкі знайшлі кнігі, падпісаныя латынню. «Гэтая кніга ёсць надзейнае ёмішча ведаў Сімяона Пятроўскага-Сітніяновіча, полацкага іераманаха Ордэна святога Васіля Вялікага». Ён ухіляўся ад крытыкі каталіцызму, імкнуўся да ўзгаднення дагматычных разыходжанняў. Характэрнай у гэтым сэнсе з'яўляецца яго «Камедыя пра блуднага сына». Галоўны сэнс твора — цярглімасць да чужога погляду, да памылак і грахоў другога чалавека. Пазіцыя Полацкага, як бачым, рэзка разыходзілася з традыцыйнай расійскай варожасцю да іншадумства.

Развіццё дзяржавы, грамадскі дабрабыт і згоду, маральнае ўдасканаленне чалавека Сімяон звязваў з узроўнем адукацыі.

...Россия славу расширяет
Не мечем токмо, но и скоротечным
Типом, через книги сущим многовечным¹.

Ён папракае праваслаўных святароў за тое, што яны імкнуцца павучаць ерэтыкоў-раскольнікаў, а «сами бо не учимся, из брахом лежати, во тьме невежества тони почивати». На яго думку, нізкая адукаванасць стала карпаратыўнай рысай праваслаўнага духавенства. «Оттого умножились в людях злоба, преуспело лукавство, волхование, чародейство, разбой, воровство, убийство, пьянство ...виною всего этого ...неуменье и нерадение духовных отцов»².

С. Полацкі звязваў з асветай вызваленне людзей ад заган і недахопаў. Багаты «просветится» і «обрящет врачества недугам своим: гордости — смирение, сребролюбия — благоросточение, скупости — подаяние»³.

¹ Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 2002. С. 142.

² Тарасаў К. Памяць пра легенды. Мн., 1994. С. 158.

³ Полоцкий С. Избранные сочинения. М.; Л., 1953. С. 207.

Яго асветніцкія ідэі пераўтвараліся ў практычныя дзеянні. С. Полацкі выкладаў у вучылішчы для пад'ячых Прыказа тайных спраў, выконваў абавязкі настаўніка царскіх дзяцей, рыхтаваў падручнікі. Адзін з іх — вершаваны пераклад Псалтыра, па якому вучыліся грамаце некалькі пакаленняў расіян. М. Ламаносаў разам з «Граматыкай» Мялецкі Смятрыцкага назваў Псалтыр «вратами своей учености».

Запаветнай марай Полацкага было стварэнне ў Маскве вышэйшай навучальнай установы накшталт Віленскага універсітэта ці Кіеўска-Магілянскай калегіі. Гэта ідэя была рэалізавана ўжо пасля яго смерці. У 1686 г. у Маскве была адкрыта Славяна-грэка-лацінская акадэмія.

С. Полацкі быў прыхільнікам асветніцкай манархіі, якую лічыў найлепшай формай дзяржаўнага кіравання. Сваё бачанне ідэальнага манарха паэт выказаў у звароце да цара Аляксея Міхайлавіча:

Мало есть правды царю мудру быти...
Вели и рабом мудрости искати,
И того тебе будут работать...
От искусных муж ищи совета —
И от разумных вопросив ответа...
Милостив буди, и скор оставляй,
Косен казнити, а готов слушати извенения кротость да храниши¹.

Будучы настаўнікам царскіх дзяцей, С. Полацкі бачыў сваё прызначэнне ў выхаванні іх адукаванымі ўладарамі, з высокімі маральнымі якасцямі. Невыпадкова ў вершах і казаннях ён часта звяртаецца да прыкладу Арыстоцеля і яго знакамітага вучня Аляксандра Македонскага. «Аляксандр великий, вселенный покоритель, зело радовася и приветствова себе, яко в то время дадеся ему некто, внегода преславнейший всех любомудрых Аристотель живаше и учаще, и ему самому наставник дадеся», — пісаў паэт у зборніку пропаведзяў і настаўленняў «Вечеря душевная»².

Вялікае значэнне ў функцыянаванні асветніцкай манархіі С. Полацкі надаваў устанаўленню справядлівасці ў грамадстве. Ён марыў аб роўным судзе для ўсіх, у якім будуць судзіць, не гледзячы на паходжанне чалавека. «На лица зрети господь возбраняет. Ровно судить всяк чин завещает»³.

¹ Тарасаў К. Указ. твор. С. 158.

² Беларусіка. Кн. 2. Мн., 1992. С. 351.

³ Полоцкий С. Вирши. Мн., 1990. С. 67.

Такім чынам, наяўнасць у спадчыне Сімяона Полацкага шматлікіх фрагментаў антычнай культуры і натурфіласофскіх ведаў, лагічная і культурна-гістарычная аргументацыя асветніцкіх ідэй і канцэпцый збліжаюць беларуска-рускага асветніка з дзеячамі еўрапейскай культуры эпохі Адраджэння і барочнага Асветніцтва XVII ст.

Глава 6

АДЛЮСТРАВАННЕ АСВЕТНІЦКІХ ІДЭЙ У ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМЦЫ БЕЛАРУСІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVIII ст.)

6.1. Уплыў асветніцкіх ідэй на грамадска-палітычную і прававую думку Беларусі

Асветніцтва — гэта антыфеадальная, буржуазная паводле сваёй сацыяльна-палітычнай сутнасці ідэалогія перыяду становлення капіталізму. Яна прапавядала прыярытэт асветы, навукі і розуму ў жыцці асобы, грамадства і дзяржавы. Усталяванню асветніцтва спрыялі навуковыя адкрыцці ў прыродазнаўстве і дасягненні гуманітарных ведаў, якія сталі ў руках буржуазіі ідэйнай зброяй у барацьбе супраць феадальна-царкоўнага светапогляду, схаластыкі, абсалютызму і феадальнага ладу. Як плынь культуры Асветніцтва адлюстроўвала нарастанне супярэчнасцей феадальнай сацыяльна-эканамічнай фармацыі ў эпоху буржуазных рэвалюцый. Гэта эпоха дала свету такіх бліскучых вучоных-філосафаў і палітыкаў, як Дж. Лок, Монтэск'е, Вальтэр, Дэвід, Гельвецій, Русо і інш. Перадавыя мысліцелі эпохі лічылі, што грамадства павінна быць рэфармавана ў адпаведнасці з рацыянальнай сістэмай. Але слабасцю прадстаўнікоў Асветніцтва было тое, што кожны з іх лічыў, што яго сістэма самая рацыянальная і сапраўдная. І ў цэлым атрымлівалася шматвектарная сістэма, якая не магла даць чалавецтву абсалютную ісціну, адзіны шлях да пазітыўных пераўтварэнняў. Разам з тым, можна выдзеліць тое агульнае ў праграмах асветнікаў, што характарызуе новую ступень у развіцці палітычнай і прававой думкі, навукі, культуры. Гэта крытычныя адносіны да ўсіх феадальных грамадскіх інстытутаў — дзяржавы, права, рэлігіі, маралі; накіраванасць на грамадска-палітычныя пераўтварэнні; гістарычны аптымізм; абсалютызаванне каштоўнасцей навукі. У Беларусі распаўсюджанне ідэй асветніцтва адносіцца да другой паловы XVIII — пачатку XIX стст. і звязана з узнікненнем першых парасткаў капіталістычнага ладу. Але ідэйныя вытокі Асветніцтва можна знайсці і ў больш раннім перыядзе айчыннай гісторыі. Яны ідуць ад творчасці і дзейнасці такіх праг-

рэсіўных мысліцеляў канца XVII – пачатку XVIII стст., як К. Лышчынскі, С. Полацкі, І. Капіевіч і інш.

Здабыткі нацыянальнай грамадска-палітычнай і прававой думкі папярэдняга перыяду, а таксама ўздзеянне англійскіх і асабліва французскіх асветнікаў далі моцны імпульс да станаўлення і панавання асветніцкай ідэалогіі ў Беларусі ў другой палове XVIII ст. Па словах вядомага юрыста XIX ст., этнічнага беларуса У. Спасовіча, папулярная філасофія французскіх энцыклапедыстаў дапамагла грамадству Рэчы Паспалітай «паглядзець на свой быт крытычна, акрэсліць і сфармуляваць свае няясныя імкненні да лепшага парадку рэчаў»¹.

Асаблівасці асветніцкай ідэалогіі Беларусі звязаны перш за ўсё з асаблівасцямі сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця гэтага рэгіёна, а таксама, як мы неаднаразова падкрэслівалі, з своеасаблівым геапалітычным становішчам Беларусі на памежжы Заходняй і Усходняй цывілізацый.

Сярэдзіна XVIII ст.— час, калі пачынаецца пераход ад федалізму да капіталізму, але апошні сацыяльна-палітычны і грамадскі лад не стаў яшчэ пануючым. Таму выразнікамі антыфеадальных ідэй былі ў першую чаргу прадстаўнікі перадавой шляхты ў саюзе з маладой буржуазіяй. Працэс фарміравання новага, буржуазнага па свайму аб'ектыўнаму значэнню светапогляду адбываўся ў цяжкай супярэчлівай барацьбе з тэалагічнымі, схаластычнымі, містычнымі і фантастычнымі ўяўленнямі, характэрнымі для феадальнай ідэалогіі.

Супярэчлівасць і непаслядоўнасць асветніцкай ідэалогіі на землях Беларусі ў філасофскіх даследаваннях праявілася ў эклектычным спалучэнні прынцыпаў схаластыкі і рацыяналізму; у сацыялогіі — у спробах зацвярдзіць рацыяналістычны погляд на грамадска-палітычнае жыццё, не закранаючы непасрэдна рэлігійна-тэалагічных уяўленняў аб гісторыі чалавецтва; у сацыяльна-палітычных вучэннях — у абгрунтаванні планаў рэформаў дзяржаўнага ладу пры захаванні асноў шляхецкай дэмакратыі.

Але ўжо ў апошняй трэці XVIII ст. праявы асветніцтва як буржуазнай ідэалогіі становяцца відавочнымі. У канцэпцыях, прапанаваных асветнікамі Беларусі гэтай пары, выразна гучыць крытыка існуючай сацыяльна-палітычнай і прававой сістэмы, высоўваюцца патрабаванні рэформаў, заснаваных на ідэях свабоды, канстытуцыйналізму і ўсеагульнай асветы.

¹ Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 2002. С. 150.

6.2. Грамадска-палітычныя і прававыя ідэі ў гістарычных сачыненнях

XVIII ст.— час станаўлення гістарычнай навукі ў Беларусі. Гісторыкі паступова пераадоўваюць рэлігійны погляд на мінулае і імкнучца разгледзець гістарычныя падзеі з пазіцый рацыяналізму.

Адным з першых прадстаўнікоў свецкага напрамку ў гістарычнай навуцы Беларусі быў *Казімір Галоўка* (1718–1773). Першапачатковую адукацыю ён атрымаў у Навагрудку і Гародні. Потым скончыў Віленскую акадэмію і доўгі час выкладаў у езуіцкіх навучальных установах.

Найбольш вядомае даследаванне К. Галоўкі — «Сеймующая Еўропа» (1753). У ёй аўтар аналізуе і супастаўляе еўрапейскі парламентарызм і парламентарызм Рэчы Паспалітай. Еўрапейскія народы паводле існуючай у іх краінах формы кіравання ён падзяліў на «свабодныя» і «несвабодныя». Да першых К. Галоўка адносіў Рэч Паспалітую, Англію, Швецыю, дзе кароль кіруе сумесна з парламентам, а таксама Швейцарскую і Генуэзскую рэспублікі. Іспанію, Расію, Францыю і іншыя еўрапейскія краіны, у якіх народ цалкам залежаў ад волі ўладара, ён лічыў несвабоднымі. Свае сімпатыі аўтар аддае парламенцкай форме кіравання. Разам з тым сур'ёзную заклапочанасць аўтара выклікала крызіснае становішча сойма Рэчы Паспалітай, дзейнасць якога была, па сутнасці, паралізавана праявамі шляхецкага анархізму і ў першую чаргу ўжываннем прынцыпу «ліберум вета». Фактычная бяздзейнасць прадстаўнічага органа, папярэдзваў К. Галоўка, непазбежна вядзе да развалу краіны.

Праблему формы дзяржаўнай улады падымаў Іларыён Карпінскі. У «Геаграфічным слоўніку», які выйшаў у свет у 1766 г., ён, зыходзячы з канцэпцыі Ш. Монтэск'е, разглядае тры асноўныя формы дзяржаўнай улады: дэспатыю, манархію і рэспубліку. Апошняю Карпінскі падзяляе на арыстакратычную, у якой кіруе шляхта, і дэмакратычную, у якой кіруе народ.

Дэспатыя вызначалася Карпінскім як дзяржаўны лад, цалкам падпарадкаваны адной асобе. Манархію даследчык характарызаваў як уладу аднаго чалавека, якая здзяйсняецца з дапамогаю законаў. І. Карпінскі выдзяляў змешаную форму дзяржаўнай улады — манархісцка-арыстакратычную, дзе ўлада манарха абмяжоўваецца прадстаўнічым шляхецкім органам. Да гэтай формы дзяржаўнага кіравання ён адносіў і Рэч Паспалітую.

У распаўсюджванні гістарычных ведаў у Рэчы Паспалітай у сярэдзіне XVIII ст. значную ролю адыгрывала педагагічная і літарат-

турная дзейнасць *Францішка Папроцкага* (1723–1780). Ён атрымаў адукацыю ў Полацку, выкладаў філасофію, гісторыю, геаграфію ў Варшаўскай і Віленскай акадэміях, шматлікіх калегіумах. З 1759 г. Ф. Папроцкі пачаў выпускаць у Вільні «палітычныя каляндарыкі». Інфармуючы чытачоў аб бягучых падзеях у краіне і за яе межамі, навуковец і педагог даваў свае каментарыі, зыходзячы з рацыяналістычнага разумення развіцця грамадства. Разам з тым, адзначым, што Папроцкі не здолеў узяцца да разумення заканамернасцей гістарычнага развіцця. Гістарычны працэс трактаваўся ім як простая паслядоўнасць асобных з’яў. У каляндарыку на 1760 г. Ф. Папроцкі змясціў кароткія звесткі аб буйнейшых еўрапейскіх дзяржавах таго часу.

Заклапочанасцю аб будучыні Рэчы Паспалітай прасякнуты такія гістарычныя даследванні Ф. Папроцкага, як «Найбольш значныя войны» і «Аб рыцарскім пытанні ў Польшчы». Веды аб гісторыі войнаў, меркаваў даследчык, дазваляюць зразумець прычыны ўзвышэння і падзення дзяржаў, а таксама шляхі ўмацавання свабоды і незалежнасці айчыны. На падставе аналізу перамог і паражэнняў Вялікага княства Літоўскага і Польскага Каралеўства аўтар спрабуе даць рэкамендацыі па ўзмацненню баяздольнасці арміі Рэчы Паспалітай. Кароткія гістарычныя даведкі аб дзяржаўным ладзе, судах, арміі Вялікага княства Літоўскага былі змешчаны ў невялікай па памеру кнізе «Хатнія паведамленні аб Вялікім княстве Літоўскім».

Такім чынам, распаўсюджванне гістарычных ведаў праз папулярную літаратуру адыгрывала значную ролю ў патрыятычным выхаванні грамадзян ВКЛ.

Для гісторыкаў сярэдзіны XVIII ст. быў характэрны эмпірычны падыход да гісторыі, неразуменне гістарычных заканамернасцей. Але іх заслуга была ў тым, што сваёй дзейнасцю яны падрыхтавалі глебу для ўспрымання ідэі аб заканамерным развіцці гісторыі грамадскай думкі Беларусі другой паловы XVIII ст.

Новая асветніцкая канцэпцыя ў гістарычнай навуцы атрымала сваё развіццё ў працах беларускіх гісторыкаў-асветнікаў, выкладчыкаў Віленскага ўніверсітэта Адама Нарушэвіча і Томаша Гусаржэўскага.

Гісторыкі-асветнікі бачылі развіццё гісторыі як заканамерны працэс і галоўную ролю ў ім адводзілі розуму чалавека. А. Нарушэвічам перад гістарычнай навукай была пастаўлена задача вывучэння нацыянальнай гісторыі як часткі еўрапейскай, сусветнай. Т. Гусаржэўскі падкрэсліваў, што гісторыя павінна не звадзіцца да

вывучэння спраў каралёў і міністраў, а даследаваць звычаі народа, побыт, рэлігію, культуру. Такім чынам ставілася пытанне аб неабходнасці пашырэння аб'екта гістарычнага даследавання. Новыя падыходы былі ў гісторыкаў-асветнікаў і да гістарычнага крыніцазнаўства. У якасці крыніц прац па гісторыі імі разглядаліся не толькі летапісы і хронікі (традыцыйныя для таго часу крыніцы), але і дыпламатычныя і прававыя дакументы той ці іншай эпохі. А. Нарушэвіч патрабаваў ад гісторыкаў навуковага, крытычнага падыходу да вывучэння крыніц.

Аптымістычнае стаўленне да паступовага, прагрэсіўнага развіцця гісторыі, тым не менш, не дала ім падставы для ідэалізацыі новых, буржуазных парадкаў. Напрыклад, Т. Гусаржэўскі крытыкаваў папулярную ў XVIII ст. тэорыю вечнай згоды ў буржуазным грамадстве. Ён падкрэсліваў, што ні адно чалавечэе грамадства не можа быць свабодным ад супярэчнасцей і ўзрушэнняў.

Палітычныя погляды А. Нарушэвіча паказваюць яго як прыхільніка моцнай манархісцкай улады. Прытрымліваючыся тэорыі заваявання ў пытанні аб паходжанні дзяржавы, ён лічыў, што дзяржава ва ўсходніх славян узнікла ў выніку заваёвы ім тэрыторыі, раней заселенай сармацкімі плямёнамі. Заваёўнікі, на яго думку, сталі гаспадарамі-шляхтай, а пакораныя народы — простымі сялянамі.

Найбольш буйныя гістарычныя творы А. Нарушэвіча — «Жыццё Яна Караля Хадкевіча, віленскага ваяводы, вялікага гетмана Вялікага княства Літоўскага» і «Гісторыя польскага народа».

Погляды Т. Гусаржэўскага выкладзены ў працах: «Прамова пра пачатак публічных лекцый па ўсеагульнай гісторыі ў Галоўнай школе Вялікага княства Літоўскага» і «Уступ да ўсеагульнай гісторыі ў царкоўнай асаблівасці».

Цікаvasць у грамадстве да мінулага краіны, новыя падыходы да гістарычных крыніц зрабілі неабходным пошук, збіранне і выданне дыпламатычных дагавораў, прававых актаў і іншых крыніц вывучэння гісторыі. У гэтай сувязі важнай падзеяй у грамадскім і навуковым жыцці краіны стала выданне Станіславам Канарскім зводу законаў і соймавых пастановаў з 1347 па 1736 г. у 6 тамах. «Валюміна легум» («Кніга законаў») з'явілася каштоўнай крыніцай для вывучэння палітычнай, прававой, сацыяльна-эканамічнай, унутранай і знешняй палітыкі Польшчы і Вялікага княства Літоўскага.

У плане развіцця айчынай палітычнай і прававой думкі ў гэты перыяд прадстаўляе цікаvasць дзейнасць гісторыка і прававеда *Мацея Догеля* (1715–1760 гг.).

М. Догель нарадзіўся ў вёсцы Гембулы Лідскага павета. Займаўся выкладчыцкай дзейнасцю. Шмат вандраваў па Еўропе, меў магчымасць удасканальваць свае веды ў галіне філасофіі і права, наведваючы лекцыі ў Ляйпцыгскім і Парыжскім універсітэтах.

Свае асветніцкія погляды М. Догель выказаў у «Паведамленні» пра адкрыццё піярскага калегіума ў Вільні, рэктарам якога ён быў. У «Паведамленні» падкрэслівалася роля асветы ў справе маральнага ўдасканалення народа.

Але найбольшую вядомасць М. Догель набыў як аўтар «Дыпламатычнага кодэкса Каралеўства Польскага і Вялікага княства Літоўскага», у якім быў змешчаны каштоўны матэрыял аб унутры-палітычнай і міжнароднай дзейнасці дзяржаў Рэчы Паспалітай. У кодэксе былі сабраны і сістэматызаваны шматлікія дакументы аб знешнепалітычнай дзейнасці краіны XIII–XVIII стст. Найбольш поўна прадстаўлены матэрыялы аб адносінах з Венгрыяй, Францыяй, Галандыяй, прыдунайскімі княствамі, Курляндыяй, Інфляндыяй. На жаль, М. Догель не меў магчымасці азнаёміцца з архівамі Расіі, Швецыі, Турцыі — краін, з якімі міжнародныя стасункі былі найбольш інтэнсіўнымі.

Пяру Догеля належыць таксама сачыненне «Межы Польскага Каралеўства і Вялікага княжства Літоўскага», дзе ён не толькі апісаў межы Рэчы Паспалітай, але і прывёў тэксты міжнародных дамоўленасцей, згодна з якімі яны былі ўсталяваны.

Дзейнасць М. Догеля была высока ацэнена сучаснікамі. Даследчыкі гісторыі дыпламатыі і міжнароднага права канца XVIII — пач. XIX ст. адзначалі вялікую навуковую каштоўнасць «Дыпламатычнага кодэкса Каралеўства Польскага і Вялікага княства Літоўскага», яго ролю ў даследаванні палітычнай гісторыі дзяржавы.

6.3. Крытыка магнацкай алігархіі і феадальнай прававой сістэмы ў шляхецкай публіцыстыцы, прамовах, навуковых трактатах другой паловы XVIII ст.

У сярэдзіне XVIII ст. глыбокі сацыяльна-палітычны крызіс Рэчы Паспалітай стаў відавочным для значнай часткі пануючага саслоўя. Пытанне аб неабходнасці рэформаў неаднаразова ўздымалася на соймавых пасяджэннях, абмяркоўвалася ў шляхецкай публіцыстыцы. У шэрагу твораў, прысвечаных гэтай тэматыцы, асаблівае месца займаў твор «Вольны голас у абарону свабоды». Доўгі час лічылася, што ён належыць пяру караля Рэчы Пас-

палітай Станіславу Ляшчынскаму, але сёння большасць даследчыкаў схіляецца да аўтарства Матэуша Белазора, прадстаўніка старажытнага шляхецкага роду Вялікага каняства Літоўскага.

Аналізуючы палітычнае становішча ў краіне, аўтар прыйшоў да высновы, што неабмежаваныя шляхецкія вольнасці сталі прычынай зрыву соймакаў і вальнага сойму, паралічу цэнтралізаванага кіравання краінай і панавання ў Рэчы Паспалітай анархii, непадпарадкавання ўладзе і закону, узброеных канфліктаў паміж шляхецкімі родамі. Такая сітуацыя, на думку аўтара, можа прывесці да «тыраніі замест свабоды». Разам з тым, аўтар «Вольнага голасу...», будучы прадстаўніком шляхецкага саслоўя, папярэджае, што рэформы палітычнага ладу павінны праводзіцца асцярожна, каб не закрануць шляхецкія свабоды, гонар шляхецкага імя. Напрыклад, дзеянне прынцыпу «ліберум вета», ананімны аўтар прапаноўваў абмежаваць толькі тым законам, з нагоды якога гэты прынцып абвяшчаўся. Такім чынам, пратэст якога-небудзь пасла мог прыпыніць разгляд пэўнага пытання, але не прыводзіў да зрыву соймавага пасяджэння наогул.

Адным з першых у Рэчы Паспалітай аўтар «Вольнага голасу...» узяў сялянскае пытанне. На яго думку, сяляне сваёй працай ствараюць багацце і эканамічна ўзмацняюць дзяржаву. Вынікі іх працы з'яўляюцца крыніцай існавання шляхты. Таму, разважаў ён далей, празмернае прыгнечанне «плебеяў» нясе велізарную шкоду дзяржаве. Сяляне, якія не валодаюць маёмасцю, не ведаюць волі, не маюць стымуляў да працы. Акрамя таго, прыгнёт нараджае сялянскія бунты. Таму аўтар «Вольнага голасу...» лічыць разумным даць сялянам асабістую свабоду, замяніць паншчыну грашовым чынам і ўсталяваць над сялянамі дзяржаўную апеку. Пад апошнім ён разумее права сялян апеляваць на прысуды панскіх судаў у гродскія суды або ў трыбунал.

Іншыя шляхецкія публіцысты не ставілі так востра сацыяльных пытанняў, як аўтар «Вольнага голасу...», але, разам з тым, вылучалі больш радыкальныя прапановы па рэарганізацыі палітычнага ладу краіны.

Так, С. Канарскі, па заказе магнатаў Чартарыйскіх, якія ў 60-х гадах XVIII ст. праводзілі палітыку рэформ дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай, падрыхтаваў і выдаў 4-томную працу «Аб паспяховым спосабе правядзення пасяджэнняў». Канарскі абгрунтаваў неабходнасць палітычных рэформаў у Рэчы Паспалітай у напрамку ўсталявання канстытуцыйнай манархii, якую ён лічыў ідэальнай формай палітычнага ладу.

Цэнтральнае месца ў творы Канарскага заняло абгрунтаванне неабходнасці скасавання «ліберум вета». Ён крытыкаваў тэорыю выключнасці Польшчы, містычнае ўзнясенне «залатой шляхецкай вольнасці».

Вакол сачынення С. Канарскага разгарнулася гарачая палеміка, у якой прымалі актыўны ўдзел публіцысты ВКЛ. У цэлым аўтар атрымаў падтрымку сваіх прапаноў большасцю літоўскай шляхты. Напрыклад, Казімір Валовіч ад імя шляхты Слонімскага павета пісаў, што беспарадак у краіне выклікае ва ўсіх адчай, і таму шляхта Слонімскага павета мае намер рэкамендаваць павятовым паслам карыстацца на чарговым сойме Рэчы Паспалітай ідэямі, выкладзенымі ў кнізе С. Канарскага¹.

З крытыкай магнацкай алігархіі і абгрунтаваннем неабходнасці палітычных рэформаў у Рэчы Паспалітай выступаў вядомы беларускі асветнік і педагог *Казімір Нарбут* (1738–1807). Ён папярэджваў, што магнацкае гандлярства, якое пачынаецца ўсякі раз пры выбарах новага караля, можа прывесці краіну да краху. Бо ўсякі раз да гэтага гандлю далучаюцца і суседнія дзяржавы: падтрымліваюць грашамі ці зброяй тую альбо іншую групоўку магнатаў і такім чынам умешваюцца ў справы Рэчы Паспалітай. Каб гэтага пазбегнуць, неабходна перадаваць трон па спадчыне. Такім чынам, К. Нарбут быў прыхільнікам цэнтралізаванай, асветнай, спадчыннай манархіі. К. Нарбут, услед за Г. Гроцыем і Дж. Локам, падкрэсліваў грамадскую прыроду чалавека. Чалавек жыве ў грамадстве, і яго жыццёвая энергія накіравана на карысць грамадству. А грамадскія намаганні павінны накіроўвацца на дасягненне ўсеагульнага шчасця, якое складаецца са шчасця і дабрабыту кожнага чалавека. На пэўнай ступені развіцця грамадства ўзнікае дзяржава. Яна, на думку мысліцеля, з'яўляецца вынікам грамадскага дагавора, заключанага дзеля ўсеагульнага дабрабыту і згоды. Пры стварэнні дзяржавы да яе пераходзяць функцыі аховы і гарантыі прыродных правоў чалавека. Рэалізацыя апошніх магчымая толькі праз законы, якія забяспечваюць цэласнасць і бяспеку дзяржавы, дабрабыт і шчасце грамадзян.

Вялікую цікавасць для развіцця юрыспрудэнцыі мелі думкі К. Нарбута, выказаныя ім у кнізе «Логіка, або Навука разважання і разумнай размовы». Каб спасцігнуць ісціну, разважаў мысліцель, неабходна даследаваць рэчы і з'явы з усіх бакоў, пачынаючы з больш лёгкіх і відавочных і заканчваючы больш складанымі. Думкі

¹ Гл.: Бирало А.А. Философская и общественная мысль в Белоруссии и Литве в конце XVII — середине XVIII вв. Мн., 1971. С. 137.

аўтара з'явіліся каштоўным матэрыялам для крытыкі тэорыі фармальнай ацэнкі доказаў, якая панавала ў феадальным судаводстве, і зацвярджэння тэорыі свабоднай ацэнкі доказаў на аснове навуковай логікі.

Значнае месца ў палітыка-прававой думцы Беларусі эпохі Асветніцтва займае крытыка асноў феадальнага права, з якой выступілі правазнаўцы Антоні Загурскі і Тэадор Астроўскі.

Погляды А. Загурскага выкладзены ў надрукаванай ім у 1761 г. прамоўе «Пра высакароднасць, неабходнасць і карысць юрыспрудэнцыі ці прававой разважлівасці», з якой аўтар выступіў у Віленскай акадэміі. А. Загурскі называў юрыспрудэнцыю сонцам усіх навук, навукай аб боскіх і чалавечых законах. Боскі закон ён лічыў вечным і універсальным законам Сусвету і таму свецкае заканадаўства павінна яму адпавядаць.

На думку вучонага, стан судаводства і юрыспрудэнцыі ў краіне з'яўляецца крызісным: судзі не ведаюць законаў, чыноўнікі не валодаюць элементарнымі прававымі ведамі, юрыдычная падрыхтоўка насельніцтва адсутнічае, няма спецыяльных юрыдычных школ, права не выкладаецца ні ў адной агульнаадукацыйнай установе княства. Прававая непісьменнасць разам з палітычным крызісам, выкліканым злоўжываннем прынцыпу «ліберум вета» ў сойме, быў упэўнены Загурскі, ёсць шлях да анархіі і пагібелі дзяржавы. Ён патрабаваў арганізаваць прававое выхаванне, прававую адукацыю насельніцтва, якая павінна стаць найгалоўнейшай справай дзяржавы. Асабліва, падкрэсліваў правазнаўца, юрыдычныя веды неабходны людзям, што выконваюць грамадскія і дзяржаўныя абавязкі, і перш за ўсё суддзям.

Пастаўленыя Загурскім пытанні аб неабходнасці ўзвышэння ролі прававой навукі ў жыцці грамадства, аб узвядзенні закона на месца самавольства сведчаць аб з'яўленні ў прававой думцы тэндэнцыі да перагляду асноў феадальнага права.

Развіццё прававой думкі ў Рэчы Паспалітай канца XVIII ст. звязана таксама з імем Тэадора Астроўскага, аднаго з вядучых вучоных-юрыстаў Вялікага княства Літоўскага. У 1784 г. была выдадзена яго манаграфія «Грамадзянскае права або канкрэтна польскага народа са статуатаў і законаў каронных і літоўскіх сабранны: рэзальцыямі пастаяннай рады растлумачаны: прымножаны і дапоўнены нормамі з кананічнага, магдэбургскага і холмскага права: і размешчаны ў парадку рымскага права»¹. Гэта кніга была адна-

¹ Юхо Я.А. Гістарыяграфія гісторыі дзяржавы і права феадальнай Беларусі. Мн., 1999. С. 37.

часова навуковым даследаваннем і практычным дапаможнікам для юрыстаў Рэчы Паспалітай. Паняцце цывільнага права ў Астроўскага не супадае з сучасным яго разуменнем таму, што ён уключыў у сваё даследаванне і значную частку інстытутаў крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права.

У частцы, прысвечанай цывільнаму праву, Астроўскі разглядае праваздольнасць шляхты, мяшчан і сялян, аналізуе інстытуты ўласнасці, уладання, залогу, спадчыны, сервітутаў; шмат увагі надаецца розным здзелкам, а таксама выкладаюцца асноўныя палажэнні сямейнага права.

У крымінальным праве Астроўскі падзяліў усе злачынствы на публічныя і прыватныя. Да публічных ён адносіў: змову супраць караля, дзяржаўную здраду, злачынства супраць скарбу, парушэнне свабоды слова для шляхціца, рэлігійныя злачынствы. Да прыватных адносіліся: забойства, крадзеж, згвалтаванне, падпал, наезд на шляхецкі маёнтак і г.д. Вучоны правёў параўнальнае даследаванне права ВКЛ і Польшчы з крымінальным правам некаторых еўрапейскіх краін, перш за ўсё Англіі. У 1786 г. Астроўскі пераклаў на польскую мову кнігу англійскага юрыста Блэкстана «Англійскае крымінальнае права». У прадмове і асабістых каментарыях да кнігі вучоны зрабіў навуковы аналіз агульнай сістэмы права Польшчы і ВКЛ, з гуманістычных пазіцый крытыкаваў вялікія недахопы феадальнага крымінальнага права краіны.

Такім чынам, у другой палове XVIII ст. у грамадска-палітычнай думцы ВКЛ галоўнай тэмай была вострая крытыка магначкай алігархіі, палітычнай і прававой сістэмы Рэчы Паспалітай. Разам з тым крытыкі феадальнага ладу прапаноўвалі шляхі рэфармавання палітычнай сістэмы, прававыя рэформы.

Адметнае месца ў палітыка-прававой думцы другой паловы XVIII ст. займала дысідэнцкая праблема. Яе з'яўленне звязана з прыняццем на сойме 1733 г. закона, які забараняў асобам некаталіцкага веравызнання займаць дзяржаўныя пасады, абіраць і быць абраным у Вальны сойм Рэчы Паспалітай. Гэты закон у якасці дапаўнення ўвайшоў у Статут 1588 г. і такім чынам распаўсюджваўся на тэрыторыю ВКЛ.

На чале руху ў абарону правоў праваслаўных (якіх называлі дэзуніятамі) стаў архібіскуп магілёўскі Георгій Каніскі.

Г. Каніскі нарадзіўся на Украіне ў горадзе Нежыне ў 1717 г. Набыў адукацыю ў Кіева-Магілянскай акадэміі, дзе пасля завяршэння вучобы быў пакінуты ў якасці выкладчыка красамоўства, паэтыкі, філасофіі. Праз пэўны час стаў прафесарам багаслоўя і

рэктарам акадэміі. Займаўся літаратурнай працай. Шырокую папулярнасць набыла яго трагікамедыя «Уваскрэсенне мёртвых» (1746), у якой ён з пазіцый праваслаўнай царквы трактаваў тэму эксплуатацыі сялян.

З 1755 г. жыццё і дзейнасць Каніскага звязана з Беларуссю. Ён прызначаецца магілёўскім епіскапам, а з 1783 г. атрымлівае сан беларускага праваслаўнага архіепіскапа.

Г. Каніскі быў прыхільнікам шырокага распаўсюджвання адукацыі сярод насельніцтва, у тым ліку ніжэйшых станаў. У 1757 г. ён звяртаецца да праваслаўнага духавенства з заклікам вучыць народ і разглядаць гэтую дзейнасць як галоўную справу пастырскую, бо без вучэння не будзе і веры. Сам епіскап энергічна праводзіў у жыццё свае ідэі: адкрываў школы, семінарыі, пісаў праграмы і падручнікі, спрыяў творчай дзейнасці архітэктараў і мастакоў, якія па яго запрашэнню працавалі ў Магілёве.

У творчай спадчыне і грамадскай дзейнасці Г. Каніскага асобае месца займае крытыка ўнутранай палітыкі Рэчы Паспалітай, і перш за ўсё праяў сацыяльнай, прававой і рэлігійнай няроўнасці.

У 1762 г. Г. Каніскі ад імя ўсіх дэзуніятаў звярнуўся да Сінода (з'езд епіскапаў) з прамовай, якая была накіравана супраць рэлігійных ганенняў у краіне. Гэты яркі выступ адразу зрабіў магілёўскага архібіскупа бясспрэчным лідэрам праваслаўнай партыі краіны.

У 1765 г. на Вальным Сойме пры каранацыі Станіслава Панятоўскага Каніскі зноў звярнуўся да прысутных з палыманай прамовай у абарону правоў праваслаўных. Яго выступленне настолькі ўразіла караля, што ён абявазваўся аднавіць правы дысідэнтаў.

Прамова Г. Каніскага, як узор абароны вераіярпімасці, была перакладзена на многія еўрапейскія мовы і набыла шырокае распаўсюджанне. Праваахоўчыя думкі Каніскага былі выкладзены ў творах «Мемарыял аб крыўдах праваслаўным», «Правы і вольнасці жыхароў грэчаскага веравызнання», «Правы і свабоды дысідэнтаў хрысціянскага веравызнання Каралеўства Польскага і Вялікага княства Літоўскага, што вынікаюць з прынятых соймамі законаў і Статута ВКЛ, а таксама іншых заканадаўчых актаў, што не выключаюць сумнення, сабраныя і выдадзеныя для ўсеагульнага ведама». Гэтыя творы сталі праграмай барацьбы хрысціян-некатолікаў за ўраўнанне ў правах з католікамі. Каніскі з'яўляўся адным з арганізатараў Слуцкай Канфедэрацыі 1767 г., якая патрабавала адмены дыскрымінацыйнага ў адносінах да праваслаўных закона 1733 г.

аб забароне асобам некаталіцкага веравызнання займаць дзяржаўныя пасады і абірацца ў Вальны Сойм.

Пасля прыняцця Варшаўскім Соймам 1768 г. Кардынальных правоў, якімі дысідэнты ўраўноўваліся з католікамі, быў створаны змешаны суд для вырашэння спрэчных пытанняў паміж канфесіямі, членам якога стаў Г. Каніскі.

Дзейнасць Г. Каніскага ў абарону праваслаўя была высока адзначана нашчадкамі. У жніўні 1993 г. рашэннем Святога Сінода беларускай праваслаўнай царквы ён быў кананізаваны.

6.4. Фізіякратызм — тэарэтычная аснова рэфармавання грамадскага ладу

Своеасаблівай з'явай грамадскай думкі Беларусі канца XVIII ст. была дактрына эканамістаў-філосафаў (фізіякратаў), вытокі якой знаходзіліся ў еўрапейскай, перш за ўсё французскай асветніцкай ідэалогіі. Буйнейшымі прадстаўнікамі фізіякратызму ў Беларусі былі прафесары права Галоўнай школы ВКЛ *Іеранім Страйноўскі* (1752–1815) і *Канстанцін Багуслаўскі* (1754–1819). Асноўнымі крыніцамі вывучэння іх поглядаў з'яўляюцца выдадзеныя ў 1785 г. твор Страйноўскага «Навука аб прыродным і палітычным праве, палітычнай эканоміі і праве народаў» і кніга Багуслаўскага «Пра дасканалае заканадаўства», якая ўбачыла свет у 1786 г.

Асновай іх сацыялагічнай канцэпцыі было вучэнне пра натуральнае права і натуральны парадак. Апошні разглядаўся вучонымі як адзінства фізічнага і маральнага парадку. Яны лічылі, што як фізічныя законы не могуць быць зменены па волі людзей, так і законы грамадства, якія з іх вынікаюць, з'яўляюцца незалежнымі ад волі і жадання чалавека. Але як першыя, так і другія павінны пазнавацца людзьмі з мэтай удасканалення грамадскага жыцця.

Галоўнымі ўмовамі рэфармавання грамадства вучоныя лічылі, па-першае, увядзенне ў дзеянне законаў, якія грунтуюцца на натуральным праве, і, па-другое, забеспячэнне высокага ўзроўню адукаванасці грамадзян¹. Прычым, на іх думку, паміж узроўнем заканадаўства краіны і адукаванасцю насельніцтва ёсць прамая сувязь. Чым больш адукаваны народ, падкрэслівалі фізіякраты, тым больш дасканалымі з'яўляюцца яго законы.

¹ І. Страйноўскі прапаноўваў падрыхтаваць усеагульную інструкцыю для ўсяго народа, якая б ахоплівала ўсе навукі, дапамагала людзям пазнаць іх сутнасць і распрацаваць на іх падставе разумныя прынцыпы сацыяльнага жыцця.

Да натуральных правоў І. Страйноўскі і іншыя тэарэтыкі фізіякратызму адносілі права на жыццё, набыццё і карыстанне зямнымі дабротамі. Яны падкрэслівалі, што менавіта з натуральных правоў вынікаюць сацыяльныя правы грамадзян, і перш за ўсё права на асабістую свабоду, права на ўзаемную дапамогу і права на прыватную ўласнасць.

Праграма сацыяльна-эканамічных і ў пэўнай ступені палітычных рэформаў фізіякратаў уключала таксама скасаванне прыгоннай залежнасці сялян і адмену саслоўных прывілегій.

Палітычным патрабаваннем праграмы было ўвядзенне ў краіне канстытуцыйнай манархіі, здольнай пакласці канец самаўладзю магнатаў.

Погляды тэарэтыкаў-фізіякратаў падзялялі славуцьця рэфарматары канца XVIII ст. Іахім Храптовіч, Антоній Тызенгаўз, Павел Бжастоўскі.

Ідэі *Іахіма Храптовіча* (1729–1812), прадстаўніка буйнога магнатскага роду, які з 1791 г. займаў пасаду міністра замежных спраў, а ў 1793 г. быў прызначаны канцлерам ВКЛ, былі выкладзены ў яго кнігах «Аб шматгадовым нацыянальным узнаўленні» і «Аб праве прыроды».

Тэарэтычнай асноваю канцэпцыі Храптовіча была сфармуляваная фізіякратамі формула: бедныя сяляне — бедная краіна, заможныя сяляне — заможная краіна. Такім чынам, на погляд рэфарматара Храптовіча, дабрабыт дзяржавы залежыць ад прадукцыйнасці сялянскай працы. Аднак пры адсутнасці асабістай свабоды і грамадзянскіх правоў у сялян яны не маюць эканамічнай зацікаўленасці ў выніках сваёй працы. Таму, на думку мысліцеля-рэфарматара, дзяржава павінна даць сялянам асабістую свабоду, надзяліць іх поўным аб'ёмам грамадзянскіх правоў у адпаведнасці з натуральным правам чалавека. Такая арганізацыя грамадскага жыцця будзе садзейнічаць уздыму эфектыўнасці сельскай гаспадаркі і назапашванню матэрыяльных сродкаў для ўсеагульнай адукацыі насельніцтва. Як бачым, у аснове канцэпцыі рэформ Храптовіча было спалучэнне асабістай свабоды сялян праз скасаванне прыгоннай залежнасці з адукаванасцю ўсіх саслоўяў.

Свае ідэі ён імкнуўся на практыцы праводзіць у жыццё. Так, напрыклад, ва ўласных маёнтках І. Храптовіч адмяніў паншчыну, усталяваў мінімальны памер зямельнага надзелу, пашырыў правы сельскіх органаў самакіравання, стварыў страхавы магазін, касу ўзаемадапамогі. Асабістыя перакананні ў галіне асветы ён рэалізаваў праз работу ў Адукацыйнай камісіі і стварэнне школ на

аснове ланкастэрскай сістэмы¹ для сялянскіх дзяцей ва ўласных маёнтках.

Акрамя таго, трэба прыгадаць славетную бібліятэку І. Храптовіча ў Шчорсах, якая з'яўлялася найбуйнейшым з прыватных кніжных збораў у Еўропе. У ёй захоўвалася больш за 10 тысяч экзэмпляраў кніг, у тым ліку творы рымскіх, грэчаскіх мысліцеляў-класікаў, італьянская і французская класічная літаратура, творы па гісторыі Беларусі, Літвы, Польшчы. Пасля смерці Храптовіча яго сын Адам значна памножыў бібліятэку, давеўшы яе кнігазбор да 20 тысяч тамоў. Гаспадары магнатскага роду Храптовічаў пераўтварылі бібліятэку ў своеасаблівы асветніцкі цэнтр, даючы магчымасць працаваць у ёй усім, хто жадаў.

Да знакамітых рэфарматараў-асветнікаў трэба аднесці і кіраўніка каралеўскіх эканомій у Беларусі і Літве, гродзенскага старасту *Антонія Тызенгауза* (1733–1785). З намерам пашырэння асветы ў краі А. Тызенгауз заснаваў у Гродне кадэцкі корпус, гандлёвую, землемерную, бухгалтарскую і будаўнічую школы. Медыцынская і акушэрская школы, створаныя гродзенскім старастам, з'явіліся падмуркам для ўтварэння медыцынскага факультэта Віленскага ўніверсітэта.

Каб надаць сваім рэформам большую значнасць, А. Тызенгауз вёў перапіску з Жан-Жакам Русо, нават запрашаў яго ў Гродна. У медыцынскай школе працаваў вядомы французскі хірург Жан Жыльбер, а ў будаўнічай выкладалі дойліды з Вероны Мезер і Сако.

А. Тызенгауз заснаваў у Гродне тэатр, у якім працавалі прыгонныя артысты, а таксама запрошаныя замежныя музыканты, балет-майстры, спевакі. Пры тэатры працавала тэатральная школа, дзе таленавітых сялянскіх дзяцей вучылі акцёрскаму майстэрству, музыцы, а таксама выкладалі агульнаадукацыйныя прадметы.

Як і французскія асветнікі, А. Тызенгауз бачыў у тэатры сродак асветы, інструмент выпраўлення нораваў. Але ў адрозненне і ад еўрапейскіх асветнікаў, і ад беларускіх фізіякратаў ён лічыў, што навука, культура, асвета існуюць толькі для прывілеяванай часткі грамадства — шляхты, а не для простага народа.

Не падзяляў ён і поглядаў асветнікаў-фізіякратаў на неабходнасць вызвалення сялян ад прыгону. Пры правядзенні аграрнай рэформы ў Шавельскай эканоміі ён узмацніў паншчыну, што

¹ Ланкастэрская сістэма прадугледжвала ў школьных праграмах спалучэнне агульнаадукацыйных дысцыплін з некаторымі навыкамі прадукцыйнай, рамеснай працы. Акрамя таго, выкладанне адбывалася сіламі вучняў старэйшых класаў.

выклікала адмоўную рэакцыю сялян, якая нават вылілася ў паўстанне.

А. Тызенгауз быў упэўнены, што паспяховае рэфармаванне дзяржавы можа быць забяспечана толькі праз усталяванне цвёрдай законнасці і правапарадку.

Славутым рэфарматарам ВКЛ быў і дзяржаўны дзеяч, прадстаўнік старажытнага шляхецкага роду Беларусі *Павел Бжастоўскі* (1738–1827). У сваім маёнтку Мерач Віленскага павета ён скасаваў прыгоннае права, дараваў сялянам асабістую волю і перадаў усю ўласнасць сялянскай абшчыне, якая атрымала назву рэспублікі. Рэспубліка мела свой сойм, які прымаў заканадаўчыя акты, сваё міністэрства фінансаў, якое кантралявала абшчынны скарб, свае грошы, нават сцяг, герб, «Канстытуцыю Мерачы» і свайго прэзідэнта. Сяляне абралі ім Бжастоўскага і далі назву абшчыне «Паўлаўская рэспубліка».

Паўлаўская рэспубліка, якая праіснавала з 1767 па 1794 г., уяўляла сабою прыклад увасаблення ў рэальным жыцці ідэі утапічнага сацыялізму на землях Беларусі. Гэты выпадак быў адлюстраваны ў кнізе невядомага аўтара «Паўлава ад 1767 да 1795 г., адным хатнім прыяцелем апісаная», якая была выдадзена ў Варшаве ў 1811 г. на польскай мове.

Такім чынам, у палітыка-прававой думцы Рэчы Паспалітай другой паловы XVIII ст., у прыватнасці ВКЛ, былі вызначаны асноўныя напрамкі рэфармавання грамадства, дзяржавы і прававой сістэмы. Некаторыя з іх знайшлі адлюстраванне ў Канстытуцыі Рэчы Паспалітай, якая была прынята 3 мая 1791 г. Чатырохгадовым Соймам.

6.5. Палітычныя і прававыя ідэі ў Канстытуцыі 3 мая 1791 г.

У пачатку 90-х гадоў XVIII ст. пад уплывам амерыканскага і асабліва французскага асветніцтва ў Рэчы Паспалітай быў падрыхтаваны выдатны помнік прававой і палітычнай думкі XVIII ст.— Канстытуцыя 3 мая 1791 г. Асноўныя прынцыпы канстытуцыйнага права знайшлі адлюстраванне ў прынятых Чатырохгадовым Соймам (1788–1792) Кардынальных правах (студзень 1791 г.), Законе аб соймах (сакавік 1791 г.), Законе аб гарадах (красавік 1791 г.). Дэклараваліся непадзельнасць, суверэнітэт і незалежнасць краіны; свабода веравызнання пры дамінацыі каталіцкай царквы; вяршэнства закона; увядзенне маёмаснага замест саслоўнага прынцыпу

выбарчага права. Абіраць і быць абранай мела права толькі аседлая шляхта — землеўладальнікі не маладзей 24 год.

Безземельнай шляхце забаранялася ўдзельнічаць у рабоце павятовых соймаў і абіраць дэпутатаў у агульнадзяржаўны сойм.

Пэўнымі палітычнымі правамі надзяляліся і мяшчане. Яны атрымалі права асабістай недатыкальнасці, права прадстаўляць свае інтарэсы ў соймавых камісіях пры разглядзе пытанняў гарадскога жыцця, займаць ніжэйшыя пасады ў дзяржаўным апарате і ў судах, працаваць адвакатамі. Мяшчане атрымалі права набыцця маёнткаў і пры ўмове кошту маёнтка звыш 2 тысяч злотых маглі атрымліваць шляхецкае званне.

Усе вышэйназваныя прынцыпы ўвайшлі ў тэкст Канстытуцыі 3 мая 1791 г.

Разам з тым, Канстытуцыя прадугледжвала пэўныя змены ў прававым становішчы сялян. Упершыню ў заканадаўстве краіны яны прызнаваліся грамадзянамі, «якія складаюць самую шматлікую частку народа і таму становяць самую дзейсную сілу краіны»¹. Канстытуцыя абвешчала « апеку права і краёвага ўрада » над сялянамі. У ёй замацоўваўся парадак заключэння і выканання дамоўленасцей і пагадненняў паміж панамі і сялянскай грамадой або пэўнымі асобамі.

Падкрэслівалася, што дзяржава будзе кантраляваць выкананне самімі ўладальнікамі зямлі і іх нашчадкамі, а таксама сялянамі абавязкаў, якія вынікалі з гэтых дамоўленасцей. І ўсё ж Канстытуцыя 1791 г. не адмяняла прыгоннай залежнасці сялян. Асабістая свабода і права « заключаць дамовы на пасяленне, работу або арэнду » гарантавалася толькі « новапрыбылым », а таксама тым, « якія спачатку адышлі з краю, а цяпер захацелі вярнуцца на бацькаўшчыну ». На нашу думку, гэтае палажэнне мела асабліва вялікае значэнне для Беларусі, бо не толькі дазваляла, але фактычна і запрашала на яе тэрыторыю беглых сялян з Расіі, асабліва так званых « старавераў ».

Канстытуцыя замацоўвала прагрэсіўнае палажэнне аб тым, што « усякая ўлада бярэ свой пачатак у волі народа і павінна складацца з трох галін: заканадаўчай, выканаўчай і судовай ». Заканадаўчая ўлада належала двухпалатнаму сойму. Прынцып « ліберум вета », супраць якога паслядоўна выступалі ўсе мысліцелі-ас-

¹ Васілевіч Р.А., Доўнар Т.І., Юхо Я.А. Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі. Мн., 2001. С. 115.

ветнікі, адмяняўся, а ўводзіўся прынцып прыняцця рашэнняў прастай большасцю галасоў. Вызначаўся склад і кампетэнцыя ўрада, які атрымаў назву «варта закона». Уводзілася спадчынная манархія. Кароль надзяляўся шырокімі паўнамоцтвамі, аднак усе прававыя акты караля набывалі сілу закона толькі пасля подпісу адпаведнага міністра.

Стварэнне адзінага для ўсёй краіны ўрада змяняла форму дзяржаўнага ўладкавання, пераўтвараючы канфедэрацыю ў федэрацыю пры захаванні значнай адасобленасці ВКЛ ад Польшчы. Гэтаму са-дзейнічала выдадзенае ў кастрычніку 1791 г. «узаемнае заручэнне абодвух народаў», згодна з якім усе вышэйшыя дзяржаўныя ўстановы павінны былі камплектавацца на парытэтных пачатках у роўнай колькасці як ад Польшчы, так і ад ВКЛ.

Канстытуцыяй уносіліся істотныя змяненні ў структуру і характар дзейнасці судовых органаў. Абвяшчаўся прынцып ажыццяўлення правосуддзя толькі судом. Суды першай інстанцыі замест пасесійнага разгляду спраў павінны былі дзейнічаць пастаянна і разглядаць справы на працягу года. Ствараліся рэферэндарскія суды для свабодных сялян.

Але трэба адзначыць, што суды па-ранейшаму заставаліся саслоўнымі, а залежных сялян працягвалі судзіць іх паны.

Можна зрабіць выснову, што Канстытуцыя 3 мая 1791 г. з'явілася вынікам кампрамісу шляхты з маладой буржуазіяй. Прагрэсіўныя дзеячы Рэчы Паспалітай лічылі, што яна зможа ачысціць шлях для рэвалюцыйных пераўтварэнняў. Згодна з прадпісаннямі Канстытуцыі 29 чэрвеня 1791 г. былі створаны дзве камісіі дэпутатаў — Польшчы і ВКЛ,— якія павінны былі падрыхтаваць праект прававой рэформы, выпрацаваць асновы сістэматызацыі і, перш за ўсё, кадыфікацыі крымінальнага і грамадзянскага права краіны. У аснову заканадаўства прапаноўвалася пакласці Статут ВКЛ 1588 г. Ідэалаг радыкальнага блока Рэчы Паспалітай Гуга Калантай пісаў, што Статут «робіць гонар чалавечаму розуму» і «яго можна лічыць самай дасканалай кнігай законаў ва ўсёй Еўропе».

Адмена Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Гродзенскім Соймам (чэрвень 1793 г.) і другі падзел Рэчы Паспалітай узялі рэвалюцыйную актыўнасць яе прыхільнікаў, іх імкненне адстойваць абраны шлях развіцця радзімы ўсімі сродкамі. На чале паўстання, якое пачалося 24 сакавіка 1794 г., стаяў генерал Андрэй Тадэуш Банавентура Касцюшка, сын беларускага шляхціца з вёскі Сяхновічы Кобынскага павета.

6.6. Палітычныя і прававыя погляды кіраўнікоў паўстання 1794 г.— Т. Касцюшкі і Я. Ясінскага

Пасля Гродзенскага сойма Т. Касцюшка накіроўваецца ў рэвалюцыйны Парыж, дзе перадае міністру замежных спраў Францы Лебрэну мемарыял аб задачах рэвалюцыі ў Рэчы Паспалітай. З мэтай атрымання матэрыяльнай і ваеннай дапамогі, а таксама маральнай падтрымкі рэвалюцыйнага ўрада патрыятычныя колы, сярод якіх былі Т. Касцюшка, Г. Калантай, І. Патоцкі, абвясцілі ў мемарыяле задачы паўстання, якія датычыліся скасавання манархіі і верхняй палаты сойма — сената; адхілення ад улады вышэйшага духавенства; абвяшчэння выбарчага права для кожнага падаткаплательшчыка; скасавання прыгоннага права і свабоды набыцця нерухомай маёмасці; абвяшчэння свабоды і роўнасці для ўсіх грамадзян. Але надзеі на падтрымку французскага ўрада не спраўдзіліся.

У час паўстання Касцюшка вымушаны быў лічыцца з рэальнымі суадносінамі сіл і пажаданнямі значнай часткі шляхты, таму напісаны ім у гэты перыяд адозвы «Акт паўстання», «Паланецкі універсал» былі менш радыкальнымі па зместу, чым «Мемарыял».

У «Акце паўстання» Касцюшка выкрываў намеры расійскай і прускай манархій «распаўсюдзіць панаванне тыраніі і падаўленне свабоды не толькі ў сваіх дзяржавах, але і ў суседніх народаў». Прыхільнікаў і памагатых Расіі і Прусіі Касцюшка называў здраднікамі айчыны. Акт абвясчаў аб стварэнні найвышэйшай нацыянальнай Рады, на якую ўскладалася кіраўніцтва паўстаннем, і рэвалюцыйных судаў, якія павінны былі разглядаць справы аб злачынствах супраць паўстання.

Але рэвалюцыйныя органы абвясчаліся часовымі і надзвычайнымі і не адмянялі стары дзяржаўны апарат і манархію.

Цікавай крыніцай вывучэння поглядаў Касцюшкі з'яўляюцца і адозвы да розных слаёў насельніцтва, з якімі ён звярнуўся ў першы дзень паўстання. Так, у адозве «Да арміі» выказвалася думка аб неабходнасці адзінства войска і народа. «Будзем жа адзіным калектывам з грамадзянамі нашай зямлі,— заклікаў генерал Т. Касцюшка,— згуртуемся шчыльней, злучым нашы сэрцы і сродкі». У адозве «Да святароў» Касцюшка выказваў прыхільнасць ідэі свабоды веравызнанняў і аўтакефаліі праваслаўнай царквы ВКЛ з уласным мітрапалітам, падначаленым канстанцінопальскаму патрыярху. У адозве «Да жанчын» праходзіць думка аб неабходнасці актыўнага іх удзелу ў палітычным жыцці, змаганні за свае правы і свабоды.

У маі 1794 г. Касцюшка выдаў «Паланецкі універсал», у якім, па сутнасці, была прадстаўлена канцэпцыя палітычнага і грамад-

скага развіцця Рэчы Паспалітай. Ідэалам грамадскага ладу Касцюшка бачыў супольнасць, якая складаецца з вольных сялян — уласнікаў зямлі, рамеснікаў і гандляроў. Разам з тым, ён лічыў неабходным захаваць фальваркі паноў пры ўмове апрацоўкі зямлі наёмнай рабочай сілай. Такім чынам, «Паланецкім універсалам» адмянялася прыгоннае права і абвешчлася апека ўрада над сялянамі. Больш таго, у названым дакуменце былі выпрацаваны механізмы вызвалення сялян ад прыгоннай залежнасці. Сяляне атрымлівалі асабістую свабоду, але без зямлі. Ім дазвалялася пакідаць свайго пана пры ўмове аплаты імi дзяржаўных падаткаў. Акрамя таго, селянін павінен быў паведаміць камісію мясцовага кіравання аб сваім новым месцы жыхарства. Разам з тым, «Паланецкі універсал» прапаноўваў сялянам за адпаведную плату ісці працаваць да свайго былога пана. Універсалам прадугледжвалася крымінальная адказнасць за выступленне сялян супраць землеўладальнікаў і прадстаўнікоў рэвалюцыйнага ўрада. На думку аўтара універсала, сяляне ў падзяку за адмену прыгоннай залежнасці павінны былі стаць на абарону айчыны.

Як бачым, «Паланецкі універсал» адлюстроўваў супярэчнасці палітыка-прававых поглядаў Касцюшкі як тыповага прадстаўніка шляхецкіх асветнікаў Рэчы Паспалітай. З аднаго боку, ён настойваў на захаванні панскага землеўладання і пэўнай залежнасці сялян ад памешчыкаў, з другога боку — сялянам давалася права выхаду ад свайго пана, што было ў інтарэсах буржуазіі, якая імкнулася да фарміравання рынку наёмнай рабочай сілы.

Касцюшка выказаўся і наконт ідэальнай формы кіравання. Ён паспрабаваў тэарэтычна абгрунтаваць асноўныя пастулаты рэспубліканскага ладу як найбольш адпавядаючага інтарэсам усяго народа Рэчы Паспалітай.

Аднак паўстанне скончылася перамогай контррэвалюцыйных сіл, што і прывяло да канчатковага падзелу Рэчы Паспалітай паміж Расіяй, Прусіяй і Аўстра-Венгрыяй. Такім чынам, практы пераўтварэння грамадскага і палітычнага ладу Рэчы Паспалітай, распрацаваныя Касцюшкам, засталіся няздзейсненымі.

Праз шэсць гадоў пасля паражэння паўстання, у 1800 г., Т. Касцюшка выдаў у Парыжы брашуру пад назвай «Ці могуць палякі дамагчыся незалежнасці?», якая, па сутнасці, стала яго палітычным заповітам. Брашура ўяўляе сабою навуковы трактат, у якім аўтар аналізаваў моцныя і слабыя бакі рэвалюцыйна-вызваленчага руху ў Рэчы Паспалітай. Трактат складаецца з прадмовы, чатырох частак і заключэння.

Першая частка была прысвечана аналізу прычын заняпаду і гібелі Рэчы Паспалітай. Асноўную прычыну гэтага Касцюшка бачыў у страце народам сілы духу, веры ў сваю перамогу. Да гібелі краіну падштурхнула таксама антынародная эгаістычная палітыка магнатаў. Таму галоўнай задачай новага пакалення барацьбітоў за вызваленне айчыны з'яўлялася пераадольванне унутраных супярэчнасцяў у краіне (перш за ўсё паміж шляхтай і астатнім народам) і аб'яднанне ўласных сіл для барацьбы. Як прыклад для суайчыннікаў ён прыводзіць барацьбу за незалежнасць амерыканскага, французскага, галандскага і іншых народаў.

У другой частцы трактата разглядаецца магчымасць новага паўстання, яго стратэгія і тактыка. Перамога паўстання за незалежнасць айчыны больш верагодная, лічыў Касцюшка, у выпадку супадзення яго з вызваленчай барацьбой працоўнага народа краін, якія падзялілі Рэч Паспалітую.

У пачатку паўстання Касцюшка рэкамендаваў выкарыстоўваць тактыку партызанскай вайны. Па меры вызвалення тэрыторыі краіны павінны фарміравацца ўрадавыя органы, галоўнай задачай якіх, на думку аўтара, павінна стаць ахова права прыватнай ўласнасці. Саслоўная абмежаванасць поглядаў Касцюшкі праглядаецца ў жаданні бачыць на службовых пасадах асоб «з ранейшых саслоўяў», хоць ён і прызнае прынцыпы свабоды і роўнасці ўсіх саслоўяў.

Найбольш поўна прававыя і палітычныя ідэі выкладзены ў трэцяй частцы брашуры, якая прысвечана пытанням рэвалюцыйнай маралі і права.

Рэвалюцыя, на думку аўтара, павінна ўсталяваць прававы парадак, падпарадкаваць усіх грамадзян закону, забяспечыць ахову асобы і яе маёмасці. Касцюшка асуджае тэрор, які практыкаваўся ў часы французскай рэвалюцыі, і падкрэслівае, што правасуддзе павінна быць не помстай, а гразой для злачынцаў. Тэрор, які вядзе да гібелі, гора, мучэнняў невінаватых людзей, не можа быць апраўданы ніякай рэвалюцыйнай мэтазгоднасцю. Рэвалюцыя павінна імкнуцца да выпраўлення заганаў грамадства, укаранення ў сэрцах грамадзян міласэрнасці і дабрачыннасці.

Як асветнік, Касцюшка звязвае павышэнне грамадскай актыўнасці народа, без якой немагчымая перамога, з прапагандысцкай, агітацыйнай і выхаваўчай роляю рэвалюцыйнага друку.

У чацвёртай частцы разглядаліся пытанні аб матэрыяльным забеспячэнні паўстання.

Выказаныя ў трактаце Касцюшкі ідэі прадвызначалі новы напрамак у палітычнай барацьбе і спрыялі зараджэнню рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху ў Польшчы, Беларусі, Украіне.

Нават у апошнія гады жыцця Т. Касцюшка застаецца актыўным барацьбітом за асветніцкія і дэмакратычныя ідэалы, імкнецца выкарыстаць любыя магчымасці дзеля іх рэалізацыі.

Два разы, у красавіку 1814 і ў маі 1815 г., ён сустракаецца з імператарам Аляксандрам І. Падчас сустрэч Касцюшка выклаў яму свой план аднаўлення Рэчы Паспалітай пад пратэктаратам Расіі. Мяркуем, што гэта сустрэча часткова дасягнула выніку. На тэрыторыі цэнтральнай часткі Польшчы, якая згодна з рашэннем Венскага кангрэсу далучалася да Расіі, было ўтворана Каралеўства Польскае. 27 лістапада 1815 г. Аляксандр І падпісаў Канстытуцыю Польскага Каралеўства, у якой захоўвалася некаторая пераемнасць з Канстытуцыяй Рэчы Паспалітай 1791 г. Прадугледжвалася выбарнасць адміністрацыі і суддзяў, выбарчае права пашыралася на значную частку насельніцтва, што дасягалася параўнальна нізкім маёмасным цензам. Парламент выбіраўся прамымі выбарамі грамадзян, хоць удзел сялян у ім быў нязначны. Аб іншых пытаннях, якія абмяркоўваліся падчас сустрэч з расійскім імператарам, Касцюшка паведамляў у лісце да Т. Джэферсана: «Цар Аляксандр абяцаў мне стварыць канстытуцыйны ўрад, ліберальны і незалежны, вызваленне нашых няшчасных сялян, зрабіўшы іх нават уласнікамі зямлі, якой яны валодаюць, чым адным зрабіўся б бессмяротным, але ўсё з дымам пайшло»¹.

Пытанні адмены прыгоннага права і наогул паляпшэння ўмоў жыцця простых людзей уздымаліся Касцюшкам у 1816 г. і ў лісце да А. Чартарыйскага. Ён прапанаваў паступова зменшыць паншчыну і заахвочваць выкарыстанне наёмных работнікаў для палявых работ. Далей ён прапаноўваў прыняць меры для вызвалення сялян ад залежнасці з атрыманнем зямлі ва ўласнасць. У красавіку 1817 г. Касцюшка падрыхтаваў дакумент, у якім, абвясціўшы прыгоннае права супярэчным самой прыродзе і агульнаму дабру айчыны, адмяніў яго цалкам на тэрыторыі сваёй вёскі Сяхновічы. «Толькі абавязваю іх, — звяртаўся Касцюшка да сялян, — каб яны і іх нашчадкі для сваёй карысці і добра свайго краю арганізавалі і ўтрымлівалі школу для мясцовай моладзі»². Гэта быў апошні зварот Касцюшкі да суайчыннікаў.

¹ Юхо Я.А. Наш нацыянальны герой — Тадэуш Касцюшка // Сыны і пасынкі Беларусі. Мн., 1996. С. 132.

² Тамсама. С. 134.

Калі погляды Т. Касцюшкі насілі адбітак шляхецкай абмежаванасці, то другі ўдзельнік паўстання 1794 г., генерал *Якуб Ясінскі* (1761–1794), у сваіх творах зрабіў рашучы крок ад асветніцтва да рэвалюцыйнага дэмакратызму.

Будучы прыхільнікам ідэй, абвешчаных Вялікай французскай рэвалюцыяй, ён прытрымліваўся даволі радыкальных поглядаў на палітычныя і сацыяльныя пытанні. Погляды Якуба Ясінскага добра адлюстроўваюць яго дваццаць вершаў, якія засталіся ў рукапісах, і толькі адзін з іх — «Да вяльможаў польскіх аб пастаянстве» — быў надрукаваны.

Ясінскі скептычна ставіўся да веры ў Бога. У вершы «Спрэчкі» ён крытыкаваў духавенства за адсутнасць маральных устояў, езуітаў называў «піяўкамі народа». Паэт лічыў, што чалавек павінен карыстацца павагаю за розум («Ён багацце і права»), а не за саслоўную прыналежнасць («Натура не ведае розніцы, якая падзяліла нас на саслоўі»), патрабаваў роўнасці станаў, бо лічыў несправядлівым, што адны жывуць шчасліва, а другія «ў штодзённай працы прыгнечаны». Ясінскаму быў уласцівы патрыятызм, які ён выказваў і ў сваіх вершах, і ў сваёй барацьбе за свабоду радзімы. У невялікай працы «Да Стэфана Баторыя» аўтар усхваляе караля за талент, годнасць і заслугі перад айчынай, бачыць у гэтай гістарычнай асобе ўзор патрыятызму. Рэвалюцыянер-асветнік шчасце і радасць бачыў у вольнасці, розуме, пачцівасці¹. Як прыхільнік ідэй французскай рэвалюцыі Ясінскі крытыкаваў шляхецкія звычаі і крывадушнасць феадалаў, абуралася непаслядоўнасцю і палавінчатасцю рэформ у Рэчы Паспалітай, выступаў за рэфармаванне сацыяльна-палітычнага ладу ў рэвалюцыйным духу. У вершы «Да вяльможаў польскіх аб пастаянстве» паэт-рэвалюцыянер звяртаецца да патрыятызму шляхты, якая ў выніку двух падзелаў Рэчы Паспалітай апынулася ў двух дзяржавах, і перш за ўсё ў Расіі. Ён заклікае яе да барацьбы з царскімі захопнікамі, сцвярджае, што вольнасць можна здабыць толькі рэвалюцыйнай барацьбою, у якой дэспаты і тыраны згінуць. Калі пераможа вольнасць, быў упэўнены паэт, свет вернецца да першапачатковага стану і чалавечтва будзе злучана брацтвам².

¹ Гл.: Швед В.В. Паміж Польшчай і Расіяй: Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.). Гродна, 2001. С. 226.

² Тамсама. С. 227.

Грамадскім актам незалежнай думкі быў верш Я. Ясінскага «У час абходу польскім дваром жалобы па Людовіку XVI».

А калі вам вольнасць, гонар, маёнткі забралі,
Вы плачаце, што караля галаву за 300 міль адцялі
Усе людзі — роўныя: ці кароль, ці падданы,
Як хто парушыў права, няхай будзе караны.
А калі гэта не навучыць іншых манархаў,
Як трэба кіраваць,
Дык гаворым «няхай загінуць каралі і свет будзе вольны»¹.

У вершы «Да народа» адчуваецца гарачы патрыятызм, любоў да народа, нянавісць да тыранаў: «Там, дзе народ сказаў: “Хачу быць вольным”, — заўсёды становіцца вольным». «Ідзіце, — заклікае паэт, — Айчына жадае, каб ваш меч выгладзіў разам таго, хто прыйшоў, і таго, хто здрадзіў»².

Паўстанне на тэрыторыі ВКЛ, пасля таго як яго ўзначаліў Я. Ясінскі (24 красавіка — 4 чэрвеня 1794 г.), набыло выразны антыманархісцкі, антыфеадальны характар. У праграмных дакументах, прынятых Літоўскай Радаю, адозвах галоўнакамандуючага літоўскага войска Я. Ясінскага з’яўляюцца радыкальныя заклікі накшталт: «Хапайце здраднікаў, судзіце і забівайце ўсіх... не спадзявайцеся на меч справядлівасці, часта хісткі і заўсёды спазнёны»; «паспеў час скінуць мяккасардэчнасць, якой ганарыўся наш край...»

Як сапраўдны рэвалюцыянер-дэмакрат, Я. Ясінскі лічыў, што барацьба за незалежнасць павінна быць вайною народнай, рэспубліканскай. У сваіх мемарыялах ён заклікаў сялян, увесь народ далучыцца да паўстання, а ўрад даць сялянам вольнасць і свабоду.

Цікавымі з’яўляюцца погляды Ясінскага на конт дзяржаўнага статусу ВКЛ у Рэчы Паспалітай. Як вядома, ў Кракаве паўстанне адбывалася пад лозунгам «вольнасць, цэласнасць, незалежнасць», што адлюстроўвала польскую ідэалогію адраджэння Рэчы Паспалітай як унітарнай цэнтралізаванай дзяржавы. Наадварот, у Вільні жадалі бачыць вольную і незалежную Рэч Паспалітую абодвух народаў, з шырокай аўтаноміяй ВКЛ, таму тут быў узняты іншы лозунг паўстання: «вольнасць, роўнасць, незалежнасць». «Роўнасць» азначае паспалітую роўнасць Літвы і Кароны паміж сабой.

¹ Швед В.В. Указ. твор. С. 227.

² Анішчанка Я. Статут жыцця Я. Ясінскага // Маладосць. 1998. № 2. С. 229.

6.7. Абшчынна-камуністычныя традыцыі ў творчасці Іосіфа Яленскага (1756—1813)

Адметнае месца ў палітычна-прававой думцы Беларусі часоў Асветніцтва займаюць погляды І. Яленскага — публіцыста, прадстаўніка радыкальнага утопізму, аднаго з першых шляхецкіх рэвалюцыянераў Беларусі.

Найбольш поўна ўтапічныя ідэі Яленскага выказаны ім у творы «Благавесць да Ісраіля Расійскага».

Выступаючы супраць прыгоннага права, за роўнасць усіх саслоўяў, ён малое ідэал грамадскага жыцця і заклікае народ імкнуцца да гэтага ідэяла. На думку аўтара, справядлівае грамадства павінна будавацца на падставе прынцыпаў: сродкі працы і яе вынікі належаць працаўнікам, а мануфактуры, фінансы, манетныя двары з'яўляюцца агульнанароднай уласнасцю; усе працаздольныя грамадзяне павінны працаваць, а старыя, інваліды і дзеці павінны ўтрымлівацца за кошт абшчыны; органы кіравання і суда абіраюцца усенародным галасаваннем з ліку мудрых і сумленных людзей; законы павінны быць простымі і яснымі, каб кожны іх лёгка разумеў; адмяняюцца жорсткія пакаранні, у тым ліку смяротная кара.

Асноўным рэгулятарам грамадскіх адносін павінна стаць строгая мараль. Парушальнікаў маральных норм і законаў абшчыны выганяюць з яе або выказваюць ім пагарду.

Погляды І. Яленскага адпавядалі існаваўшым у Еўропе ў XVI—XVIII стст. народна-гуманістычным уяўленням аб ідэальным грамадстве, своеасаблівым царстве боскім, дзе не будзе ні класавых адрозненняў, ні прыватнай уласнасці, ні адасобленасці дзяржаўнай улады ад грамадства.

Такім чынам, XVIII ст. у гісторыі Беларусі вызначалася пэўнымі асаблівасцямі, звязанымі з пашырэннем ідэй Асветніцтва. У поглядах беларускіх мысліцеляў з'яўляюцца і мацнеюць ідэі вальнадумства, матэрыялізму. Усё шырэй распаўсюджваюцца ідэі верацярпімасці, свабоды слова і думкі як неад'емных правоў чалавека і абавязковых умоў нармальнага грамадскага жыцця.

Разам з тым, палітычная і прававая думка Беларусі была абмежавана рэлігійнымі і саслоўна-класавымі атрыбутамі і забаронамі.

Глава 7

РАЗВІЦЦЁ ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ (КАНЕЦ ХVІІІ—ХІХ стст.)

7.1. Асаблівасці станаўлення грамадска-палітычнай і прававой думкі Беларусі пасля далучэння яе да Расійскай імперыі

У выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795) землі Беларусі апынуліся пад расійскай імперскай уладаю. Разам з тым, адметнасцю першапачатковага этапу існавання Беларусі ў складзе Расійскай імперыі было тое, што працэс паланізацыі беларусаў не прыпыніўся, наадварот, набыў паскораны характар. Пранікненне рускай культуры і мовы на беларускія тэрыторыі практычна ніколі не пахіснула пазіцый польскага элементу. Па-ранейшаму ў судах справаводства вялося на польскай мове. Адукацыя знаходзілася, як і раней, у руках каталіцкіх ордэнаў — езуітаў, піяраў, дамініканаў, кармелітаў, бернардынаў, францысканцаў. Навучанне вялося на польскай мове, беларуская мова не ўжывалася. Апалячванню сістэмы адукацыі спрыяла кіраўніцтва створанай у 1803 г. Віленскай вучэбнай акругі, у склад якой уваходзілі і беларускія землі. Куратар акругі, магнат і сябра цара Аляксандра І князь Адам-Ежы Чартарыйскі і яго аднадумцы імкнуліся да пашырэння сферы польска-каталіцкага ўплыву на Беларусь, якую лічылі спрадвечу польскай тэрыторыяй. А расійскія імператары Павел І і Аляксандр І не перашкаджалі панаванню польскага элементу на беларускай зямлі, бо лічылі, што на гэта ён (элемент) меў законныя правы. Прадстаўнікі апалячанай беларускай шляхты ў канцы ХVІІІ ст. паднеслі рускаму ўраду адрас, у якім з задавальненнем адзначалі, што: «Жывучы не ў Польшчы, мы адчуваем сябе нібыта ў Польшчы і нават лепш, чым у Польшчы»¹.

Мэтанакіраваная русіфікацыя ў Беларусі пачалася толькі пасля падаўлення паўстання 1863 г. З гэтага часу ўсё справаводства вядзецца на рускай мове². Пачынаецца суцэльная русіфікацыя на-

¹ Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1991. С. 166.

² Да 1864 г., нягледзячы на неаднаразовыя загады аб пераходзе на расійскую мову, справаводства ў Беларусі вялося ў асноўным па-польску.

роднай адукацыі, адкрываюцца расійскамоўныя народныя вучылішчы, а з 1880-х гадоў — царкоўна-прыходскія школы. На працу запрашаліся святары і настаўнікі з унутраных расійскіх губерняў.

Разам з тым, гаворачы аб уздзеянні на беларускае грамадства як польскага, так і расійскага элементу, трэба мець на ўвазе супярэчнасці, абумоўленыя сацыяльнымі антаганізмамі тагачаснага рускага і польскага грамадства.

Як заўважыў даследчык А. Каўка, у межах адной дзяржавы існавалі «дзе» Расіі і «дзе» Польшчы¹. З аднаго боку, самадзяржаўная шавіністычная афіцыйная Расія Раманавых, якая цалкам адмаўляла самастойнасць і нават аб'ектыўнае існаванне беларускага народа. Да таго ж феадальна-абсалютысцкі рэжым царызму затармазіў на паўстагоддзя станючыя гістарычныя традыцыі, што намячаліся ў Беларусі ў асветніцкую пару канца XVIII ст. пад уплывам рэформ у Рэчы Паспалітай. А з другога боку, Расія дэкабрыстаў, рэвалюцыйных дэмакратаў, узаемадзеянне з якой аблягчала беларускаму народу — у перспектыве — ажыццяўленне яго нацыянальных спадзяванняў. Аднаведна, з аднаго боку, Польшча — феадальна-арыстакратычная, клерыкальная, а з другога — рэспубліканская, расціснутая манархічнымі саюзамі Расіі, Прусіі і Аўстрыі. Такім чынам, Беларусь апынулася ў зоне шырокага спектра праблем і ідэй, якія вызначалі жыццё і лёс рускага і польскага народаў. Насельніцтва Беларусі непазбежна ўцягвалася ў барацьбу за чужыя інтарэсы. Адны беларусы знаходзіліся пад уздзеяннем ліберальных ідэй, накіраваных на правядзенне глыбокіх буржуазных рэформаў грамадска-палітычнага ладу Расіі, судовай і прававой сістэм. Другія падтрымлівалі і шырока прапагандавалі ў краі панславісцкія ідэі і дапамагалі ўладам насаджаць афіцыйную дактрыну «праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць», якая з'яўлялася як бы метадалагічнай асновай русіфікацыі беларускіх зямель. Трэція — салідарызаваліся з польскім вызваленчым рухам, які змагаўся за адраджэнне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Увогуле, атрымлівалася размыванне фізічных сіл і разумовага інтэлекту беларускага этнасу замест таго, каб накіраваць іх на вырашэнне ўласных задач, у першую чаргу фарміраванне беларускай нацыянальнай свядомасці.

Разам з тым, у XIX ст. з'яўляюцца першыя прыкметы беларускай нацыянальнай кансалідацыі. Апошняя было звязана з актывізацыяй дзейнасці мясцовай інтэлігенцыі, якая фарміравалася

¹ Каўка А. Тут мой народ: Францішак Скарына і беларуская літаратура XVI — пач. XX стст. Мн., 1989. С. 136.

галоўным чынам са збяднелай шляхты. Трэба падкрэсліць, што на працягу XIX ст. шляхта істотна змянілася. Яна страціла тое палітычнае значэнне, якое мела ў Рэчы Паспалітай. Эканамічны стан шляхты мала чым адрозніваўся ад эканамічнага стану сялянства. Адначасова шляхта карысталася саслоўнымі прывілеямі, у прыватнасці правам на атрыманне адукацыі. Менавіта са шляхты пачынае фарміравацца вельмі тонкі слой нацыянальнай эліты, якая паварочваецца да сялянскай культуры, пачынае ўспрымаць вусную народную творчасць, сялянскія абрады і звычаі як самастойны культурны пласт, які мае самадастатковую каштоўнасць. прызнанне «цёмнага» народа захавальнікам мовы і традыцый, моцнай культурнай сілай спрыяла сапраўды рэвалюцыйнаму перавароту ў свядомасці беларускай шляхты. Яна прызнала мужыка-беларуса, па словах В. Дуніна-Марцінкевіча, «братнім племенем»¹. Так, у першай палове XIX ст. пачаў рушыцца ўзвядзенне за стагоддзі бар'ер паміж двюма часткамі аднаго народа.

Кансалідацыі беларускага народа, з'яўленню і развіццю першых парасткаў нацыянальнай свядомасці спрыялі навуковыя даследаванні нашага краю, якія актыўна праводзіліся ў XIX ст. Сцвярдзенне польскіх вучоных, што беларусы — гэта больш за ўсё палякі, а рускіх вучоных, што беларусы — больш за ўсё рускія, у пэўнай ступені былі на карысць беларусаў, бо з такіх прама супрацьлеглых пасылак заканамерна вынікала адзіная праўдзівая выснова, што беларусы — гэта ва ўсіх адносінах арыгінальная самабытная этнічная супольнасць людзей. Але што гэта менавіта так, трэба было навукова даказаць. Неабходны быў глыбокі і ўсебаковы аналіз гістарычнага і этналінгвістычнага матэрыялу. Варта адзначыць, што з цягам часу ў працах прагрэсіўных польскіх і рускіх вучоных усё больш умацоўваўся погляд на беларускую культуру як на адмысловую нацыянальную культуру пэўнай славянскай народнасці.

Самастойным народам лічылі беларусаў такія вядомыя ў Расіі вучоныя, як Д. Языкаў, Д. Самаквасаў, М. Барсаў, А. Шахматаў. З польскіх вучоных аналагічных пазіцый прытрымліваліся Я. Карловіч, М. Федароўскі. Сярод вучоных, выходцаў з беларускага краю, першым у працяглыя і жорсткія навуковыя спрэчкі ўключыўся *Зарыян Даленга-Хадакоўскі* (сапраўднае імя — Адам Чарноцкі, 1784–1825), які нарадзіўся ў вёсцы Гайна Мінскай губерні ў сям'і безземельнага сяляніна.

¹ Дунін-Марцінкевіч В. Творы. Мн., 1984. С. 481.

Пачынальнік беларускай, польскай, рускай і ўкраінскай археалогіі, фалькларыстыкі, этнаграфіі і дыялекталогіі, З. Даленга-Хадакоўскі атрымаў выдومасць і прызнанне навуковага свету. У 1819 г. ён быў абраны членам-карэспандэнтам варшаўскага «Таварыства сяброў навук», а ў 1820 г. — пецярбургскага «Вольнага таварыства гісторыі старажытнасцей расійскіх». Вучоны займаўся аналізам старажытных беларускіх актаў і грамат, праводзіў археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Беларусі, веў збор этнаграфічнага і фальклорнага матэрыялу, мясцовых дыялектаў, тапанімікі. Сабраныя матэрыялы далі магчымасць З. Даленга-Хадакоўскаму зрабіць выснову аб існаванні самабытных беларускіх культуры і мовы і дакладна вызначыць тэрыторыю іх распаўсюджання. Падобныя погляды на беларускую народнасць мелі вучоныя і літаратары, знаўцы гісторыі, культуры і быту народа Іван Грыгаровіч, Ян Чачот, Рамуальд Зянькевіч, Аляксандр Ельскі, Фёдар Шымкевіч.

З'яўленне ў спецыяльнай літаратуры такіх навукова абгрунтаваных довадаў аб самабытнасці беларусаў і іх духоўнай культуры садзейнічала цвярдзэнню этнічнай, нацыянальнай свядомасці ва ўсіх тых, хто меў магчымасць азнаёміцца з аб'ектыўнымі поглядамі людзей навукі. А іх з кожным дзесяцігоддзем становілася ўсё болей і болей. На працягу XIX ст. фарміруецца нацыянальна свядомая эліта, якая пратэстуе супраць ігнаравання гістарычнай самастойнасці беларускага этнасу, яго мовы, культуры, асіміляцыі беларускага народа на русіфікатарскі або паланізатарскі лад.

Такім чынам, грамадска-палітычная думка Беларусі канца XVIII–XIX стст. фарміруецца як пад уздзеяннем праблем, актуальных для польскага і расійскага грамадстваў, так і асэнсоўваючы задачы ўласнага нацыянальнага развіцця і, у першую чаргу, культурна-нацыянальнага адраджэння, кансалідацыі нацыі і аднаўлення страчанай дзяржаўнасці ў той ці іншай форме.

7.2. Праект адраджэння палітычнай самастойнасці Вялікага княства Літоўскага М.К. Агінскага

Пасля падзелу Рэчы Паспалітай беларуская і літоўская шляхта ў сваёй большасці не магла змірыцца з інкарпарацыяй краіны ў склад Расійскай імперыі. Пачынаючы з паўстання 1794 г., якое адбывалася пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, стаў афармляцца вызваленчы рух, галоўнай мэтай якога было адраджэнне Польшчы ў межах 1772 г. (да першага падзелу). Настроі польскай і салідарнай з ёй шляхты ВКЛ добра ілюструюць словы вельмі папулярнай з 1796 г. песні на словы Ю. Выбіцкага, якая стала афіцыйным гімнам Польшчы.

Яшчэ Польшча не загінула,
Пакуль мы жывём.
Што чужая моц вырвала,
Шабляй адаб'ём.

Асабліва актывізавалася змаганне польскіх патрыётаў за дасягненне сваіх мэтаў падчас напалеонаўскіх войнаў. Як пісаў у сваёй аўтабіяграфіі Адам Чартарыйскі, «у 1796 годзе і наступных гадах нас прыводзілі ў захапленне паведамленні аб неверагодных поспехах Напалеона, і мы марылі тады ўбачыць адраджэнне Польшчы. Апасваючыся вымаўляць гучна імя Напалеона, мы дамовіліся называць яго “сябрам”. Цяпер кожная параза французаў здавалася нам ударам кінжала нашай Айчыне»¹. Тым больш што і сам Напалеон з 1805 г. неаднаразова выказваўся адносна неабходнасці аднаўлення Рэчы Паспалітай. Так, у прамове да польскіх дэпутатаў у Берліне 19 лістапада 1806 г. ён заявіў: «Ніколі Францыя не прызнавала падзелу Польшчы. Хутка... аб'яўлю ў Варшаве вашу незалежнасць... Яшчэ раз зможаце стаць народам»². Гэтую думку імператар паўтарыў у Познані 28 лістапада 1806 г.: «Хачу нанова вярнуць палітычнае існаванне вашаму народу... Калі ў вашых жылах цячэ яшчэ кроў даўніх мужных палякаў, узбройвайцеся ўсе, вызначыцеся: паміраць ці быць вольнымі, быць народам»³. Як бачым, Напалеон умеў гуляць на патрыятычных пачуццях палякаў, каб выкарыстаць іх падтрымку ў выпадку ўзброенага канфлікту з Расіяй. У 1807 г. Банарт утварыў Герцагства Варшаўскае. Аднаведную палітыку ў адносінах да арыстакратыі і шляхты далучаных губерняў праводзіў і Аляксандр І. Праекты адраджэння Рэчы Паспалітай абмяркоўваліся ім з А. Чартарыйскім у 1804, 1806, 1809, 1811 гг.

Рускі імператар заявіў аб жаданні аднавіць Польшчу, даць ёй ліберальную Канстытуцыю па прыкладу Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Новая дзяржава павінна была быць дынастычна звязана з Расіяй. Згодна з праектам у межы адноўленай дзяржавы ўключаліся Літва, Галіцыя (у тым выпадку, калі б Аўстрыя пагадзілася замяніць яе на Малдавію і Валахію). Беларускія землі згодна з праектам Аляксандра І не ўваходзілі ў адноўленую Польшчу⁴. Цікава, што А. Чарта-

¹ Швед В.В. Указ. твор. С. 158.

² Тамсама.

³ Тамсама. С. 159.

⁴ Беседы и частная переписка между императором Александром I и князем Адамом Чарторыйским. М., 1912. С. 157–168.

рыйскі адхіліў разгляд прапанаванага царом пытання аб утварэнні ВКЛ, спасылаючыся на сваю некампетэнтнасць у гэтай справе¹.

У той жа час пэўнае кола памешчыкаў Беларусі і Літвы, зыходзячы з рэальных суадносін сіл на еўрапейскай арэне, узяло курс на падтрымку Аляксандра I і Расіі. Асноўнай мэтай гэтай групы ў было адраджэнне дзяржаўнасці Вялікага княства Літоўскага ў форме аўтаноміі, уключаючы тэрыторыю Беларусі і Літвы са сталіцай у Вільні. Пасля меркавалася аб'яднанне з Вялікім герцагствам Варшаўскім у адноўленай Рэчы Паспалітай. Такая палітыка арыентацыі на Расію была абумоўлена расчараваннем шырокіх колаў шляхты былой Рэчы Паспалітай у Напалеоне, які стварыў Вялікае герцагства Варшаўскае, цалкам падпарадкаванае сабе, і прадэманстраваў адсутнасць зацікаўленасці ў адраджэнні Рэчы Паспалітай.

Наадварот, Аляксандр I ішоў насустрач пажаданням спольшчаных памешчыкаў Беларусі і Літвы. На гэтай тэрыторыі захаваліся ранейшыя законы, дзейнічаў Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г., у адміністрацыйных і судовых установах, у адукацыйнай справе панавала польская мова. Данесці да расійскага імператара спадзяванні беларуска-літоўскай шляхты ўзяўся вядомы палітычны дзеяч ВКЛ, буйны землеўладальнік, славуці кампазітар, аўтар папулярнага паланеза «Развітанне з Радзімай» граф *Mikhail Kleofas Aginski* (1765–1833).

М. Агінскі займаў выдатнае месца ў палітычным жыцці Рэчы Паспалітай у апошнія дзесяцігоддзі яе існавання. Ён быў дэпутатам Чатырохгадовага сойма (1788–1792 гг.), на якім была прынята Канстытуцыя 3 мая 1791 г., а таксама шэраг найважнейшых законаў, якія мелі на мэце пераўтварэнне Рэчы Паспалітай у краіну буржуазнай дэмакратыі. Быў ён і дэпутатам апошняга ў незалежнай Рэчы Паспалітай Гродзенскага сойму. У 1793–1794 гг. займаў пасаду падскарбія вялікага літоўскага.

Падчас паўстання 1794 г. на чале з Т. Касцюшкам Агінскі знаходзіцца ў складзе сфарміраваных у ходзе паўстання органаў улады Літвы і Беларусі. За свой кошт ён укамплектаваў батальён конных егераў, камандаваў ім ў некалькіх бітвах. Пасля падаўлення паўстання эміграваў за мяжу. Жыў у Вене, Венецыі, Парыжы. У 1802 г. вярнуўся на радзіму. У 1810 г. ён атрымаў званне сенатара. У красавіку 1811 г. М. Агінскі па ўласнай ініцыятыве сустрэўся з Аляксандрам I, які прапанаваў яму падрыхтаваць пісьмовы праект адраджэння дзяржаўнасці ВКЛ. Асноўны змест плана Агінскага і яго аднадумцаў быў выкладзены ў мемарыяльнай запісцы, па-

¹ Швед В.В. Указ. твор. С. 167.

дадзенай Аляксандру I 15 мая 1811 г., і праекце ўказа аб новай арганізацыі заходніх губерняў.

У «запісцы» М. Агінскі нагадвае, што жыхары Літвы заўсёды «клапаціліся пра свае правы і былі верныя сваім манархам, адзначаліся мужнасцю і любоўю да бацькаўшчыны». Нягледзячы на ўнію з Польшчай, гордыя сваім паходжаннем, ліцвіны «захавалі свае звычаі, свой цывільны кодэкс, мясцовае кіраванне, сваё войска, вярхоўны суд, міністраў, дзяржаўных чыноўнікаў і нават сойм, які збіраўся па чарзе ў Варшаве і Гародні»¹. Агінскі спрабуе перадаць расійскаму імператару сваю ўпэўненасць у тым, што ў выпадку аднаўлення старажытнай беларуска-літоўскай дзяржавы і захавання яе даўнейшага імя і правоў Расійская імперыя атрымае прыхільнае насельніцтва, і імкненне Напалеона ў выпадку ваенных дзеянняў перацягнуць яго на свой бок будзе безвыніковым.

У адпаведнасці з прапановамі, выказанымі ў «запісцы» па загаду імператара Аляксандра I М. Агінскім быў падрыхтаваны «праект указа аб новай арганізацыі заходніх губерняў». Ім прадугледжвалася ўтварэнне з Гродзенскай, Віленскай, Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай, Кіеўскай, Падольскай і Валынскай губерняў разам з Беластоцкай і Тарнопальскай акругамі адной правінцы пад назваю Вялікае княства Літоўскае. Кіраванне ВКЛ даручалася імперскаму намесніку. Сталіцай Вялікага княства абвешчалася Вільня. Непасрэдным органам кіравання імперскай адміністрацыі ў краі прадугледжвалася Літоўская канцылярыя пад кіраўніцтвам аднаго з дзяржаўных міністраў. Унутраная адміністрацыя ВКЛ засяроджвалася ў Адміністрацыйнай радзе кіравання пад старшынствам імператарскага намесніка. Усе сябры рады прызначаліся імператарам.

Статутом ВКЛ 1588 г. павінны былі вызначацца арганізацыя і кампетэнцыя ўсіх галін унутранага кіравання: размеркаванне падаткаў, кіраванне дзяржаўнай маёмасцю, набор і ўтрыманне войска, паліцыі, дзейнасць пошты, шляхоў зносін, юстыцыі, народнай адукацыі, земляробства і прамысловасці. Згодна з праектам Статут ВКЛ назаўсёды заставаўся грамадзянскім законапалажэннем для краю, усе справаводства павінна было вестыся на польскай мове. Захоўваўся Літоўскі Трыбунал як вышэйшая судовая інстанцыя. Усе пасады ў дзяржаўным кіраванні прадугледжвалася замяшчаць толькі ўраджэнцамі Вялікага княства.

¹ Запіска графа Агінскага, пададзенай Аляксандру I 15 мая 1811 г. // Адраджэнне: гістарычны альманах. Вып. 1. Мн., 1995. С. 207.

Ліцвіны ўраўноўваліся ў падатках і спосабах іх спагнання з іншымі губернямі імперыі¹.

Аднак выпрацоўка і абмеркаванне планаў адраджэння Вялікага княства Літоўскага выклікала варожасць нацыянальна-кансерватыўных колаў расійскага грамадства. Па-першае, таму, што яны глядзелі на землі ВКЛ як на «исконно русские» і ў стварэнні княства бачылі замах на цэласнасць і недатыкальнасць Расіі. Па-другое, яны баяліся аслаблення краіны ў выніку расчленення напярэдадні ваеннага сутыкнення з Напалеонам. На баку праціўнікаў праекта былі такія аўтарытэты ў Расіі асобы, як гісторык М. Карамзін, «маладыя сябры» імператара Стrogанаў і Навасільцаў, дарадца М. Спяранскі, дзяржаўны сакратар Шышкоў. Самастойна Аляксандр I не адважыўся ажыццявіць гэтыя планы і, па сутнасці, ў пачатку 1812 г. адмовіўся ад ідэі аднаўлення ВКЛ пад апекаю Расіі.

З пачаткам франка-рускай вайны 1812 г. патрыятычная групоўка ў Вільні абвясціла ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага, аднак Напалеон не дазволіў далучыць да яго Віцебскую і Магілёўскую губерні, абмежаваўшы тэрыторыю толькі Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай і Мінскай губернямі. Там была ўтворана адміністрацыя з мясцовых ураджэнцаў у дэпартаментах (губернях), супрэфектурах (паветах) і кантонах (валасцях). Яе дзейнасць абмяжоўвалася спагнаннем падаткаў і рэквізіцый як з памешчыкаў, так і з сялян з мэтай задавальнення французскай арміі. Такая палітыка Напалеона адштурхнула большасць магнатаў і шляхты ад французскай вайскавай і мясцовай грамадзянскай улады.

Паводле пастановаў Венскага Кангрэса 1815 г. Аляксандр I атрымаў частку Польшчы ў якасці аўтаномнай адзінкі ў складзе Расійскай імперыі, і яшчэ адна аўтаномія на Беларусі і Літве яму ўжо не была патрэбна, каб потым не ўзнавілася Рэч Паспалітая. Аляксандр I адказаў князю Чартарыйскаму, сябру сваёй маладосці, што рускія дваране «ніколі не дапусцяць, каб Літва, Валынь, Падолія зноў адышлі да Польшчы»².

¹ Гл.: Праект указа аб новай арганізацыі заходніх губерняў // Адраджэнне: гістарычны альманах. Вып. 1. Мн., 1995. С. 212–213.

² Грыцкевіч А. Памятныя запіскі Міхаіла Клеафаса Агінскага Аляксандру I у 1811 годзе // Адраджэнне: гістарычны альманах. Вып. 1. Мн., 1995. С. 199.

7.3. Ліберальны напрамак у палітыка-прававой думцы Беларусі першай паловы XIX ст.

Ідэі лібералізму (ад лац. *liberalis* — свабодны) пачалі распаўсюджвацца ў свеце з 80-х гадоў XVIII ст. Упершыню яны былі сфармуляваны англіійскім эканамістам Адамам Смітам у кнізе «Даследаванне аб прыродзе» (1776). Аснову ліберальнай сістэмы поглядаў складалі наступныя палажэнні: 1) абсалютная каштоўнасць чалавечай асобы і натуральная роўнасць усіх людзей; 2) канцэпцыя натуральнага права; 3) канцэпцыя грамадскага дагавора; 4) вяршэнства закона як інструмента сацыяльнага кантролю і «свабода ў законе»; 5) абмежаванне аб'ёму і сфер дзейнасці дзяржавы і інш. У сферы дзяржаўнага ладу асноўнымі патрабаваннямі лібералізму былі канстытуцыйны парадак, мясцовае самакіраванне, свабода асобы ад дзяржаўнай апекі, адмена саслоўных прывілеяў, прамы падаходны падатак, палітычныя свабоды, удзел народа ў правасуддзі. У Беларусі ідэі лібералізму пачалі распаўсюджвацца з канца XVIII — пачатку XIX стст. Асноўным асяродкам лібералізму на беларускіх землях стаў Віленскі ўніверсітэт і іншыя навучальныя ўстановы, якія ўваходзілі ў Віленскую навучальную акругу.

У 1801 г. ў Віленскім ўніверсітэце вучылася 256 студэнтаў, у тым ліку са шляхты (167 чалавек), мяшчан (79 чалавек) і разночынцаў (10 чалавек)¹. 25 мая 1803 г. быў зацверджаны «Статут, або Агульная пастанова Імператарскага Віленскага ўніверсітэта і вучылішчаў яго акругі», згодна з якім ўніверсітэт атрымліваў шырокае самакіраванне. Выпускнікі ўніверсітэта працавалі ў галіне асветы, у адміністрацыйных органах края, становіліся пісьменнікамі, паэтамі, навукоўцамі. Яны стваралі інтэлектуальную эліту Беларусі, Літвы, Украіны. Універсітэт быў сапраўдным ачагом польскай адукацыі і вартаўніком нацыянальнага духу.

Беларускай студэнцкай моладзі прышчаплялася польская ідэя. Але разам з тым ўніверсітэт падрыхтоўваў тыя сілы, якія сталі ў далейшым прадвеснікамі Беларускага адраджэння. Па заўвазе беларускага даследчыка А. Каўкі, Віленскі ўніверсітэт быў першым асяродкам фарміравання пачаткова-падсвядомага беларускага руху, руху «ў сабе», пераважна ў межах польскага нацыянальна-вызваленчага працэсу².

¹ Швед В.В. Указ. твор. С. 207.

² Каўка А. Беларускі вызваленчы рух: Спроба агляду // Спадчына. 1991. № 5. С. 5.

Людзі, якія стаялі на чале краёвай адукацыйнай сістэмы (а сярод іх такія вядомыя прадстаўнікі асветніцкай думкі, дзеячы Адукацыйнай камісіі, як Адам Чартарыйскі, Тадэуш Чацкі, Іеранім Страйноўскі, Ян і Анжэй Снядэцкія і інш.), добра разумелі, што палітычнае абуджэнне Польшчы можа быць дасягнута шляхам пад'ёму нацыянальнай польскай свядомасці праз распаўсюджанне адукацыі і польскай мовы.

Выкладчыкі ўніверсітэта імкнуліся выхоўваць моладзь у духу любові да Айчыны і актыўнай жыццёвай пазіцыі.

Праз выкладаная навукі ўкараняліся вызваленчыя і ліберальныя ідэалы, рыхтавалася адраджэнне Польшчы «ад мора да мора», узнаўленне да жыцця Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Па словах вядомага польскага паэта і прафесара Віленскага ўніверсітэта В. Поля, «адукацыйны кіравалі тут не навукоўцы, а менавіта палітычныя мужы»¹.

Вялікую ролю ў фарміраванні ў выкладчыцкім і студэнцкім асяроддзі асветніцкіх і ліберальных традыцый аказваў рэктар ўніверсітэта (з 1807 па 1815 г.) — выдатны матэматык, астраном, філосаф, псіхалаг, мастацтвазнаўца *Ян Снядэцкі* (1756–1830). У сваіх творах па матэматыцы і астраноміі ён у завуаліраванай форме паказаў, як навука ўсё больш выпяняе забабоны і веру (г.зн. тэалогію), якія «настойліва прыпісваюць дзеянню розных сіл тэя з'явы, што фізікі тлумачаць праз прыцяжэнне»². Вялікія розумы чалавецтва, на яго думку, дапамагаюць ісці па шляху дакладных, аб'ектыўных ведаў. Да ліку найбольш светлых розумаў у навуцы ён адносіў Я. Каперніка. У выдадзенай у 1802 г. манаграфіі «Пра Каперніка» ён адзначаў, што «замест рэлігіі патрэбна навука, першая стрымлівала і стрымлівае развіццё другой»³. Як бачым, Ян Снядэцкі выступаў як вучоны-матэрыяліст і паслядоўнік лепшых традыцый асветніцтва.

У выхаванні сапраўдных патрыётаў і грамадзян ён вялікую ролю адводзіў мастацкаму слову. Па тэарэтычных праблемах мастацкай літаратуры Ян Снядэцкі напісаў такія спецыяльныя працы, як «Пра літаратуру», «Пра творы класіцызму і рамантызму» і інш. Як прыхільнік класіцысцкай эстэтыкі і ідэй Асветніцтва, вучоны падкрэсліваў ролю розуму і праўды ў мастацтве, значэнне шырокай адукаванасці ў творчасці мастака. Як прыхільнік ліберальных ідэй

¹ Швед В.В. Указ. твор. С. 209.

² Асветнікі зямлі беларускай: Энцыклапед. даведнік. Мн., 2001. С. 409.

³ Тамсама.

Я. Снядэцкі выступаў за вызваленне навукі і адукацыі ад празмернай апекі дзяржавы. Галоўнай мэтай грамадскай адукацыі і выхавання рэктар Віленскага ўніверсітэта бачыў падрыхтоўку студэнтаў да дзяржаўнай службы і ўвогуле накіраванне іх ведаў і ўмення на «карысць народную».

Асабліваю ўвагу Снядэцкі-педагог удзяляў маральнаму вобліку сваіх выхаванцаў. «Добрыя норавы, — пісаў ён, — павінны прывівацца маладым не толькі праз навучанне... а таксама праз глыбока ўражальныя вобразы, якія выклікаюць агіду да ўсяго таго, што супярэчыць справядлівасці, ісціне, грамадскаму парадку і годнасці чалавека. У грамадскі парадак уключаюцца таксама і дзяржаўныя законы»¹.

Па Я. Снядэцкаму, трэба імкнуцца да стварэння такой сістэмы адукацыі, якая б не перашкаджала «нікому рухацца далей наперад у сваёй адукацыі, а наадварот, дапамагала б»².

Для дзейнасці Я. Снядэцкага ў якасці рэктара быў характэрны клопат аб падрыхтоўцы навукоўцаў з мясцовай моладзі. Традыцыя фарміраваць уласныя кадры, пачатая ў час рэктарства Снядэцкага, існавала да закрыцця ўніверсітэта ў 1832 г. Па словах А. Кіркора, вядомага гісторыка і публіцыста сярэдзіны XIX ст., «...у апошні час існавання ўніверсітэта (у 30-я гады XIX ст.) амаль усе прафесары яго былі ўжо мясцовыя, літоўскія або беларускія ўраджэнцы. Так, з ліку 47 прафесараў 36 было мясцовых»³.

Значную ролю ў развіцці ліберальнай думкі адыгрываў брат Яна Снядэцкага *Анджэй Снядэцкі* (1768–1838), які быў прафесарам хіміі і медыцыны Віленскага ўніверсітэта.

А. Снядэцкі ў прыродазнаўстве быў прыхільнікам навуковага матэрыялізму. Але ў адносінах да грамадства яго погляды можна лічыць ідэалістычнымі, бо ўсе сацыяльныя супярэчнасці і катаклізмы ён звязваў з неадукаванасцю грамадства, адзіным выйсцем бачыў усеагульную народную асвету. Вучоным былі зроблены вельмі цікавыя высновы з аналізу стану сучаснага яму феадальнага грамадства. Галоўнымі фактарамі фарміравання асобы ён лічыў не

¹ Снядэцкі Я. Прадпісанне, паводле якога павінны знаходзіцца пад публічным і хатнім наглядам вучні мінскай гімназіі Вінцэс і Юзаф Тышкевічы // Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыклапед. даведнік. Мн., 1995. С. 638.

² Снядэцкий Я. Жизнь и литературная деятельность Гуго Коллонтая // Прогрессивные произведения польских мыслителей. М, 1956. Т. 2. С. 654.

³ Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 2002. С. 182.

прыродныя з'явы, а сацыяльныя ўмовы жыцця. Незалежна ад таго, у якіх кліматычных умовах жывуць прадстаўнікі пануючых класаў, вобраз іх паўсядзённага жыцця — гулянікі, пышнасць, знакі пашаны з боку ніжэйшых станаў, тэатр, любоўныя інтрыгі, зайздрасць да больш багатых і знатных, барацьба за першыноўства, прагнасць — вядуць да развязнасці, самалюбства, уладальнасці, ганарлівасці і іншых хвароб шляхецкага саслоўя. Жыццё чалавека працы ў феадальным грамадстве — грамадстве прыгнёту і рабства — таксама не з'яўляецца фактарам фарміравання гарманічнай асобы. Праца прыгоннага сялянна становіцца асноўнай крыніцай пазбаўлення чалавека жыццёвых сіл, цяжкіх захворванняў яго арганізма. Таму запрыгонены народ і з'яўляецца галоўным узбуджальнікам і ахвярай жорсткіх эпідэміяў. Спачувваючы прастаму народу, А. Снядэцкі не прапаноўваў радыкальных, рэвалюцыйных мер змянення яго становішча.

Прафесар Анджэй Снядэцкі быў рэдактарам папулярнай у ліберальным асяродзі газеты «Вулічныя навіны», якая пачала выходзіць з 1818 г. Газета з'яўлялася друкаваным органам ліберальна-асветніцкага таварыства «шубраўцаў» (літаральны пераклад слова — валацугаў, свавольнікаў). У статуте таварыства падкрэслівалася, што любоў да Айчыны выражаецца не ва ўхваленні ўсяго свайго, кроўнага, адмаўленні ад крытыкі недахопаў і імкнення іх выправіць. У артыкулах, якія друкаваліся ў «Вулічных навінах», шубраўцы адкрыта выступалі супраць заганаў ў жыцці грамадства, заклікалі да асветы, любові да прыстойных паводзін. Газета са спачуваннем адносілася да простага народа, выступала з пазіцый прававой роўнасці людзей, выказвалася за паляпшэнне становішча сялян, бічавала маральную дэградацыю шляхты, выкрывала фанатызм каталіцкага духавенства. Шубраўцы выступалі за частковыя сацыяльныя рэформы ў Расійскай імперыі. Таварыства шубраўцаў і яго друкаваны орган «Вулічныя навіны», безумоўна, выражалі салідарнасць з польскай патрыятычнай ідэяй. Але іх «польскасць» не трэба перабольшваць.

У 147-м нумары «Вулічных навін» быў змешчаны артыкул аб «Варшаўскім сябры». Невядомы аўтар пісаў: «Праўда, іншы раз нават вашы прыхільнікі скардзяцца, што для палякаў вы пішаце па-кітайскаму, што яны не могуць разумець вас. Вы пішаце для Літвы, а не для Кароны. Вы менш клапаціцеся аб тым, ці зразумее вас Варшава, абы толькі зразумелі вас Вільня і Літва...»¹ Шуб-

¹ Швед В.В. Указ. твор. С. 212.

раўцы імкнуліся да адраджэння Літоўска-Польскай канфедэрацыі з палітычнай аўтаноміяй Літвы.

У 20-х гадах XIX ст. сярод выкладчыкаў Віленскага ўніверсітэта беларускага паходжання шырацца намаганні выявіць і сістэматызаваць помнікі старажытнай пісьменнасці, выпявае думка аб узнёўленні і літаратурнай творчасці на беларускай мове. Сярод навукоўцаў гэтай плеяды асобае месца займае *Міхаіл Баброўскі* (1784–1848).

М. Баброўскі паходзіў са старажытнага беларускага шляхецкага роду. Яго бацька быў уніяцкі святар. У 1812 г. Баброўскі скончыў духоўную семінарыю пры Віленскім універсітэце, пасля чаго працаваў брэсцкім канонікам. Яшчэ юнаком М. Баброўскі зацікавіўся старажытнымі славянскімі рукапісамі і ўсё сваё жыццё прысвяціў даследаванню гісторыі славянскага кнігадрукавання, збору матэрыялаў пра дзейнасць Ф. Скарыны, І. Фёдарова, П. Мсціслаўца. Ёсць падставы сцвярджаць, што Баброўскі з'яўляецца адным з першых беларускіх скарыназнаўцаў. Ён нанова адкрыў для беларускай і еўрапейскай навукі імя і справу Скарыны, звесткі пра якога даследчык уключыў у кнігу «Гісторыя славянскіх друкарняў у Літве», якая так і не была надрукавана. Вучоны-патрыёт лічыў, што значэнне Скарыны для нацыянальнай культуры і ўвогуле станаўленне нацыянальнай свядомасці беларусаў у тым, што яшчэ на досвітку Адраджэння ён абвясціў беларускую мову і беларускі народ цалкам раўнапраўнымі сярод іншых еўрапейскіх народаў і моў. Працы Баброўскага, яго навуковыя і педагогічныя дзейнасць садзейнічалі станаўленню сусветнага славяназнаўства і ўзнёўленню асобага накірунку ў гуманітарных навуках — беларусазнаўства. Апошняе садзейнічала, па-першае, пачатку працэсу беларускага нацыянальнага адраджэння, па-другое, абуджэнню сярод еўрапейскіх навукоўцаў цікавасці да гістарычнага лёсу і культуры Беларусі. Лекцыі прафесара М. Баброўскага спрыялі павароту студэнцкай моладзі да культуры і мовы роднага краю, што ў агульных прапольскіх традыцыях Віленскага ўніверсітэта з'яўлялася той крыніцай, з якой пачаў вырастаць пачаткова падсвядомы рух беларусаў да асэнсавання сваёй этнічнай адметнасці, сваіх нацыянальных інтарэсаў і мэт. Таму невыпадкова Міхаіл Баброўскі быў сярод тых выкладчыкаў універсітэта, якія пасля працэсу над філаматамі (май 1824 г.) былі адхілены ад сваіх пасадаў і прымусява выселены з Вільні. Баброўскі быў сасланы пад нагляд духоўнага кіраўніцтва ў базыліянскі (уніяцкага ордэна Святога Базыля) манастыр на Слонімшчыне. Памёр М. Баброўскі ад халеры ў 1833 г. Пры жыцці

вучонаму ўдалося надрукаваць некалькі сваіх прац. Але да нашага часу дайшлі толькі іх фрагменты, якія знаходзяцца ў кнігасховішчах Вільні, Кракава, Варшавы, Масквы і інш.

У 20–30-я гады XIX ст. навукоўцы, якія былі звязаны з Віленскім універсітэтам (яго выкладчыкі і выпускнікі), падрыхтавалі працы па гісторыі дзяржавы і права Беларусі перыяду Вялікага княства Літоўскага, у якіх абазначыўся прынцыпова новы ў параўнанні з польскай гістарыяграфіяй погляд на гістарычную спадчыну беларускага народа.

Значны ўплыў на фарміраванне гістарычнай свядомасці беларускай студэнцкай моладзі зрабілі працы і выкладчыцкая дзейнасць аднаго з буйнейшых спецыялістаў па гісторыі права Беларусі і Літвы — *Ігната Мікалаевіча Даніловіча (1787–1843)*.

І. Даніловіч нарадзіўся ў сям’і уніяцкіх святароў. У 1811 г. стаў кандыдатам права, у 1812 г. — магістрам. З 1814 г. І. Даніловіч выкладаў мясцовае права ў Віленскім універсітэце. У 1822 г. ён быў прызначаны ў склад прафесарскай камісіі, якая была створана для перакладу на рускую мову Статута ВКЛ 1588 г. З гэтага часу асноўным яго заняткам стаў пошук крыніц па гісторыі права Вялікага княства Літоўскага. Пасля знаходкі ў Вільні рукапісу Статута 1529 г. Даніловіч падрыхтаваў яго да друку і напісаў шэраг уласных прац, прысвечаных аналізу гэтага сусветна вядомага зводу законаў. У сувязі з так званай «Віленскай справай», па якой праходзілі сьцябы тайных студэнцкіх таварыстваў, І. Даніловіч абвінавачваўся ў недабранадзейнасці, і было зроблена заключэнне аб непажаданасці яго знаходжання на пасадзе прафесара Віленскага універсітэта. У наступныя гады свайго жыцця І. Даніловіч працаваў прафесарам у Харкаўскім, Кіеўскім, Маскоўскім універсітэтах. Чытаў курсы крымінальнага, цывільнага права, судаводства. У красавіку 1830 г. ён быў запрошаны ў Пецярбург для работы ў камісіі Спяранскага па складанню Зводу мясцовых законаў заходніх губерняў, якія меркавалася ўключыць у Звод законаў Расійскай імперыі.

У сваіх працах і лекцыях І. Даніловіч праводзіў думку аб тым, што права ВКЛ грунтавалася на старажытным славянскім праве. Так, у пісьме да князя П.А. Шырынскага-Шахматава наконт публікацыі рукапісу арыгінала Статута 1529 г. ён пісаў: «...тагачасная Літва кіравалася рускімі звычаямі і паданнямі»¹. Даніловіч падкрэсліваў усебаковую распрацаванасць права ВКЛ, марыў вярнуць да жыцця мову Статутаў, падтрымліваў ідэю аб адзінстве сла-

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира. Киев, 1884. С. 166.

вянскага права. Ён адным з першых звярнуў увагу на неабходнасць дасканаллага вывучэння права Вялікага княства Літоўскага, на неабходнасць захаваць для нашчадкаў гістарычныя помнікі права. Даніловіч выявіў і надрукаваў новую рэдакцыю Судзэбніка Казіміра 1468 г., Супрасльскі летапіс. Ім быў падрыхтаваны «Гістарычны агляд літоўскага заканадаўства», які выйшаў у свет ужо пасля смерці правазнаўцы ў 1857 г. Таксама пасля яго смерці была надрукавана «Скарбніца грамат», у якой аўтар апісаў змест каля 2500 сабраных ім крыніц па гісторыі дзяржавы і права ВКЛ і суседніх дзяржаў – ад выпісак з Герадота да акта 1569 г. Рускі гісторык права М.Ф. Уладзімірскі-Буданаў пісаў аб прафесару І. Даніловічу: «Масква і Польшча былі для яго аднолькава чужыя і аднолькава блізкія як нацыі, што жылі па суседству і роднасныя. То быў рамантык чыстай вады, тагачасны агульнаеўрапейскі гістарычны рамантызм ён перавёў у жыццё асабістае»¹.

Гэту думку падтрымліваў А. Чэркас, аўтар артыкула, прысвечанага І. Даніловічу, які быў змешчаны ў «Рускім бібліяграфічным слоўніку». Ён называў вучонага патрыётам Беларусі, «...чалавекам, які з кахання да помнікаў роднай гісторыі служыў прывідку XV і XVI стагоддзяў»².

Навуковая заслуга І. Даніловіча заключаецца ў тым, што ён выявіў і апублікаваў шэраг выключна важных помнікаў права. Вучоны быў упэўнены, што «ўдзячнасць гісторыі ў сто разоў больш заслугоўвае той, хто выдае ў свет старыя акты і летапісы, а не той, хто складае гісторыю па готовых кнігах. Колькі пазбеглі б мы памылак, калі б усе рукапісныя летапісы і акты народаў былі надрукаваны»³.

Сучаснікам і аднадумцам І. Даніловіча быў Юзаф Ярашэвіч (1793–1860). У 1815 г. ён скончыў Віленскі ўніверсітэт. З 1815 па 1826 г. выкладаў права Вялікага княства Літоўскага, а таксама рымскае права ў Крамянецкім ліцэі. У 1826 г. быў запрошаны на працу ў Віленскі ўніверсітэт, дзе да 1831 г. працаваў прафесарам права. Галоўнай праблемай яго навуковых інтарэсаў была гісторыя дзяржавы і права ўсходніх славян, у асаблівасці беларусаў і

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира. С. 169–170.

² Черкас А. Данилович Игнатий Николаевич // Русский биографический словарь. СПб., 1905. С. 75.

³ Данилович И. О литовских летописях // Журн. Министерства народного просвещения (ЖМНП). 1840. № 11. С. 114.

ўкраінцаў. Асноўныя даследаванні Ю. Ярашэвіча «Пра ўплыў хрысціянскай рэлігіі на цывілізацыю славян» (1826), «Пра стан цывілізацыі Літвы перад і пасля заснавання акадэміі», «Вобраз Літвы з пункту гледжання цывілізацыі ад найстарэйшых часоў да канца XVIII стагоддзя». З маладых год, успрыняўшы ідэю беларускага патрыятызму, гісторык і правазнаўца марыў аб адраджэнні незалежнага Вялікага княства Літоўскага. Яго гістарычныя даследаванні абаяліся на працы гісторыкаў-асветнікаў XVIII ст. А. Нарушэвіча і Т. Гусаржэўскага, асабістыя даследаванні фальклору і этнаграфіі беларусаў, гісторыка-прававыя дакументы.

Ідэяна блізка да Даніловіча і Ярашэвіча быў іх сучаснік, ураджэнец Лідскага павета, выпускнік Віленскага ўніверсітэта, ваенны інжынер *Тэадор Нарбут* (1784–1864). Пасля выхаду ў адстаўку ў 1812 г. пачаў займацца даследаванням гісторыі Вялікага княства Літоўскага. Нарбут напісаў і апублікаваў «Старажытную гісторыю літоўскага народа» ў 9 тамах, у якой асвятляліся гістарычныя падзеі да 1569 г. Даследчык не выпадкова абмежаваўся гэтым перыядам, бо з Люблінскай уніяй ён звязваў знішчэнне ВКЛ як суверэннай дзяржавы і канчатковае злучэнне яе з Польскай Каронай. «Я давёў апавяданне да эпохі, з якой самастойнасць Вялікага княства перастала існаваць. Адсюль я павінен перадаць далейшае выкладанне пісьменнікам гісторыі польскай. Апошні незалежны манарх Літвы і астатні з мужчынскай лініі Ягелонаў памёр, і я ламаю маё пяро на яго труне»¹. Час ВКЛ, асабліва перыяд XVI ст., Нарбут лічыў «залатым стагоддзем беларускай гісторыі». Ён адмоўна ставіўся да палітыкі польскіх феадалаў у адносінах да Вялікага княства, увогуле, непрыязна ставіўся як да Польшчы, так і да Расіі. Нарбут не ўжываў этнонім «Беларусь», «беларусы», а называў беларускі народ — «літвіны», «літоўскі народ». Вялікую цікавасць уяўляе і кніга Нарбута «Помнікі Літоўскіх падзей як крыніцы звестак па гісторыі, дыпламатыі, геаграфіі», у якой змешчаны цікавыя звесткі аб летапісных крыніцах і хроніках, напрыклад «Хронікі Быхаўца», граматах, Судзебніку 1468 г., Статуце 1529 г.

Заслугай І. Даніловіча, Т. Нарбута, Ю. Ярашэвіча з'яўляецца тое, што яны сабралі і высветлілі цэлы шэраг фактаў дзяржаўна-прававой гісторыі Беларусі, паклалі пачатак фарміраванню новага, патрыятычнага кірунку ў гістарыяграфіі гісторыі дзяржавы і права Беларусі, імкнуліся даказаць неабгрунтаванасць польскай канцэпцыі гісторыі ВКЛ як складовай часткі польскай гісторыі. Па

¹ Дружыц В. Палажэнне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай уніі // Працы БДУ. 1925. № 6–7. С. 219.

словах гісторыка другой паловы XIX ст. М. Каяловіча, «...Яны спрабавалі самастойна паглядзець на сваю краіну... Яны задумалі аднавіць у навуцы самастойнасць Заходняй Расіі... Яны ўзялі старую ідэю палітычнай незалежнасці Літвы і меркавалі, што Заходняя Расія зможа выпрацаваць гэту самастойнасць пры той жа польскай цывілізацыі, але свабодна, натуральна, без усялякага насільнага падаўлення мясцовых адметнасцяў»¹.

Некалькі асобна ад прац Даніловіча, Ярашэвіча і Нарбута сталяць работы прафесара Віленскага універсітэта *Іаахіма Лялевеля* (1786–1861), які чытаў курс лекцый па гісторыі Польшчы і Вялікага княства Літоўскага. Ужо па сваёй першай універсітэцкай лекцыі, якая называлася «Аб лёгкім і карысным навучанні гісторыі», ён выказаў перакананне, што гісторыя стане карыснай для вывучэння толькі тады, калі будзе аб'ектыўнай. На яго думку, не трэба баяцца прама гаварыць пра памылкі мінулага. Праўда садзейнічае выхаванню моладзі і, наадварот, замоўчванне асобых падзей ці падача іх у прыглянцаваным выглядзе не пойдзе на карысць справе. Гэтыя думкі паўней і глыбей Лялевель развіў у кнізе «Гісторыка», выдадзенай у 1815 г.

Даследчык быў упэўнены, што, каб дасканалы вывучыць уласную нацыянальную гісторыю, трэба асэнсаваць усеагульную, сусветную гісторыю. «Усеагульная гісторыя з'яўляецца сукупнасцю ўсіх гісторый, апорным пунктам, на якім заснавана развіццё асобных народаў»².

У час паўстання 1830–1831 гг. Лялевель уваходзіў у склад часовага ўрада, з'яўляўся старшынёй «Патрыятычнага таварыства». У гэты перыяд вучоны і рэвалюцыянер выказаў шэраг прапаноў адносна ўдасканалення грамадскага жыцця. Ён лічыў, што зямлёй павінны валодаць тыя прадстаўнікі працоўнага насельніцтва, якія заслужылі гэты права самаадданай службаю ў імя Айчыны, перш за ўсё ўдзельнікі паўстання. Зямля, на думку Лялевеля, з'яўляецца агульным набыткам усіх людзей, і на ёй павінны працаваць толькі тыя, хто ўмее, гэта значыць, сяляне-землеўласнікі»³. «Мужыкоў»-сялян ён лічыў асноўным рэзервам вызваленчага руху, таму патрабаваў неадкладна скасаваць прыгонную залежнасць і падказваў шляхі вырашэння гэтай праблемы. Адзін з іх Лялевель бачыў у

¹ Каялович М. Чтения по истории Западной России. СПб., 1884. С. 16–17.

² Марціновіч А. У часе прасветленыя твары: Духоўны радца будучыні Іаахім Лялевель. Мн., 1999. С. 278.

³ Тамсама С. 281.

тым, каб сяляне маглі выкупіць зямлю, другі шлях — сялянскае паўстанне, калі рэвалюцыйны ўрад ліквідуе паншчыну і чыншы.

Пасля падаўлення паўстання Лялевель вымушаны быў эміграваць. Царскі ўрад завочна прыгаварыў яго да павешання. У Парыжы Лялевель наладзіў сувязі з карбанарыямі, якія выступалі за нацыянальнае вызваленне і канстытуцыйны лад. У эміграцыі ім была напісана і надрукавана адозва «Да рускіх братоў», у якой рэвалюцыянер-асветнік заклікаў перадаваю частку расійскага грамадства сумесна з палякамі змагацца з самадзяржаўем.

Акрамя палітычнай дзейнасці ў эмігранцкі перыяд Лялевель шмат часу аддаваў гістарычным даследаванням. У 1833 г. ён надрукаваў «Гісторыю Літвы і Русі да Люблінскай уніі з Польшчай 1569 года». У 1841 г. ў Познані пры ўдзеле Лялевеля быў выдадзены на мове арыгінала Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г.

Выдатны гісторык-рамантык, ён адным з першых загаварыў аб беларускай дзяржаўнасці, паставіўшы сярэдневяковую «рэспубліку» Полацка побач з Вялікім Ноўгарадам.

Пісаў ён і аб тым, якое вялікае значэнне надавалася старабеларускай мове ў ВКЛ, падкрэсліваў багацце традыцый ва ўсходнеславянскай пісьмовай культуры.

Вялікае значэнне ва ўстанаўленні беларускай культуры навуковец надаваў дзейнасці першадрукара і асветніка Ф. Скарыны.

Лялевель адным з першых гісторыкаў паказаў непарыўную сувязь палітычнага ладу і права з агульнай гісторыяй народа, звярнуў увагу на значэнне класовай барацьбы ў гісторыі, ролю ў ёй народных мас.

Асноўным недахопам гістарычных прац Лялевеля было тое, што ён падтрымліваў прэтэнзіі палякаў на ўкраінскія і беларускія землі і абгрунтоўваў сваю пазіцыю тым, што быццам бы Ягайла абяцаў далучыць Вялікае княства да Польшчы. Ён пісаў: «Літва, прыступаючы да саюза з Польшчай, абавязана перадаць ёй і цэлае Падолле, і Валынь, і Украіну з Кіевам... паколькі ўсё гэта ўваходзіла ў склад княства і па праву павінна належаць Польшчы, а не Літве»¹.

Нягледзячы на пэўную абмежаванасць, гістарычна-сацыялагічныя погляды І. Лялевеля былі асновай фарміравання прагрэсіўнай грамадскай думкі рэвалюцыянераў 20–60 гадоў XIX ст., у тым ліку К. Каліноўскага. Педагагічная і выхаваўчая дзейнасць выдатных прафесараў Віленскага універсітэта садзейнічала стварэн-

¹ Lelewel I. Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane. Warszawa, 1961. S. 116.

ню ў яго сценах тайных студэнцкіх таварыстваў ліберальнага кірунку, якія аб'ядноўвалі моладзь Беларусі, Літвы і Польшчы.

Да зараджэння першых праяў беларускага (ліцвінскага) руху прама ці ўскосна мелі дачыненне патаемныя і паўпатаемныя гурткі і таварыствы, якія дзейнічалі ў 1817–1823 гг. у Віленскім універсітэце. Першым з такіх таварыстваў былі філаматы (любіцелі навук). Ля вытокаў арганізацыі стаялі студэнты універсітэта — выхадцы з Беларусі А. Міцкевіч, Т. Зан, Я. Чачот, А. Петрашкевіч і інш. Аб беларускім характары філаматаў гаворыць і той факт, што з 108 арыштаваных у 1822 г. філаматаў 104 былі беларускага паходжання¹. Дзейнасць арганізацыі філаматаў, як і філарэтаў (любіцеляў дабрачыннасці), «Прамяністых» і інш., якія выйшлі з-пад яе крыла, была прасягнута «ідэяй дзвюх мэтаў». З аднаго боку, яны імкнуцца да самаўдасканалення як навуковага, так і маральнага. Бачачы ў адукацыі і маральным удасканаленні галоўнае выратаванне чалавечага грамадства ўвогуле і ліцвінскага ў прыватнасці, яны распаўсюджвалі адукацыю ў сялянскім асяродзі, знаёмілі простага чалавека з літаратурай, мастацтвам, рамёствамі.

Выхаванне і навучанне, на іх думку, павінна было садзейнічаць палітычнаму ўдасканаленню грамадства, далучэнню да барацьбы супраць дэспатызму і нацыянальнага ўціску шырокага кола жыхароў Беларусі. «Народ трэба прасвяціць да такой ступені,— пісаў філамат К. Пясэцкі,— каб ён зразумеў перавагі канстытуцыйнага кіравання і шкоднасці дэспатызму»².

Адукацыйныя і выхаваўчыя мэты арганізацыі, па словах аднаго з актыўных філаматаў Ф. Малеўскага, павінны прыцягваць любога дабрамыснага чалавека, які наўрад ці здагадаецца, што гэта пачатковы пункт вялікіх і смелых намераў³.

З другога боку, члены тайных таварыстваў марылі аб скасаванні прыгонніцтва, звяржэнні самаўладдзя, увядзенні канстытуцыйнай формы кіравання, зацвярджэння ў краіне прынцыпу вяршэнства закона. «Сёння — права сілы, а заўтра — сіла права»,— пісаў А. Міцкевіч у 1820 г. у «Песні філарэтаў»⁴.

¹ Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. документов и материалов. Т. 4. Мн., 1961. С. 270–271.

² Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 2002. С. 194.

³ Гл.: Мохнач Н.Н. Идеиная борьба в Белоруссии в 30–40-е годы XIX в. Мн., 1971. С. 26.

⁴ Мицкевич А. Стихотворения. Поэмы. М., 1968. С. 26.

Разам з тым, філаматы падкрэслівалі ролю гуманістычнай маралі як рэгулятара грамадскіх адносін. У артыкуле Яна Чачота «Пра будучае прызначэнне таварыства філаматаў...» гаварылася, што сапраўдны грамадзянін «...паводзіць сябе не толькі згодна ўстаноўленым грамадскім законам, але і згодна законам сумлення, маралі і рэлігіі... Грамадскае шчасце залежыць як ад добрых грамадзян, так і ад добрага ўрада. Не могуць быць добрымі грамадзяне там, дзе кепскі ўрад, і не можа быць кепскага ўрада там, дзе большасць — добрыя грамадзяне. Найлепшы ўрад будзе там, дзе ўсё робіцца згодна з пажаданнем народа, а не з волі, капрызу і сілы аднаго»¹.

Погляды філаматаў і філарэтаў добра характарызуюць іх праграмы, сачыненні, вершы, рэфераты, з якімі яны выступалі на сваіх паседжаннях. У адпаведнасці з асветніцкай канцэпцыяй «натуральнага права» філаматы запісалі ў сваёй праграме: «Пакуль не будзе знішчана ганебнейшая, многімі вякамі і прымхамі ўкаранёная перашкода — няволя сялян, праціўная натуральнаму праву, цвяроза-му розуму, нельга гаварыць аб грамадскім прагрэсе»². Віленскія студэнты прапагандавалі ідэю салідарнасці ўсіх слаёў грамадства ў барацьбе за незалежнасць і свабоду. Акрэсліваючы задачы таварыства, Ян Чачот пісаў, што «...яно павінна ўсё рабіць для шчасця і вызвалення Айчыны ...пры дапамозе асветы і згуртавання суайчыннікаў»³. У рэфератах і сачыненнях філаматаў адчуваецца апазіцыйнасць да расійскага ўрада. Далучэнне да Расіі, на думку філамата А. Судзіна, не ясе «ніякіх відаў шчаслівага будучага, гонару і асалоды, а, наадварот, крайнюю беднату і няшчасце»⁴. Разам з тым, філаматы падкрэслівалі, што вораг іх краіны не рускі народ, а самадзяржаўе. «Наш вораг — рускі ўрад, — упэўніваў аднадумцаў Томаш Зан, — а маскалі, якія сумленна мысляць, нават гатовы дапамагчы нам адваяваць сваю незалежнасць. Рускія не менш за нас пакутуюць ад дэспатызму»⁵.

Кумірам філаматаў быў Т. Касцюшка. Яны праслаўлялі яго ў сваіх творах, прысвячалі яго дзейнасці свае рэфераты. Як і іх кумір, філаматы свае намаганні марылі накіраваць на адраджэнне Рэчы Паспалітай, у якой Вялікае княства Літоўскае будзе мець аўтаном-

¹ Чачот Я. Навагрудскі замак. Мн., 1989. С. 161—164.

² Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии (до 1917 года). Мн., 1973. С. 266.

³ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Мн., 1994. Ч. 1. С. 282.

⁴ Швед В.В. Указ. твор. С. 471—472.

⁵ Марціновіч А. Указ. твор. С. 300.

ны статус. Як тыповыя шляхецкія рэвалюцыянеры, філаматы не бачылі рэвалюцыйнага патэнцыялу ў сялянстве. Барацьбу, на іх думку, павінна ўзначальваць выключна шляхта.

Традыцыйным для беларускай асветніцкай думкі быў заклік да роўнасці і свабоды ўсіх людзей незалежна ад нацыянальнай і саслоўнай прыналежнасці, а таксама веравызнання¹.

Адчуваючы сваю генетычную сувязь з беларускім народам, філаматы дасканалы вывучалі гісторыю краю, асабліва часоў ВКЛ, даследавалі беларускі фальклор, вераванні і звычаі народа, вывучалі народную мову, якая ў сярэднявеччы была дзяржаўнаю моваю княства.

У напісаным філаматам Ю. Ежоўскім Статуце, або «Пятнаццаці правілах паводзін для моладзі...» гаварылася, што «прыхільнасць да айчыннай зямлі заключаецца ў тым, каб жадаць добра сваім суайчыннікам рознага стану і ўсяму народу наогул, захоўваць карысныя звычаі сваіх бацькоў, любіць прыродную мову і вывучаць яе, мець у памяці гонар і подзвігі продкаў і наследаваць іх па меры сваіх сілаў і стану»².

Фальклорны матэрыял стаў асноваю літаратурных твораў А. Міцкевіча, Я. Чачота, Т. Зана.

У 1823–1824 гг. самадзяржаўе выкрыла і ліквідавала тайныя студэнцкія таварыствы філаматаў і філарэтаў, а ў 1832 г. закрыла Віленскі ўніверсітэт, які на працягу трох дзесяцігоддзяў быў асяродкам ліберальнай думкі на землях Беларусі.

7.4. Роля новай беларускай літаратуры ў культурна-нацыянальным адраджэнні Беларусі

Як згадвалася вышэй, у першай палове XIX ст. назіраецца паварот беларускай шляхты і разначыннай інтэлігенцыі да «сялянскай» культуры. З цікавасці да невычарпальна багатага фальклору беларускага народа ў аматараў роднага слова ўзнікла імкненне паспрабаваць уласныя сілы ў літаратурнай творчасці на беларускай мове. Адукаваным колам беларускага этнасу становілася зразумела, што надышоў час сур'ёзна паклапаціцца пра стварэнне нацыянальнай мастацкай літаратуры. Гэта магло б адыграць выключна важную ролю не толькі ва ўзбагачэнні духоўнага жыцця, але і ў

¹ Гл.: Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии (до 1917 года). С. 267.

² Шолкович С. Польская пропаганда в учебных заведениях Северо-Западного края // Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. Вильно, 1885. Вып. 1. С. 259.

росце нацыянальнай свядомасці самых шырокіх пластоў насельніцтва краю. Наогул літаратура, па словах нямецкага гісторыка культуры Ёгана Гердэра, «самая дакладная мера росту нацыі»¹, а для славян, падкрэсліваў у сваіх парызскіх лекцыях А. Міцкевіч, яна выконвае ролю «трыбуны, штандара, амаль што ваеннай тэрыторыі»².

Сярод фактараў, якія спрыялі ўзнікненню і станаўленню новай беларускай літаратуры, трэба адзначыць фальклор, гістарычную свядомасць і ўплыў літаратур суседніх народаў — рускага і польскага.

Да вывучэння народнай культуры беларуская шляхецкая інтэлігенцыя звярталася як да пазнання ўласных культурных і гістарычных каранёў. Беларускую мову, на якой былі складзены паданні і легенды, прадстаўнікі беларускай інтэлектуальнай эліты асэнсоўвалі як «мову, на якой на нашай памяці любілі размаўляць паміж сабой старыя паны, што яшчэ жывуць, на якой дагэтуль гавораць паны і аканомы з сялянамі, на якой пісалі ў нас некалі афіцыйныя акты»³.

Вяртаючыся да сваёй культурнай нівы, прадстаўнікі адраджэння неслі з сабой традыцыі сталых культур, на якіх яны выхоўваліся, перш за ўсё польскай і ў меншай ступені рускай. Моцным каталізатарам беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння былі рамантычныя плыні ў польскіх літаратуры і мастацтве, а таксама традыцыі рускай культуры з уласцівым ёй народалюбствам. Ролю вялікага ідэйна-натхняльнага фактара развіцця нацыянальнай літаратуры адыгрывалі гістарычная свядомасць, усведамленне багатай мінуўшчыны за плячамі прыгнечанага і прыніжанага народа. Падкрэсліваліся пераемнасць і гістарычная небарачальнасць развіцця нацыянальнай культуры. У першай палове XIX ст. узмацніліся «краёвы мясцовы патрыятызм» і ўяўленне пра этнічную адасобленасць беларусаў і ад палякаў, і ад рускіх. Гэта тлумачылася тым, што Варшава ўжо страціла былы дзяржаўны ўплыў на свае «ўсходнія крэсы», а Пецярбург у дачыненні да паўночна-заходніх губерняў такога ўплыву толькі набіраў. У гэтых умовах грамадзяне былога ВКЛ адчулі натуральную патрэбу знайсці стрыжань свайго існавання, у тым ліку і культурнага. Багатая на падзеі гісторыя беларускай зямлі, сталыя гістарычна-культурныя традыцыі, звязаныя з імёнамі Ф. Скарыны, М. Гусоўскага,

¹ Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мн., 1996. С. 66.

² Mickiewicz A. Prelekcje paryskie: Wybor. Kraków, 1997. Т. 2. С. 11.

³ Чачот Я. Навагрудскі замак. С. 178.

С. Полацкага і іншых славетых літаратараў мінуўшчыны, сталі добрым ґрунтам для афармлення новай беларускай літаратуры ў першай палове XIX ст. Па словах А. Каўкі, беларуская літаратура гэтай пары «...адчула ў сабе прыліў дадатковых сіл, усвядоміла гістарычную перспектыву руху... і з пачуццём уласнай годнасці, на роўных далучылася да міжнароднага творчага дыялога літаратур»¹.

Адной з карэнных праблем новай беларускай літратуры стала праблема нацыянальнай самабытнасці, народнасці. Паклаўшы ў сваю аснову народны беларускі фальклор, беларуская літаратура сцвярджала «неўміручасць народа, яго мудрасць, таленавітасць, жыццярадаснасць, дасціпнасць»². Заяву аб фальклорнай аснове сваёй творчасці рабілі А. Міцкевіч: «Спявайма толькі тое, што родны склаў народ» («Песня філарэтаў»)³ і Я. Чачот: «Не я пяю — люд божы».

Адам Міцкевіч (1798–1855) адным з першых высока ацаніў багатыя магчымасці фальклорнай традыцыі беларусаў. Народныя песні, казкі, легенды, паданні з іх русалкамі, ведзьмамі, свіцязянкамі і волатамі складалі змест яго лепшых твораў: «Свіцязянка» і «Рыбка», «Гражына» і «Пан Тадэвуш», «Дзяды» і «Конрад Валенрад».

Выдадзеныя ў 1837–1846 гг. шэсць фальклорных зборнікаў Яна Чачота (1796–1847) далі магчымасць тагачаснаму грамадству паразважаць аб багацці і каштоўнасці беларускага фальклору і яго далейшым выкарыстанні ў літаратуры. А змешчаныя ў чацвёртым зборніку 28 уласных беларускамоўных вершаў Я. Чачота сведчылі, што іх аўтар — беларускі нацыянальны паэт.

Адным з пачынальнікаў паэтычнага беларускага слова быў сялянскі хлопец з мястэчка Крошын Навагродскага павета Паўлюк Багрым (1812 — каля 1891), якога сучасны беларускі паэт Ніл Гілевіч назваў «апошнім фальклорным паэтам і першым прафесійным майстрам слова». Ён увайшоў у літаратуру адным, але яскравым вершам «Зайграй, зайграй, хлопча малы...», які быў напісаны пад уплывам сялянскага бунту ў 1828 г. Пісьменнік і грамадска-палітычны дзеяч першай паловы XIX ст. І. Яцкоўскі, у зборніку якога «Палітычныя творы» быў надрукаваны верш Багрыма, параўноўваў апошняга з шатландскім паэтам Робертам Бёрнсам. Светапогляд сялянскага паэта фарміраваўся пад уздзеян-

¹ Каўка А. Тут мой народ. С. 140.

² Лойка А. Гісторыя беларускай літаратуры: Дакастрычніцкі перыяд: У 2 ч. Ч. 1. Мн., 1989. С. 133.

³ Барыс С. Паэт-рамантык // Сыны і пасынкі Беларусі. Мн., 1996. С. 143.

нем верша Яна Баршчэўскага «Размова хлопаў» («Рабункі мужыкоў»), твораў гісторыка Адама Нарушэвіча, баек Эзопа, а таксама газеты «Брукавыя весці», якую выдавалі ў Вільні шубраўцы.

З фалькларыстыкай была звязана і творчасць беларускага шляхціца, удзельніка паўстання 1830–1831 гг., *Аляксандра Рыпінскага* (1811–1896). Вымушаны эміграваць у Францыю, ён выдае ў 1840 г. у Парыжы кнігу «Беларусь. Некалькі слоў аб паэзіі простага людз гэтай нашай польскай правінцыі, аб яго музыцы, спевах, танцах і г.д.», якая стала, па сутнасці, першай спробаю пазнаёміць еўрапейскую грамадскасць з Беларуссю і яе народам. У 1853 г. Рыпінскі выдае ў Лондане беларускую баладу «Нячысік». Раней аўтар спрабаваў надрукаваць гэты твор у Расіі, але атрымаў адмову. Афіцыйны рэцэнзент паэмы прафесар І. Срэнеўскі адзначаў, што аўтар яе «Аляксандр Рыпінскі вядомы як пісьменнік, які адданы ўзбуджальным ідэям і выказаў іх, дарэчы, і ў адносінах да Беларусі ў кніжцы “Беларусь. Некалькі слоў аб паэзіі простага людз гэтай нашай польскай правінцыі, аб яго музыцы, спевах, танцах і г.д.”, а таксама таму, што балада “...прапанавана да друку лацінскімі літарамі, тады як яна напісана па-руску на мясцовай гаворцы (г.зн. па-беларуску лацінкаю.— *Аўт.*)»¹. Твор Рыпінскага Пецярбургскім цензурным камітэтам быў далучаны да ліку забароненых.

Творчасць Рыпінскага адлюстроўвае тую супярэчнасць светапогляду, якая ўвогуле характарызуе беларускую літаратуру першай паловы XIX ст. У кнізе «Беларусь. Некалькі слоў аб паэзіі простага людз гэтай нашай польскай правінцыі, аб яго музыцы, спевах, танцах і г.д.» ён заклікае да вывучэння беларускай народнасці, але вызначае яе як частку польскай народнасці і прысвячае сваё выданне «першаму з мужыкоў беларускіх, які навучыцца спачатку чытаць, а потым гаварыць і думаць па-польску»². Але ў канцы жыцця А. Рыпінскі канчаткова ўсвядоміў сябе беларускім культурным дзеячам. Ён займаўся напісаннем гісторыі беларускай літаратуры, матэрыяльна дапамагаў беларускім маладым літаратарам і мастакам. Аб змене поглядаў літаратара сведчаць радкі з ліста да А. Плуга, датаванага 1883 г., у якіх гаворыцца аб тым, што, «можа, мы дарэмна горнемся да гэтай няшчаснай Польшчы, як народжаныя на Русі, якую і даўней, здаецца, ужо называлі польскай Сібір’ю»³.

¹ Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. Мн., 1977. С. 182.

² Асветнікі зямлі беларускай X — пач. XX стст.: Энцыклапед. даведнік. С. 358.

³ Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. С. 280.

На падставе народных легенд, паданняў і казак *Янам Баршчэўскім* (1790–1851) была створана «беларуская Адысея» — чатырохтомны польскамоўны зборнік «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях». Твор быў высока ацэнены сучаснікамі пісьменніка. Па словах аднаго з першых беларускіх літаратуразнаўцаў Ф. Падбярэзскага, гэты твор быў пранізаны «духам і паэзіяй народа», меў выразную нацыянальную адметнасць¹. Крытык В. Пракаповіч параўноўваў «Шляхціца Завальню, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» з казкамі Шэхеразады або апавяданнямі Сервантэса². Ксёндз І. Галавінскі пісаў пісьменніку М. Грабоўскаму пра тое, што Баршчэўскі «шчыры беларус, не цяпер, а з самага дзяцінства правёў ён з народамі ўсё жыццё»³.

Неацэнную ролю ў абуджэнні нацыянальнай свядомасці беларусаў, росту зацікаўленасці іх да духоўнай спадчыны краю адыгралі ананімныя творы «Энеіда наываварат» і «Тарас на Парнасе» (сёння іх аўтарамі лічаць адпаведна В. Равінскага і К. Веранічына). Паэмы былі напісаны на тагачаснай беларускай мове і спалучалі антычныя сюжэты з мясцовымі рэаліямі. У іх антычныя героі і багі паводзілі сябе як беларускія сяляне і збяднелая шляхта. Такі прыём дазваляў праз жарт сцвярджаць вартасць беларускага народа, яго талент, высакароднасць і іншыя маральныя якасці.

Гэтыя творы сведчылі аб высокім выяўленчым патэнцыяле беларускай мовы, магчымасці стварэння на ёй самабытнай мастацкай літаратуры. Характэрнай асаблівасцю беларускай літаратуры XIX ст. было тое, што пісьменнікі, высока ацэньваючы беларускую мову, па словах А. Міцкевіча, «самую гарманічную... найбольш багатую, найбольш чыстую... цудоўна распрацаваную», добра яе ведаючы, тонка адчуваючы спецыфіку народнага маўлення розных рэгіёнаў Беларусі, карыстаючыся народнымі словамі і выразамі, усё ж такі ў большасці твораў ужывалі польскую мову. Беларускамоўных твораў у літаратуры XIX ст. няшмат. Гэта некаторыя вершы Яна Чачота, «Нячысцік» Аляксандра Рыпінскага, вершы «Дзеванька», «Гарэліца», «Рабункі мужыкоў» Яна Баршчэўскага. Нават самая яркая і буйная постаць у беларускай літаратуры таго часу *Віцэнт Дунін-Марцінкевіч* (1808–1884), які ў асноўным пісаў

¹ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. С. 301.

² Кісялеў Г.В. Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуты беларускай літаратуры XIX ст. Мн., 1993. С. 122.

³ Хаўстовіч М. Паэт і казачнік з азёрнага краю // Баршчэўскі Я. Выбраныя творы. Мн., 1998. С. 12.

па-беларуску (хаця шэраг твораў В. Дуніна-Марцінкевіча напісаны па-польску), не мог даць ёй правільнага азначэння. У прадмове да аповесці «Гапон» ён называе яе сялянскай мовай, адносна ўласнага перакладу на беларускую мову «Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча гаварыў, што ён «прыбраў гэты твор у мужыцкую сярмягу». І ў «Клопатах літарацкіх» зазначаў, што яго творы напісаны на «мужыцкай мове».

Галоўнай прычынай таго, што творы літаратараў першай паловы XIX ст., напісаныя выключна на беларускім фальклорным, гістарычным, бытавым матэрыяле, былі ў большасці польскамоўнымі, трэба лічыць адмоўнае стаўленне царскага ўрада да развіцця беларускай мовы. Пісаць па-беларуску ў той час азначала пісаць «у стол». Слушна адзначыў К. Цвірка: «Пісьменнік Беларусі, калі ён хацеў уздзейнічаць мастацкім словам на грамадскую думку ў змаганні як за сацыяльнае, так і нацыянальнае вызваленне свайго народа, змушаны быў пісаць па-польску. Гэтак жа, як часта пісалі ў свой час па-нямецку дзеячы чэшскага нацыянальнага адраджэння»¹. Выкарыстанне польскай мовы пры напісанні «Шляхціца Завальні...» Ян Баршчэўскі тлумачыў тым, што беларуская мова «не ўсім чытачам можа быць зразумелай»².

Аднак ужо сам факт, што той ці іншы аўтар усё ж такі імкнуўся пісаць па-беларуску, можа расцэньвацца як сведчанне вялікай павагі майстра мастацкага слова да простага беларускага люду, як прызнанне таго, што ён заслугоўвае мець уласную мастацкую літаратуру.

У верасні 1858 г., калі імператар Аляксандр II прыехаў у Вільню, група літаратараў і публіцыстаў паднесла яму «Віленскі альбом», у якім быў і верш, напісаны В. Каратынскім на беларускай мове, «Уставайма, братцы, да дзела, да дзела». Гэты верш быў пастаўлены ў «альбоме» побач з творамі на афіцыйна прызнаных рускай, польскай і французскай мовах і з'яўляўся заяўкаю на права пісаць на роднай беларускай мове.

Фарміраванне нацыянальнай свядомасці беларусаў сродкамі новай беларускай літаратуры ішло праз выхаванне ў іх патрыятычных пачуццяў. Усе пісьменнікі-рамантыкі першай паловы XIX ст. былі гарачымі патрыётамі бацькаўшчыны — Літвы-Беларусі. А. Міцкевіч, У. Сыракомля, В. Дунін-Марцінкевіч і іншыя падкрэслівалі свае літвінскае (беларускае) паходжанне, ганарыліся сваёй радзімаю, яе

¹ Цвірка К. Песня з Навагрудчыны // Чачот Я. Навагрудскі замак: Творы. Мн., 1989. С. 105.

² Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мн., 1996. С. 132.

гісторыяй, прыродай, яе таленавітым народам. Літаратурныя крыткі таго часу неаднаразова ўказвалі на «літоўскі рэгіяналізм» пісьменнікаў першай паловы XIX ст. Напрыклад, У. Сыракомля меў псеўданім «Лірнік Літвы», а Ю. Крашэўскі гаварыў пра яго: «З сапраўдным запалам мог толькі пра тое спяваць, што было ў яго сэрцы... пра Літву, яе палеткі, яе вёскі і лясы, народ і яго долю»¹. Туга па роднай зямлі адчуваецца ў вершах А. Міцкевіча, У. Сыракомлі, вымушаных працяглы час жыць за яе межамі.

У вершы «Пілігрым», каб выказаць боль ад развітання з айчынай, У. Сыракомля выкарыстоўвае вобраз роднага ветру:

О старонка любові! Мой родны закутак!
Калі віхр жыцця мяне носіць па свеце,
То няхай ён паветрам тваім запасецца
І напоўніць ім грудзі мае да глыбіняў,
Каб я змог уздыхаць пакрыху на чужыне².

Пер. У. Мархеля

У крымскіх санетах А. Міцкевіча экзатычныя і ярка-святочныя краявіды Крыма яшчэ больш абваstraюць пачуццё настальгіі па родным краі і абумоўліваюць імкненне да яго паэта.

Літва! Твае лясы больш вабяць галасамі,
Чым салаўі Байдар, Сальгірыі дзяўчыны.
Там весялейшы я хадзіў дрыгвой айчыны,
Чым тут цытрынавымі райскімі садамі³.

Пер. М. Багдановіча

Яшчэ больш выразна гучыць тэма Літвы-радзімы ў славутай эпічнай паэме «Пан Тадэвуш»:

Літва! Бацькоўскі край, ты як здароўе тое:
Не цэнім маючы, а страцім залатое –
Шкада красы твае, мой родны краю.
Тугою па табе тут вобраз твой ствараю.

* * *

З'яві свой цуд, каб зноў сустрэцца з родным краем,
Дазволь душы маёй, ахопленай адчаем,
Пералянець туды, дзе поясам блакіту

¹ Лойка А. Гісторыя беларускай літаратуры: Дакастрычніцкі перыяд: У 2 ч. Ч. 1. С. 121.

² Мархель У. Уладзіслаў Сыракомля // Славуцкія імёны Бацькаўшчыны. Мн., 2000. С. 252.

³ Міцкевіч А. Санеты = Sonety. Мн., 1998. С. 97.

Над Нёманам лясныя ўзгоркі апавіты,
Дзе прозеленню жыта ў полі серабрыцца
І залаціцца поўным коласам пшаніца...¹.

Пер. Я. Семяжона

«Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча трэба лічыць не толькі патрыятычнай одаю сваёй Радзіме, але і каштоўнай крыніцаю вывучэння грамадскага і палітычнага ладу беларускіх зямель пасля далучэння іх да Расійскай імперыі. У паэме разгортваюцца малюнкi мясцовага жыцця ў Навагрудскім павеце, мясцовых звычаяў, прыводзяцца назвы службовых асоб як старой адміністрацыі, так і новай, згадваюцца заканадаўчыя акты, тлумачацца гістарычныя тэрміны.

Бязмежная любоў да радзімы была галоўнай крыніцаю творчасці беларускіх пісьменнікаў-рамантыкаў. У. Сыракомля прызнаваўся, што калі б ён ні браўся за аловак, у яго міжволі «атрымаецца пад рукою або ліцвінская хатка, або вясковы касцёлік, або ліцвінскі дворык»². А В. Дунін-Марцінкевіч падкрэсліваў, што толькі на радзіме, «...ля роднай нівы адчувае і вольным сябе і шчаслівым»³.

Любоў да Радзімы ў літаратараў разгляданага перыяду праяўлялася не толькі ў іх творчасці, але і ў іх удзеле ў вызваленчай барацьбе за нацыянальную і сацыяльную свабоду. Удзельнікамі тайных студэнцкіх таварыстваў, а пазней палітычных эмігранцкіх суполак былі Адам Міцкевіч і Ян Чачот. Аляксандр Рыпінскі быў актыўным удзельнікам паўстання 1830–1831 гг., Уладзіслаў Сыракомля і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч удзельнічалі ў паўстанні 1863–1864 гг. Усе яны падвяргаліся палітычным рэпрэсіям з боку царскага ўрада.

Яны марылі аб дэмакратычным уладкаванні радзімы, аб свабодзе і роўнасці яе грамадзян. А. Міцкевіч, высока ацэньваючы Канстытуцыю 3 мая, падкрэсліваў, што мэта прыняцця галоўнага закона краіны заключаецца, перш за ўсё, ва ўмацаванні цэнтральнай улады і распаўсюджанні грамадзянскіх правоў на ўсе класы нацыі⁴.

Любоў да радзімы ў літаратуры першай паловы XIX ст. выяўлялася праз гонар яе гісторыяй, славымі, гераічнымі справамі продкаў. Паэты і пісьменнікі ў сваіх творах папярэджвалі чытачоў, што пад кожнаю пяддзю роднай зямлі ляжыць святы прах

¹ Міцкевіч А. Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве. Мн., 1985. С. 8.

² Мархель У. // Славуць імяны Бацькаўшчыны. Мн., 2000. С. 254.

³ Янушкевіч Я. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч // Тамсама. С. 242.

⁴ Гл.: Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Т. 2. М., 1956. С. 287–289.

далёкіх продкаў, што сваім жыццём яны плацілі за волю Радзімы, за яе будучыню. Літаратары імкнуліся ўзяць з мінулага агонь, які запаліць у сэрцах нашчадкаў гарачае імкненне да змагання за незалежнасць і ішчасце радзімы.

Гістарычныя вобразы, гатовыя на самаахвярнасць у імя ідэалаў незалежнасці і свабоды, былі створаны А. Міцкевічам у паэмах «Гражына», «Конрад Валенрад», драмах «Барскія канфедэраты» і «Якуб Ясінскі, або Дзве Польшчы», В. Дуніным-Марцінкевічам у паэме «Люцынка, або Шведы на Літве», У. Сыракомлем у вершах «Гетманская начоўка», «Улас» і г.д.

Асаблівасцю літаратуры першай паловы XIX ст. была яе сацыяльная адраснасць. Адстойваючы інтарэсы беларускага сялянства, выказваючыся за адмену прыгоннага права, паэты і пісьменнікі звяртаюцца да панюў з заклікам паважаць простага мужыка, зацікавіцца характам народных абрадаў, песен, паданняў, усядоміць, што іх стваральнік — народ, і спрыяць паляпшэнню яго долі.

Ідэалам новай шляхецкай літаратуры было адзінства вярхоў і нізоў народа, якія ўсвядомілі сваю нацыянальную і духоўную еднасць. Гэта думка добра праглядаецца, напрыклад, у камедыі «Ідылія» В. Дуніна-Марцінкевіча.

Шляхецкія пісьменнікі разумелі, што па віне вярхоў сялянства «анямела ў маленстве ад невуцтва і цемнаты»¹. Гэты комплекс віны адбіўся ў іх творчасці, у выразнай яе арыентацыі на народнае асветніцтва. Многія з пісьменнікаў першай паловы XIX ст. (Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч) прама ці ўскосна выказвалі думку пра неабходнасць яднання шляхты з сялянствам на аснове ўзаемапаразумення, павагі да народных традыцый, што ў канчатковым выніку вяло б да еднасці нацыянальнай. «Яшчэ ёсць час, каб нашы грамадзяне спахапіліся,— звяртаўся да беларускай шляхты В. Дунін-Марцінкевіч,— і, утвараючы шkolкі, прытулкі і прыносячы іншыя магчымыя ахвяры, імкнуліся гэтую малодшую брацію сваю, якая ўмее быць удзячнай, прытуліць да сэрца і для ўсеагульнага добра з ёй моцна аб'яднацца»².

Такім чынам, намаганнямі літаратуры першай паловы XIX ст. паступова пачынаецца культурна-нацыянальнае адраджэнне Беларусі, якое праяўляецца праз вяртанне да гістарычных культурных традыцый беларускага народа, фарміраванне этнічнай свядомасці народных мас, паступовай кансалідацыі беларускай нацыі.

¹ Дунін-Марцінкевіч В. Творы. С. 481.

² Янушкевіч Я. // Славутыя імёны Бацькаўшчыны. Мн., 2000. С. 243.

Нягледзячы на супярэчнасці развіцця беларускай літаратуры першай паловы XIX ст., яна падрыхтавала грунт для афармлення нацыянальнай беларускай ідэі, увасобленай у творах Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа і іншых класікаў беларускай літаратуры.

7.5. Ліберальная думка Беларусі ў сярэдзіне XIX ст.

Пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. і закрыцця Віленскага універсітэта ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі назіралася часовае зацішша. Чарговая актывізацыя легальных форм грамадскага жыцця адбылася ў другой палове 1850 — пачатку 1860-х гадоў і звязана з падрыхтоўкай буржуазных рэформаў у Расійскай імперыі. Яна выяўлялася ў росце цікавасці да беларускай гісторыі, этнаграфіі, філалогіі, у барацьбе супраць асімілятарскай палітыкі, у стварэнні згуртаванняў, культурных устаноў і перыядычных выданняў. На працягу 50–60-х гадоў XIX ст. ідзе карпатлівая праца па вывучэнню гістарычнага мінулага, нараджэння і інтэнсіўна развіцця археалагічнай навукі, шырока вядзення запіс фальклорных матэрыялаў, асэнсоўвання этнічнай адметнасці беларусаў. У разгляданы час на старонках друку ўпершыню з'яўляюцца разважанні аб беларускім тытану эпохі Адраджэння Скарыне, аб багатых пісьмовых традыцыях беларускай мовы, аб пераемнасці ў развіцці старажытнай і новай беларускай літаратуры, аб слаўным гістарычным мінулым беларускага народа і асаблівым месцы беларусаў у славянскай сям'і. Разам з тым, у Беларусі гэтыя тэндэнцыі былі запаволены салідарысцкімі адносінамі да польскага нацыянальна-вызваленчага руху і прапагандай не толькі славянафільскіх, але і панславісцкіх ідэй.

У сярэдзіне XIX ст. на землях Беларусі вылучаюцца тры цэнтры інтэлектуальнага жыцця: Вільня (гурток А. Кіркора), Мінск (гурток В. Дуніна-Марцінкевіча), Віцебск (гурток А. Вярыгі-Дарэўскага). У Пецярбургу беларускія адраджэнцы групаваліся вакол Я. Баршчэўскага і заснаванага ім альманаха «Незабудка». Грамадскі рух 1850 — пачатку 1860-х гадоў насіў у асноўным акадэмічны характар, што праяўлялася ў правядзенні шырокіх навуковых даследаванняў гістарычных і этнічных каранёў беларускага народа.

У 1855 г. у Вільні ствараецца музей старажытнасцей і пры ім адкрываецца археалагічная камісія. У склад яе ўваходзілі прадстаўнікі ліберальнай віленскай інтэлігенцыі: Адам Кіркор, браты Яўстафій і Канстанцін Тышкевічы, Юзаф Ігнацы Крашэўскі і інш.

Другім асяродкам ліберальнай думкі віленскай інтэлігенцыі была газета «Виленский вестник», якую спачатку рэдагаваў А. Адынец, а з 1859 г. — А. Кіркор. Вакол газеты стварыўся літаратурны гурток, у які ўваходзілі А. Адынец, У. Сыракомля, В. Каратынскі і інш.

Характарызуючы інтэлектуальнае жыццё ўдзельнікаў Віленскага цэнтра, вядомы прадстаўнік беларускага Адраджэння пачатку XX ст. А. Цвікевіч пісаў, што яны «нацыянальна, ці, лепш сказаць, этнаграфічна, адрознівалі сябе і ад Варшавы, і ад усяго карэнна польскага», «людзі гэтыя жылі ўспамінамі аб Літоўскім княстве, аб гістарычнай асобнасці краю», «цесна былі звязаны з уніяй і са ўсёй той беларускай стыхіяй, якая ў ёй захавалася праз вякі»¹. Для прадстаўнікоў віленскага гуртка, слухна названага М. Каяловічам «літоўскай партыяй», ліцвінскі патрыятызм насіў характар вызначальнага аспекта ў светапоглядзе і палітычных перакананнях. Яны называлі сябе ліцвінамі, але, на думку сучасных даследчыкаў, гэтую саманазву наўрад ці можна аднесці да вызначэння нацыянальнай прыналежнасці². Хутчэй, яе трэба разглядаць як этнонім гістарычнага паходжання. Таму відавочна, што ад ліцвінскай гістарычнай свядомасці была ўжо нязначная адлегласць да ўсведамлення сябе беларусамі.

Дастаткова выразна вышэйазначаная тэндэнцыя праявілася ў поглядах сапраўднага духоўнага лідэра і арганізатара віленскіх інтэлектуалаў — *Адама Кіркора* (1812–1886). Ён не толькі актыўна прапагандаваў ліцвінскі патрыятызм, але і падвяргаў сумненню салідарысцкія ідэі, якія культываваліся ў тагачасным беларускім грамадстве і былі сур'ёзнай перашкодай для фарміравання беларускай нацыянальнай самасвядомасці. Так, у 1853 г. у лісце да славатуга пісьменніка Ю. Крашэўскага ён пісаў: «Божа мой, і чым тая бедная Літва так правінілася, што яе нават хочучь пазбавіць самостойнасці. Ці ёсць падобны прыклад, каб калісьці такі магутны край страціў нават саму назву. У Варшаве пана называюць русінам, а ў Пецярбурзе — палякам. Шаноўнае панства, а дзе ж ліцвін дзеўся?»³ У лісце да жонкі, які датаваны 1860 г., А. Кіркор аналізуе гісторыю ўзаемаадносін паміж Польшчай і ВКЛ, тыя паступствы,

¹ Цвікевіч А. Запада-русизм: Нарысы з гісторыі грамадскай думкі Беларусі ў XIX – пачатку XX стст. Мн., 1993. С. 104–106.

² Гл.: Запрудскі У. Роля гістарычнага самаўсведамлення ў працэсе фарміравання нацыянальнай свядомасці беларусаў (сяр. XIX ст.) // Беларусіка — Albaruthenica: Кн. 2. Мн., 1993. С. 216.

³ Kirkor A. Przeszłość umiera dwa razy: Powieść prawdziwa. Kraków, 1978. S. 64–65.

якія мела для апошняй Люблінская унія, і прыходзіць да высновы, што «нават заганы і недахопы палякаў перайшлі да яго (ліцвіна) і сапсавалі характар народа, датуль чысты як слязіна... Літва дала Польшчы шмат знакамітых людзей, якіх яна ніколі не мела, напрыклад, Міцкевіча, Касцюшку і шмат іншых. Ці Польшча заплаціла нам сардэчна — памяркуй сама... Як і ў часы Ягайлы, яны (палякі) выяўляюць прагу да ўлады, на кожным кроку паказваюць сваю вышэйшасць... Ці Літва для таго, каб быць з Польшчай, павінна перастаць быць Літвой? Не! Я Ліцвін — і ніколі гэта пачуццё ў ва мне не будзе знішчана. Я люблю сваю Радзіму з усім юначым энтузіязмам, з ўсёй мужчынскай самаахвярнасцю»¹.

А. Кіркор захапляўся гераічнай і драматычнай гісторыяй сваёй краіны, яе вялікімі грамадзянамі. «...Я люблю Вітаўта, — пісаў ён, — і адчуваю, што калі б лёс дазволіў яму дайсці да пастаўленай мэты, сёння іншым быў бы стан Літвы, можа, на іншай мове размаўлялі б і пісалі. Але што да самастойнасці і магутнасці, хто быў бы нам роўны?»²

У шматлікіх сваіх працах навуковец падкрэсліваў, што беларуская мова ў ВКЛ абслугоўвала ўсе сферы жыцця: «Беларусін, — пісаў ён, — і да нашых дзён захаваў мову, на якой была напісана знакамітая паэма «Слова аб палку Ігаравым», на якую Скарына пераклаў Свяшчэннае Пісанне, на якой пісаліся законы, статуты, прывілеі, паданні і г.д. з першай паловы XIII ст.»³

Падкрэсліваючы выключную самастойнасць гістарычных, этнаграфічных, культурных каранёў ліцвінаў-беларусінаў, А. Кіркор асабліваю ўвагу надаваў абгрунтаванню ролі уніяцкай царквы ў дзяржаўным і духоўным жыцці народа. У канцы 1870-х гадоў П. Сямёнаў — галоўны рэдактар шматтомнага выдання «Живописная Россия» — запрасіў А. Кіркора прыняць удзел у напісанні трэцяга тома, прысвечанага Беларусі. У гэтай працы А. Кіркор шмат увагі ўдзяліў рэлігійным пытанням. На яго думку, уніяцкая царква, яе асветніцкая дзейнасць паслаблялі каталіцкую агрэсію, зберагалі беларускую мову і культуру народа, прадухілялі паланізацыю беларусаў⁴.

¹ Kirkor A. Przeszłość umiera dwa razy: Powieść prawdziwa. S. 64–65.

² Тамсама.

³ Беларусіка — Albaruthenica: Кн. 2. С. 217.

⁴ Гл.: Драгун Ю. Уніяцкая царква Беларусі і дзяржаўная палітыка // 3 гісторыяй на «Вы». Вып. II. Мн., 1994. С. 101.

Віленскія лібералы актыўна ўключыліся ў абмеркаванне ўмоў правядзення сялянскай рэформы, звязвалі поспех яе і таксама іншых буржуазных рэформ з імператарам Аляксандрам II. 6 верасня 1858 г. прадстаўнікі ліберальнай віленскай інтэлігенцыі паднеслі Аляксандру II альбом, які змяшчаў сярод шматмоўных твораў таксама верш Вінцэся Каратынскага на беларускай мове. У творах, змешчаных у альбоме, выказвалася імкненне ліберальнай інтэлігенцыі далучыцца да працэсу паступовага рэфармавання грамадства ў буржуазна-дэмакратычным напрамку. Акрамя таго, віленскія лібералы спадзяваліся прыцягнуць увагу імператара да мясцовых нацыянальных і культурных праблем. У асяроддзі беларускай шляхецкай інтэлігенцыі адраділіся ў гэты час спадзяванні на арганізацыю ўладамі Расіі мясцовага кіравання ў Беларусі. Гэтыя надзеі былі аформлены ў складзеным гродзенскім губернскім прадвадзіцелем дваранства *Віктарам Старжанскім* (1826–1882) праекце нацыянал-культурнай аўтаноміі беларуска-літоўскіх зямель у складзе Расійскай імперыі, які быў перададзены цару ў 1862 г. Праектам прадугледжвалася мясцовае самакіраванне, вяртанне дзейнасці Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г., адкрыццё Віленскага універсітэта, навучанне на роднай мове карэнных нацыянальнасцей (беларускай, літоўскай)¹. Крокі да супрацоўніцтва з царскімі ўладамі, зробленыя беларускімі лібераламі, выклікалі рэзкую крытыку з боку палякаў, якія абвінавачлі «ліцвінаў у нацыянальнай здрадзе»².

У 1840–1850-я гады вакол першага прафесійнага беларускага пісьменніка В. Дуніна-Марцінкевіча згрупавалася мясцовая творчая інтэлігенцыя. У складзе групы былі музыканты Станіслаў Манюшка, Каміла Марцінкевіч, настаўнік і аўтар падручнікаў Фларыян Чапалінскі, фатограф Антон Прушынскі, студэнты браты Рагоўскія і інш. Галоўнай мэтай групы была культурна-асветніцкая дзейнасць сярод беларускага народа, якая рэалізавалася праз стварэнне школак для беларускіх дзяцей, стварэнне беларускай народнай літаратуры і нацыянальнага тэатра.

Арганізатарам віцебскага грамадска-інтэлектуальнага гуртка быў *Арцём Вярэга-Дарэўскі* (1816–1884) — пісьменнік, рэвалюцыянер (за ўдзел у паўстанні 1863 г. быў сасланы ў Сібір), асветнік. У гурток Вярэгі-Дарэўскага ўваходзілі паэт Ялегі Пранціш Вуль і

¹ Гл.: Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 2002. С. 208.

² Цвікевіч А. Западна-русізм: Нарысы з гісторыі грамадскай думкі Беларусі ў XIX–пачатку XX стст. С. 105.

яго бацька Маўрыкі Карафа-Корбут, гітарыст Марк Сакалоўскі, віцебскі прадвадзіцель дваранства Міхаіл Нітаслаўскі, архітэктар Мікалай Высоцкі і інш. У асветніцкіх мэтах члены гуртка стварылі чытальню для бедных, збіралі грошы на адкрыццё бібліятэк у ваколіцах Віцебска, распаўсюджвалі падпіску на творы Міцкевіча і пераклад на беларускую мову яго «Пана Тадэвуша», зроблены Дуніным-Марцінкевічам, стварылі аматарскую тэатральную трупу. Своеасаблівым беларускім альманахам стаў рукапісны «Альбом», які А. Вярыга-Дарэўскі вёў на працягу 1858–1863 гг. У ім пакінулі свае запісы і вілянчане, і мінчане, і віцебляне. Такім чынам, альбом стаў своеасаблівым выражэннем працэсу паступовай кансалідацыі беларускай нацыі. Па словах аднаго з яго аўтараў, настаўніка канвікта (школы-інтэрната) Гільзена-Шадурскіх, «Альбом» быў «кнігай, якая злучае нашу Беларусь з Літвой»¹. Дух і погляды самога А. Вярыгі-Дарэўскага і людзей, сабраных вакол яго, характарызуюць таксама запісы ў «Альбоме». Так, згаданы вышэй Гільзен-Шадурскіх пісаў пра духоўнага лідэра Віцебскага цэнтра А. Вярыгу-Дарэўскага: «Дарагая Беларусь! Прыгледзься да яго дзейнасці, яго энергіі, самаахвярнасці. Паглядзі, як ён вучыць тваіх дзяцей любіць радзіму, як вядзе іх дарогаю праўды, прагрэсу, і хай сляза бацькоўскай удзячнасці хоць часткова ўзнагародзіць гэту распачатую ім працу»². Сам А. Вярыга-Дарэўскі 13 кастрычніка 1862 г. у лісце да А. Кіркора пісаў: «З Беларускай не разбратыся. Гэта мой ідэал».

Паміж трыма цэнтрамі беларускага грамадска-культурнага жыцця існавалі шчыльныя сувязі, якія сведчаць аб аб'яднанні гістарычнай Літвы (Вільна, Гродна, заходняя частка Мінскай губерні) з Белаю Руссю (усход сучаснай Беларусі), аб фарміраванні беларускай нацыянальнай свядомасці. Па словах А. Цвікевіча, «безварункова духова» быў звязаны з Вільняй і Ян Баршчэўскі — лідэр беларускага гуртка ў Пецябургу. Вакол пісьменніка збіраліся беларусы, якія пад яго ўплывам сталі цікавіцца беларушчынай і спрабавалі пісаць па-беларуску. Сярод іх былі журналіст і крытык Р. Падбярэскі, гісторык Ю. Барташэвіч, мастакі К. і Р. Жукоўскія, пісьменнікі Л. Штырмер, В. Рэут, Т. Лада-Заблоцкі і інш.

Такім чынам, у сярэдзіне XIX ст. пад уплывам агульнаеўрапейскіх тэндэнцый адраджэння народаў, якія не мелі сваёй дзяржаўнасці і знаходзіліся пад уладаю азіяцкіх ці еўрапейскіх манархій,

¹ Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. С. 245.

² Тамсама. С. 267.

а таксама працэсаў, звязаных з падрыхтоўкай да рэфармавання расійскага грамадскага і палітычнага ладу, у асяроддзі беларускай навуковай і творчай інтэлігенцыі ўзмацняюцца адраджэнскія працэсы. Яны характарызуюцца моцным уплывам гістарычна-ліцвінскай свядомасці на рост свядомасці нацыянальна-беларускай. Беларускія інтэлектуалы адчулі аб'ектыўную неабходнасць асвятлення і асэнсавання праўдзівай гісторыі свайго народа, навуковага і мастацкага абгрунтавання спрадвечнай цягі беларусаў «людзьмі звацца».

7.6. Палітычны лібералізм 80–90-х гадоў XIX ст.

У 80–90-я гады XIX ст. стала відавочным развіццё капіталізму ў прамысловасці і сельскай гаспадарцы. Гэта прывяло да крызісу ідэалогіі рэвалюцыйнага народніцтва і пераходу часткі яго прыхільнікаў на пазіцыі лібералізму.

У другой палове 80-х гадоў XIX ст. у Мінску група ліберальнай інтэлігенцыі аб'ядналася вакол першай прыватнай незалежнай газеты «Минский листок». У групу ўваходзілі навукоўцы М. Доўнар-Запольскі, У. Завітневіч, А. Слупскі, публіцысты А. Багдановіч, Д. Бохан, паэт Я. Лучына і інш.

У сацыяльна-палітычных пытаннях беларускія лібералы зыходзілі з неабходнасці пэўнага кампрамісу з самадзяржаўем, ціску на ўрад з мэтай падштурхнуць яго да правядзення рэформ у грамадстве. Яны выступалі супраць як рэакцыі, так і рэвалюцыі, паўстання. «Минский листок» пісаў аб «азвярэнні» сялян, што выражалася ў падпалах, забойствах, непадпарадкаванні ўладам, аб «нахабстве» рабочых, якія выступаюць супраць фабрыкантаў. На думку беларускіх лібералаў, «рускі сацыялізм зусім страціў тую прыцягальнасць, якой ён карыстаўся 20 гадоў», гэта «трызненні мінулага», «глухія, даўно страпаныя фразы»¹. Разам з тым, лібералы заклікалі ўрад праяўляць гнуткасць у барацьбе з рэвалюцыяй, пазбягаць парушэння правоў грамадзян.

Са старонак «Минского листка» гучала як крытыка дзейнасці урада, так і падтрымка яго пэўных унутрыпалітычных акцый. Ліберальныя колы прапанавалі розныя формы кантактаў урада з грамадствам. Найбольш радыкальныя патрабаванні, якія былі высунуты лібераламі, датычылі склікання парламента — земскага сабора з шырокім народным прадстаўніцтвам, пераўтварэння Расіі ў кан-

¹ Самбук С. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века. Мн., 1976. С. 88.

стытуцыйную, прадстаўнічую манархію. Памяркоўная частка лібералаў абмяжоўвалася прапановамі пашырыць склад і сферу дзейнасці органаў мясцовага кіравання: земскіх устаноў і гарадскіх дум.

Арыгінальная думка адносна ідэальнага для беларусаў грамадскага ладу прагучала ў артыкуле М. Доўнара-Запольскага «Беларускае мінулае», надрукаваным ў 1888 г. Аўтар выступіў за зварот краіны да «вечавага ўкладу». Па яго перакананню, старажытнае веча было выразнікам волі народа, з якім павінен быў лічыцца князь¹.

Галоўнаю сілаю сацыяльнага прагрэсу беларускія лібералы лічылі «адукаваную частку грамадства». Яны заклікалі інтэлігенцыю «аддаць доўг» народу, прыйсці яму на дапамогу. Формамі такой падтрымкі бачылася стварэнне кас узаемадапамогі, сялянскіх банкаў, арганізацыя ў вёсцы сельскагаспадарчых выстаў, спажывецкіх таварыстваў, адкрыццё бібліятэк, курсаў і майстэрняў, народных тэатраў і музеяў.

Такім чынам, лібералы выступалі за памяркоўныя рэформы, не закранаючыя асноў палітычнага ладу Расіі. Яны не падзялялі ідэі марксізму аб непазбежнасці рэвалюцыйнага пераўтварэння існаваўшага грамадска-палітычнага ладу. Напрыклад, у артыкуле Д. Бохана рэвалюцыя разглядалася не як непазбежная, а як магчымая, і то ў далёкай будучыні. Аўтар адваргаў наяўнасць агульных заканамернасцей у развіцці грамадства і лічыў, што палітычныя плыні, якія нарадзіліся на Захадзе, не мелі адпаведнай глебы ў Расіі і Беларусі.

Асаблівае месца ў ліберальным друку Беларусі займала нацыянальнае пытанне. Акрамя «Минского листка», яно ўздымалася ў «Северо-западном календаре», які пачаў выходзіць пад рэдакцыяй Я. Неслухоўскага (Лучыны), А. Слупскага і М. Доўнара-Запольскага з 1887 г.

Грамадскія дзеячы, публіцысты, навукоўцы выступалі з агульнагуманістычных пазіцый супраць дыскрымінацыі любога народа, які жыве ў Беларусі, супраць неаднолькавага стаўлення да прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей з боку ўрада. На старонках перыядычных органаў лібералаў гучалі заклікі да аб'яднання народаў краю, агульнай іх працы на карысць адзінай Радзімы, раўнапраўя і ўзаемадапамогі. «Усе і кожны ў гэтым краі, як і паўсюдна, павінны жыць ў міры, любові і згодзе, узаемадапамагаючы адзін аднаму, выконваючы тую жыццёвую задачу, да вырашэння якой прызваны», — пісала газета «Минский листок»². Нацыянальную не-

¹ Самбук С. Указ. твор. С. 97.

² Тамсама. С. 139.

цярпімасць газета адносіла да пачуццяў, якія супярэчылі хрысціянству, і заклікала народ «не адшукваць у іншых толькі цёмныя бакі, а ў саміх сабе толькі светлыя»¹. Д. Бохан у сваім артыкуле «Аб патрыятызме наогул і аб рускім у прыватнасці» патрабаваў адрозніваць патрыятызм ад нацыяналізму, бо апошні з'яўляецца пачуццём, непрыстойным для вялікай нацыі. Ён указаў, што, заклікаючы да патрыятызму і нацыянальнай годнасці сваёй нацыі, рускія нацыяналісты ў сапраўднасці імкнуцца падавіць іншыя нацыянальнасці.

Асаблівае месца ў публікацыях «Минского листка» і «Северо-западного календаря» займала беларускае пытанне. М. Доўнар-Запольскі, А. Багдановіч, Н. Янчук і іншыя ў сваіх артыкулах закраналі пытанні паходжання беларускага народа, яго побыту, культуры, гісторыі. Яны ніколі не называлі Беларусь Паўночна-Заходнім краем, не змешвалі беларускі народ з рускім. У адрозненне ад вялікадзяржаўных шавіністаў яны не сумняваліся ў існаванні беларускай нацыі і ўказвалі на тое, што беларусы мелі сваю багатую гісторыю, свае «гістарычныя традыцыйныя высновы», сваю мову, якая ў XIX ст. стала літаратурнай.

Вырашэнне нацыянальнага пытання ў шматнацыянальнай Расіі беларускія лібералы бачылі праз добраахвотнае і раўнапраўнае аб'яднанне ўсіх нацый у федэрацыю «з поўнай абласной самастойнасцю», якая б «не перашкаджала кожнай частцы дзяржавы развівацца самастойна, на выпрацаваных ёй гістарычных асновах»².

Такім чынам, нягледзячы на пэўную абмежаванасць зместу публікацый у ліберальных выданнях 80–90-х гадоў XIX ст., абумоўленую як цензурай, так і ўласнымі поглядамі аўтараў, яны былі трыбунай грамадскай думкі Беларусі, пастаянным і дзейным правадніком грамадскіх ідэй, абуджалі беларускі нацыянальны рух, надавалі яму больш пэўныя арганізацыйныя формы.

Выдатнымі прадстаўнікамі ліберальнай палітыка-прававой думкі былі вядомыя юрысты беларускага паходжання Леў Петражыцкі і Уладзімір Спасовіч.

Аўтар псіхалагічнай тэорыі права Леў Іосіфавіч Петражыцкі (1867–1931) нарадзіўся ў родавым маёнтку Калантаева Віцебскай губерні. Скончыў юрыдычны факультэт Кіеўскага ўніверсітэта і прайшоў навуковую падрыхтоўку ў Берліне. Атрымаўшы ступень

¹ Самбук С. Указ. твор. С. 136.

² Чыгрынаў П. Указ. твор. С. 194.

доктара юрыдычных навук, выкладаў філасофію права ў пецяярбургскім універсітэце.

Права вызначалася і даследавалася Петражыцкім як з'ява нашай індывідуальнай псіхікі. Сацыяльны элемент у праве навуковец ўспрымаў выключна з пункту гледжання псіхалагічна-прававых перажыванняў у той меры, у якой гэты элемент у іх адлюстроўваецца.

Этычныя нормы, крыніцай якіх, на думку Петражыцкага, з'яўляюцца эмоцыі чалавека, ён падзяляў на маральныя і прававыя. Маральныя навуковец лічыў імператыўнымі, г.зн. абавязковымі, а прававыя — імператыўна-атрыбутыўнымі, спалучаючымі абавязак і права, дзе «галоўнае і рашучае значэнне мае атрыбутыўная функцыя, а імператыўная функцыя мае толькі рэфлекторнае, падпарадкаванае значэнне ў адносінах да атрыбутыўнай»¹.

«Імператыўнасць» у тлумачэнні Петражыцкага з'яўляецца індывідуальна-асабістым асэнсаваннем абавязку, у той час як «атрыбутыўнасць» — гэта асэнсаванне «свайго права», якое выступае звонку, як дамаганне. Такім чынам, правазнаўца лічыў, што для маральнасці важны момант добраахвотнасці, г.зн., патрабавання выканання абавязкаў і звязаных з гэтым задавальненняў.

Згодна з тлумачэннем Петражыцкага, маральныя абавязачальствы «асэнсоўваюцца свабоднымі ў адносінах да другіх, па якіх другім нічога не належыць, не прылічаецца з боку абавязаных»². А прававыя абавязачальствы «асэнсоўваюцца несвабоднымі ў адносінах да другіх, замацаваныя за другімі, па якіх тое, да чаго абавязаны адзін бок, належыць другому боку»³. У якасці прыкладу маральнага абавязку навуковец прапаноўваў наступную сітуацыю: «чалавек лічыць сябе абавязаным аказаць грашовую дапамогу або даць міласціню. Тое, да чаго ён сябе абавязвае, не ўяўляецца нам належным другому як нешта яму абавязковае ад нас. Дапамога ў дадзеным выпадку залежыць толькі ад нашай добрай волі. А прыкладам юрыдычнага абавязку з'яўляецца аддача папярэдне дамоўленай заробтнай платы працаўніку. Гэта ўжо не дабрадзейства з нашага боку, а толькі дастаўленне таго, што яму (працаўніку) належыць, атрыманне ім свайго»⁴. Прававыя нормы Петражыцкі вызначаў, такім чынам, як абавязкова-дамагальныя, імператыўна-атрыбутыўныя.

¹ Теория государства и права: Хрестоматия / Авт.-сост. В.В. Лазарев и С.В. Липень. Т. 2. М., 2001. С. 43.

² Тамсама. С. 134.

³ Тамсама. С. 135.

⁴ Тамсама. С. 131–132.

У сваіх творах па тэорыі і філасофіі права правазнаўца падзяляў права на інтуітыўнае і пазітыўнае. Да апошняга ён адносіў права, што пануе ў гэты час у грамадстве, а частку яго, якая прызнаецца дзяржавай, называў афіцыйным правам. Замест падзелу права на прыватнае і публічнае Петражыцкі прапанаваў адрозніваць сацыяльна-службовае права, або права цэнтралізацыі, звязанае з уяўленнем аб грамадскім служэнні, і права, свабоднае ад ідэі сацыяльнага служэння, — права дэцэнтралізацыі. На яго думку, палітыка права павінна ачысціць псіхалогію людзей ад антысацыяльных схільнасцей і накіроўваць іх паводзіны ў бок агульнага дабра. Усе сацыяльна-гістарычныя інстытуты, у тым ліку дзяржава і права, на думку аўтара псіхалагічнай тэорыі, з'яўляюцца толькі знешняй праекцыяй псіхалагічных працэсаў. Развіццё дзяржавы і права ён тлумачыў «працэсам народнай псіхікі»¹. У той жа час Петражыцкі быў прыхільнікам канцэпцыі прымату права перад дзяржавай. Ён лічыў, што апошняя павінна служыць праву, г.зн. агульнаму дабру, забяспечваць ажыццяўленне поўнай сістэмы прававых норм.

Разам з навуковай дзейнасцю Леў Петражыцкі прымаў актыўны ўдзел у палітычным жыцці царскай Расіі, абіраўся дэпутатам першай дзяржаўнай думы, быў сябрам партыі канстытуцыйных дэмакратаў. Пасля кастрычніцкай рэвалюцыі выехаў у Польшчу, дзе працаваў прафесарам сацыялогіі ў Варшаўскім універсітэце.

Найбольш вядомыя творы беларускага правазнаўцы Л. Петражыцкага — «Очерки философии права», «О мотивах человеческих поступков», «Введение в изучение права и нравственности», «Эмоциональная психология», «Теория права и государства в связи с теорией нравственности» — сталі здабыткамі сусветнай юрыдычнай думкі.

Вялікую цікавасць для асэнсавання палітыка-прававой думкі Беларусі ліберальнага напрамку другой паловы XIX ст. мае вывучэнне творчай спадчыны Уладзіміра Данілавіча Спасовіча (1829–1906) — чалавека шматграннага таленту, які праявіўся і ў філасофіі, і ў гісторыі, і ў літаратуразнаўстве, і ў псіхалогіі, і ў публіцыстыцы. Але ў першую чаргу У. Спасовіч вядомы як выдатны крыміналіст, пачынальнік класічнай школы крымінальнага права, аўтар першага ў Расіі падручніка па крымінальнаму праву, шматлікіх прац па крымінальнаму працэсу, бліскучы адвакат, атрымаўшы ад сучаснікаў тытул «караля адвакатуры» і «першага адваката Пецярбурга».

¹ Асветнікі зямлі беларускай. С. 328.

У.Д. Спасовіч нарадзіўся ў г. Рэчыца Мінскай губерні ў сям'і лекара. Дзяцінства і юнацкія гады будучага юрыста прайшлі ў Мінску. Пасля заканчэння юрыдычнага факультэта Пецябургскага універсітэта абараніў кандыдацкую, а пазней магістэрскую дысертацыі па міжнароднаму публічнаму праву¹. У 1857 г. У. Спасовіч прадставіў у Пецябургскі універсітэт дысертацыю на тэму «Аб адносінах мужа і жонкі да маёмасці па старажытнаму праву», якая была заснавана на аналізе нормаў Статута 1588 г. Гэта дысертацыя стала для правазнаўцы пропускам да прафесарскай пасады на кафедру крымінальнага права. Але ў 1861 г. Спасовіч пакідае вышэйназваную кафедру ў знак пратэсту супраць жорсткай расправы над удзельнікамі студэнцкага руху. У пачатку 1860-х гадоў адбываецца пэўная змена ў палітычным светапоглядзе Спасовіча. Калі ў студэнцкія гады ён стаяў на рэвалюцыйна-дэмакратычных пазіцыях, з'яўляўся членам тайнага рэвалюцыйнага гуртка, падтрымліваў сяброўскія адносіны з вядомым польскім рэвалюцыянерам З. Серакоўскім, то ў час сваёй выкладчыцкай працы перайшоў на ліберальныя пазіцыі. Гэта змена светапогляду адбылася пад уплывам вядомага прадстаўніка ліберальнай думкі Расіі К.Д. Кавеліна. У сваіх «Успамінах пра К.Д. Кавеліна» Спасовіч зазначаў, што той «зрабіў вялікі ўплыў на канчатковую выпрацоўку майго светапогляду»². Ліберальная накіраванасць Спасовіча выяўлялася ў адстойванні ім легальных, рэфармісцкіх шляхоў пераўтварэння грамадства. Ён быў перакананы, што «толькі праз аднаўленне дзяржаўных устаноў будзе пракладзена дарога да вырашэння ўсіх сацыяльных праблем, да вырашэння спрэчак паміж працай і капіталам, паміж капіталам і ўласнасцю»³. Разам з тым, Спасовіч быў праціўнікам рэвалюцыйных метадаў. «Я за ўсякі прагрэс, але легальны, за ўсякую эвалюцыю, але не рэвалюцыю, за ўстанаўленне парадку на падставе згоды ўсіх партый на арэне парламенту — без кровапраліцця і забойстваў»⁴. Згодна з ідэаламі лібералізму У. Спасовіч вызначаў функцыі дзяржавы. Гэта абарона ад знешніх ворагаў, умацаванне ўнутранага парадку, абавіраючыся на ўсталяваныя для ўсіх грамадзян «аднолькавыя законы мірнага і бесшкод-

¹ Кандыдацкая дысертацыя на тэму «Аб утварэнні Швейцарскага саюза» была абаронена ў 1849 г. Магістэрская дысертацыя на тэму «Аб правах нейтральнага сцяга і нейтральнага грузу» была абаронена ў 1851 г.

² Спасович В. Сочинения. СПб., 1900. Т. IX. С. 1.

³ Смолярчук В. А. Ф. Кони и его окружение. М., 1990. С. 303.

⁴ Тамсама. С. 303.

нага сумеснага жыцця»¹, садзейнічанне таму, каб «магло разгортвацца ва ўсім сваім харакстве ўсё багацце грамадскага жыцця, годнага цалкам чалавечага жыцця»².

Шырокую вядомасць у юрыдычных колах не толькі Расіі, але і Еўропы У. Спасовіч набыў пасля выхаду ў свет у 1863 г. падручніка «Крымінальнае права», у якім былі змешчаны перадавыя крымінальна-прававыя ідэі. Абапіраючыся на тэарэтычныя дасягненні навук крымінальна-прававога цыкла XIX ст. (Л.А. Кетле, А.Ф. Бернер, К. Міцэрмайер), У.Д. Спасовіч ўпершыню ў Расіі паставіў пытанне аб неабходнасці даследавання разам з юрыдычнай прыродай злачынства і пакарання, таксама сацыяльную і маральную прыроду гэтых з'яў. Ён даказаў, што барацьба са злачынствам не стасуецца з абыхавасцю да чалавечай асобы. Гуманізм крымінальнага судаводства, на думку Спасовіча, павінен праяўляцца не толькі ў пакаранні, у справядлівым асуджэнні вінаватых і абароне невінаватых ад асуджэння, але і ў гуманных адносінах асоб, якія ажыццяўляюць судаводства да абвінавачаных, пацярпелых і іншых удзельнікаў судовага працэсу. Усе працэсуальныя дзеянні, лічыў правазнаўца, у сваёй аснове павінны быць гуманнымі, пранікнутымі клопатам аб праве і інтарэсах асобы. Спасовіч выступаў супраць знявагі чалавечай годнасці асуджаных, прычыннення ім маральных і фізічных мучэнняў. Ён рэзка адмоўна ставіўся да цялесных пакаранняў, якіх называў «малодшай сястрой смяротнай кары», а таксама быў адным з самых паслядоўных праціўнікаў смяротнай кары.

Упершыню ў Расіі У. Спасовіч даказаў антыгуманнасць сучасных яму тэорый пакарання. Ён паказаў, што мэтай пакарання з'яўляецца не помста і застрашванне, а бяспека грамадства. Пакаранне павінна адпавядаць і злачыннасці дзеяння, і характару нападзіўшых яго матываў, і ўвогуле ўсёй асобе злачынцы. У. Спасовіч адзначаў, што грамадства, караючы злачынцу, само нясе за яго маральную адказнасць, бо часам сваёй неўладкаванасцю само садзейнічае здзяйсненню злачынства. У барацьбе са злачыннасцю У. Спасовіч ўскладаў вялікія надзеі на прававое і маральнае выхаванне, удасканаленне дзяржаўнага і грамадскага ладу.

Вялікую ўвагу ўдзяляў Спасовіч аналізу маральных асноў крымінальнага працэсу, асабліва такім кардынальным пытаннем,

¹ Спасович В. Сочинения. Т. IX. С. 274.

² Тамсама. С. 274.

як способы ўсталявання ісціны ў судзе, ролі суда прысяжных, пракурора і адваката ў судовым працэсе.

Падчас абмеркавання судовай рэформы правазнаўца выступаў з патрабаваннямі заканадаўчага замацавання і ўвядзення ў практыку судаводства прынцыпаў незалежнасці суда ад адміністрацыі, нязменнасці суддзяў, саборнага, вуснага і галоснага судаводства, роўнасці грамадзян перад законам. Ён лічыў, што ў дзейнасці абвінаваўцы — пракурора — у судзе павінна быць унесена строгая маральная дысцыпліна, пры якой інтарэсы грамадства і годнасць падсуднага будуць абараняцца з аднолькавай заўзятасцю. А ў выпадку, калі ход судовага следства не пацвердзіць віны падсуднага, пракурор павінен адмовіцца ад абвінавачання. Спасовіч настойваў на неабходнасці ўвядзення высокага адукацыйнага цензу прысяжных, вызначаў іх як «не толькі суддзяў факта, суддзяў пэўных абставін, але і суддзяў пытання аб вінаватасці ў поўным яго аб'ёме»¹. Шмат увагі правазнаўца ўдзяляў асобе прысяжнага паверанага-адваката. Без адваката, на яго думку, немагчыма нармальнае адпраўленне правасуддзя. Гэты інстытут неабходны не толькі для судовай абароны прыватных інтарэсаў, але і ў мэтах ажыццяўлення справядлівасці. Разам з тым, абарона не павінна пераўтварацца ў апраўданне злачынства. Галоўны абавязак адваката, лічыў Спасовіч, — выкарыстаць усе законныя сродкі для абароны права.

Такім чынам, ёсць падставы лічыць У. Спасовіча адным з ідэйных надхняльнікаў судовай рэформы ў Расіі, бо большасць яго прапаноў і навуковых распрацовак былі ўлічаны і пакладзены ў аснову Судовых статутаў 1864 г.

У. Спасовіч падвергнуў крытыцы фармальную тэорыю доказаў, якая панавала ў судаводстве да 1864 г. Ён распрацаваў і абгрунтаваў уласную класіфікацыю судовых доказаў, згодна з якой асноўнымі лічыў не паказанні сведак, а рэчавыя доказы. Упершыню ў расійскай практыцы судаводства Спасовіч выказаў меркаванні аб юрыдычнай прыродзе экспертызы, заснаванай на аналітычнай дзейнасці эксперта.

Прагрэсіўным быў падыход правазнаўцы да такога складанага ў шматнацыянальнай краіне пытання, як мова судаводства. У навуковым артыкуле «Аб мове ў галіне судаводства» ён выказаўся за

¹ Шалькевич В.Ф. Этико-правовые воззрения В.Д. Спасовича в сфере уголовного судопроизводства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Мн., 2003. С. 11.

тое, каб рускія судовыя чыноўнікі вывучалі мову таго народа, сярод якога яны працуюць¹.

У цэнтры этычна-прававых поглядаў Спасовіча — навукоўца, выкладчыка, адваката — ляжала вучэнне аб справядлівасці. Ён лічыў, што гэта катэгорыя цесна звязана з правасуддзем у сферы крымінальнага судаводства, яна займае асаблівае месца, бо з'яўляецца не толькі аб'ектыўным крытэрыем суадносін паміж злачынствам і пакараннем, але і неад'емным прынцыпам для ўсталявання ісціны ў судзе.

У 1866 г. ў сувязі з судовай рэформай У. Спасовіч перайшоў у адвакатуру. Ён выступаў абаронцам ва ўсіх буйнейшых палітычных працэсах таго часу: справе Нячаева, «Працэсе ста дзевяноста трох»², справе польскай партыі «Пралетарыят», якая паклала пачатак польскаму рэвалюцыйнаму рабочаму руху, справе Германа Лапаціна — перакладчыка «Капіталу» К. Маркса на рускую мову і інш.

Як судовы прамоўца, па словах яго вучня, вядомага рускага адваката А. Коні, Спасовіч быў не толькі абаронцам, але і мысліцелем, для якога прыватны выпадак службы асновай для ўзняцця агульных пытанняў і іх ацэнкі з пункту гледжання палітыка, мараліста і публіцыста. «Цудоўная архітэктур» прамоў Спасовіча-адваката, у якіх «трапная логіка» сапернічала з глыбокай псіхалогіяй, захапляла слухачоў і пераконвала суддзяў³. Творчая спадчына У. Спасовіча ахоплівае працы не толькі юрыдычнага зместу. Яму належаць даследаванні ў галіне псіхафізіялогіі, гісторыі («Жыццё і палітыка маркіза Веляпольскага», 1882), пераклады з лацінскай на польскую мову прац сярэднявечных польскіх гісторыкаў («Гісторыя Польшчы» Я. Рудоўскага, «Бескаралеўе» С. Ажэльскага), шэраг артыкулаў па літаратуразнаўству, прысвечаных творчасці А. Пушкіна, А. Міцкевіча, Г. Сянкевіча, У. Шэкспіра.

Такім чынам, творчая спадчына выдатных сыноў Беларусі — Льва Петражыцкага і Уладзіміра Спасовіча — застаецца і сёння значнай з'явай не толькі айчыннай, але і сусветнай прававой думкі.

¹ Гл.: Асветнікі зямлі беларускай: Энцыклапед. даведнік. С. 412.

² Самы буйны палітычны працэс у царскай Расіі, па якому праходзіла чатыры тысячы чалавек. Сярод абвінавачаных знаходзіліся такія вядомыя рэвалюцыянеры-народнікі, як А. Жалябаў, С. Пяроўская, С. Кавалік і інш.

³ Коні А.Ф. Собрание сочинений: В 8 т. М., 1968. С. 113.

7.7. Кансерватыўны напрамак у палітыка-прававой думцы Беларусі XIX ст.

Кансерватызм (ад лат. *conservare* — захоўваць) як ідэалогія, арыентаваная на абарону традыцыйных устояў грамадскага жыцця, адмаўленне рэвалюцыйных перамен, недавер да народных рухаў, аформіўся ў XVIII ст. Яго носьбітамі былі апалагеты манархізму, якія супрацьставілі традыцыі, усталяваныя палітычныя і прававыя інстытуты ідэям пераўтварэння, рацыянальнай гістарычнай творчасці.

У Беларусі кансерватыўная думка пачала афармляцца ўжо ў 10–20-я гады XIX ст. У той час яе цэнтрам была Полацкая езуіцкая акадэмія, выкладчыкі якой адстойвалі тэалагічны светапогляд, вялі палеміку з прафесарамі Віленскага ўніверсітэта, носьбітамі ліберальных ідэй.

Кола пытанняў, якія з’яўляліся прадметам палемікі, было даволі шырокім. Абмяркоўваліся праблемы педагогікі, філасофіі, гісторыі і інш. Кансерватары крытыкавалі выхаваўчыя ідэі беларускіх асветнікаў XVIII — пачатку XIX стст., якія грунтаваліся на педагогічных канцэпцыях Ж.-Ж. Русо і абмяжоўвалі ролю каталіцкай царквы ў адукацыі і выхаванні. Распаўсюджанне поглядаў Ж.-Ж. Русо, на іх думку, прывяло да крызісу ў галіне выхавання і адукацыі. У «Полацкім штотомесячніку» — друкаваным органе Полацкай езуіцкай акадэміі — за 1818 г. падкрэслівалася, што «рэлігія з’яўляецца апорай дзяржавы і грамадскага жыцця, і адказ сучаснага выхавання ад рэлігіі з’яўляецца шкодным для абодвух: дзяржавы і грамадства»¹. Артыкулы «Полацкага штотомесячніка» былі накіраваны ў абарону тэалагічнай канцэпцыі гісторыі. У іх памылковымі абвяшчаліся гістарычныя погляды Вальтэра, крытыкаваліся асветніцкія падыходы да тлумачэння ролі інквізіцыі ў такіх падзеях, як Варфаламееўская ноч, ролі ў гісторыі навуковых дасягненняў Каперніка і Галілея. У галіне філасофіі полацкія езуіты выступалі супраць поглядаў Спінозы, Канта, Гегеля, сцвярджалі, што іх філасофскія пабудовы «незразумелыя для чытачоў».

Пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. кансерватыўная плынь набывае пэўную актыўнасць. Арганізацыйна-ідэалагічным цэнтрам кансерватыўнага лагера стала група інтэлігентаў, якія мелі свой друкаваны орган з назваю «Пецяярбургскі штотыднёвік». У так званы «Пецяярбургскі гурток» уваходзілі вядомыя ў той час грамадскія дзеячы, выхадцы з беларускіх і украінскіх зямель —

¹ Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 2002. С. 188.

пісьменнік Г. Ржавускі, крытык М. Грабоўскі, выдавец Пржацлаўскі, біскуп У. Галавінскі і інш. Гэта група прапагандавала згодніцкую палітыку ў адносінах да царызму, умацаванне пазіцый памешчыкаў і касцёла. Напрыклад, Генрых Ржавускі ў сваіх творах «Мешаніна традыцый», «Маральныя і палітычныя эсэ» і іншых, абараняючы феадальна-прыгонніцкія адносіны, звязваў іх захаванне і ўвогуле традыцыйнае развіццё беларускіх і ўкраінскіх зямель з расійскім самадзяржаўем. А Магілёўскі біскуп Ігнат Галавінскі ў сваёй працы «Хрысціянская філасофія жыцця ў параўнанні з пантэістычнай філасофіяй нашага часу» разглядаў каталіцкую рэлігію як неабходную частку народнай традыцыі і разам з тым апору захавання феадальна-прыгонніцкіх адносін. Пецярбургскія кансерватары выступалі супраць якіх бы то ні было перамен у сацыяльным і палітычным ладзе. Яны сцвярджалі, што законы грунтуюцца на звычаях і традыцыях, а таму не могуць мяняцца. Гэта ж самае адносілася і да палітычных устанаўленняў і асоб, якія іх здзяйсняюць. Кансерватары 30–50-х гадоў XIX ст. імкнуліся даказаць дарэмнасць і бессэнсоўнасць барацьбы за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне.

Непасрэдным правадніком ідэй кансерватызму ў Беларусі з'яўляўся віленскі часопіс «Рубон», выдаўцом і рэдактарам якога быў гісторык і публіцыст Казімір Буйніцкі. Артыкулы, якія друкаваліся ў часопісе, былі накіраваны супраць ліберальнай і рэвалюцыйна-дэмакратычнай думкі, прапагандавалі славянафільскія і панславісцкія ідэі. Новы ўздым кансерватыўнай думкі быў звязаны з разгромам паўстання 1863–1864 гг., рэпрэсіямі ў адносінах да ўдзельнікаў паўстання і ўзмацненнем русіфікатарскіх тэндэнцый на землях Беларусі. Менавіта ў другой палове XIX ст. набірае моцы і завяршае канчатковае афармленне заходнерусізм, канцэпцыя адмаўлення гістарычнасці беларусаў як самастойнай і самабытнай этнічнай адзінкі, атаясамлівання іх з рускім этнасам. Прыхільнікамі заходнерусізму з мясцовага беларускага асяроддзя выступалі К. Гаворскі — рэдактар газеты «Вестник Западной России», які прадстаўляў яго вялікадзяржаўна-шавіністычны напрамак, — і вядомы гісторык М. Каяловіч, які ўзначальваў ліберальна-памяркоўны напрамак. Група К. Гаворскага лічыла этнічныя асаблівасці беларусаў вынікам польска-каталіцкай экспансіі і прапаноўвала знішчыць іх для аднаўлення «сапраўдна рускага характару краю». «Ва ўсіх кутках Заходняй Расіі даволі знойдзецца расійскіх рук і галоў, — пісаў «Вестник Северо-Западной России», — каб настойліва зрабіць гэтую справу — гістарычнай,

палітычнай і рэлігійнай свядомасцю, давесці, што мы тут «исконные владыки»¹. З мэтай абрусення беларусаў кансерватары-шавіністы прапаноўвалі ў першую чаргу выкарыстоўваць народныя школы і праваслаўную царкву. «Вестник Северо-Западной России» падкрэсліваў, што «народныя школы з'яўляюцца ў Заходнім краі самым магутным сродкам для яго абрусення», што яны «павінны выходзіць моладзь ў духу праваслаўнай веры і рускай народнасці». І менавіта праз народную асвету павінна адбыцца «грунтоўнае зліццё тутэйшага народа з народам велікарускім»². Ідэалогія кансерватараў, якія аб'ядналіся вакол выданняў «Вестник Северо-Западной России» і «Виленский вестник», была накіравана на абарону сацыяльна-палітычных асноў Расійскай імперыі. Яны рэзка крытыкавалі ідэалогію і практыку народніцкага руху, які меў у Беларусі шмат прыхільнікаў сярод дробнашляхецкай і разначыннай інтэлігенцыі. Рэвалюцыйныя дэмакраты разглядаліся імі як «зграя вар'ятаў, якія страцілі ўсякую любоў да сваёй Айчыны, недавучаных, пустых летуценнікаў, лайдакоў», якія змаглі запаліць сваімі прамовамі наіўную моладзь і рушыць яе ў народ»³. Прыхільнікі манархізму трактавалі намеры народнікаў як імкненне ўсталяваць у краіне пачаткі «бязвер'я, распусты і агіднага жабрацтва» і нават «заліць крывёй усю зямлю, разбурыць чалавецтва... і замест яго стварыць новае без розуму і сэрца, якому будучь належаць толькі жывёльныя якасці»⁴.

Адзінай магчымай і гістарычна прадвызначанай формай праўлення для беларускіх зямель абвешчлася неабмежаваная манархія. Самадзяржаўе яны лічылі надкласавай уладай, якая прадстаўляе і абараняе інтарэсы ўсяго насельніцтва. Расійскае грамадства ўяўлялася імі як сацыяльны арганізм без якіх бы то ні было антаганістычных, класавых супярэчнасцей. «Виленский вестник» падкрэсліваў, што самадзяржаўе — гэта залог парадку, спакою і шчасця агромістай масы людзей. Кансерватары-манархісты выступалі за некапіталістычны шлях развіцця Расіі, яны сцвярджалі, што краіна — свабодная ад балячак капіталізму, а функцыі абароны рабочых тут выконвае самадзяржаўе.

¹ Цвікевіч А. Западна-русізм: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX — пач. XX стст. С. 63.

² Тамсама. С. 60.

³ Гл.: Самбук С. Указ. твор. С. 38.

⁴ Тамсама.

У адрозненне ад вялікадзяржаўна-шавіністычнага крыла кансерватыўнай думкі прыхільнікі ліберальна-памяркоўнага кірунку прызнавалі пэўную гісторыка-этнічную адметнасць Беларусі, але не бачылі ў ёй патэнцыялу для культурна-дзяржаўнага самавызначэння. Ліберальна-памяркоўную плынь «заходнерусізму» ўзначальваў рускі гісторык беларускага паходжання Міхаіл Каяловіч (1828–1891). Па словах даследчыка ідэалогіі «заходнерусізму» А. Цвікевіча, «толькі дзякуючы Каяловічу школа «западнаруссав» атрымала сваё канчатковае ідэалагічнае афармленне, сваю гістарычна-філасафічную ўстаноўку»¹. Погляды М. Каяловіча былі сістэматызаваны ў працах «Лекцыі па гісторыі Заходняй Русі», «Гісторыя рускай самасвядомасці» і інш. Галоўная канцэпцыя прац Каяловіча — абгрунтаванне шляхоў і ўмоў зліцця Беларусі з Расіяй у адно нацыянальнае цэлае. Вырашаючы адвечнае беларускае пытанне: з кім быць — з Расіяй ці з Польшчай, гісторык адназначна рабіў выбар ў бок першай. Для Каяловіча і яго аднадумцаў была характэрна «боязь» Польшчы, адмоўнае, нават варожае ўспрыманне шматвяковых сувязей Беларусі з Польшчай і ўвогуле з Заходняй Еўропай. Ён адмаўляў што-небудзь станоўчае ў культурным або дзяржаўным уплыве Польшчы на Беларусь, быў ворагам польскага каталіцтва, а галоўнае — не верыў апалячанай шляхце і апалячанай інтэлігенцыі, у якой бачыў «саслоўе, якое адмовілася ад свайго народнасці», таму з'яўляецца варожым народу. На яго думку, стасункі з Польшчай паспрыялі і разрыву паміж ніжэйшым, сялянскім, і вышэйшым, шляхецкім, станамі беларускай народнасці па лініях нацыянальнай, культурнай, рэлігійнай і сталі прычынаю палітычнага і эканамічнага заняпаду краіны. Безаглядна ганьбуючы ўсё польскае ў Беларусі, Каяловіч бязмерна ўсхваляў Расію, лічыў, што ў зліцці з ёю і ёсць вышэйшы сэнс і сутнасць існавання Беларусі. Звяртаючыся да гістарычных каранёў, ён неаднаразова падкрэсліваў, што «ўсе тры народы — беларусы, украінцы і велікарусы — ствараюць адзін рускі народ». «Свядомасць адзінства, — пісаў Каяловіч, — відаць у нашых летапісцаў, прычым яна ідзе далей дзяржаўнасці і абдымае больш унутраныя з'явы нашага гістарычнага жыцця»². Гаспадаром «рускай зямлі», лічыў Каяловіч, павінен быць велікарус, бо гісторыя яго найбольш выхавала як лідэра, павадыра. Таму беларускі патрыятызм, на думку мысліцеля,

¹ Цвікевіч А. Западна-русізм: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX — пач. XX стст. С. 142.

² Тамсама. С. 225.

можа праяўляцца выключна як расійскацэнтрычны, бо «толькі ў адзінстве з Расіяй любоў да Беларусі можа мець законнае і плённае выяўленне»¹. М. Каяловіч прызнаваў той факт, што на працягу стагоддзяў Беларусь жыла асобным ад Расіі жыццём, мела ўласную дзяржаву, стварыла сваю культуру, мела вялікія дасягненні ў галіне права. «На ўсход Беларусь цягне народнае адзінства крыві — быў асноўны аргумент Каяловіча, — і вораг народу той, хто будзе паўставаць супраць гэтага адзінства»². У 1880–1890-я гады ліберальная думка Беларусі, як мы адзначалі вышэй, зноў набыла і на новы ўзровень паставіла пытанне аб нацыянальна-культурным самавызначэнні беларусаў. Яшчэ далей пайшлі рэвалюцыйныя дэмакраты, якія пачалі разважаць пра федэралізм, пра дзяржаўнае вызначэнне Беларусі. Пры гэтым і лібералы, і рэвалюцыйныя дэмакраты канца XIX ст. ужо адмовіліся ад служэння польскасці, але і не пачалі службы расійскасці. Яны аддавалі свае сілы і розум беларускай ідэі. Гэтыя працэсы ў грамадска-палітычнай думцы 80–90-х гадоў XIX ст. напалохалі кансерватараў. Ранейшыя разважанні М. Каяловіча аб «супольнасці» Беларусі з Усходняй Расіяй змяніліся на заклік «зліцца ў велікарускасці». Па слухнай заўвазе А. Цвікевіча ў канцы 1880-х гадоў, «заходнерусізм» М. Каяловіча ўвабраў у сябе сапраўднарускія рысы і стаў у цэнтры агульна-расійскай рэакцыі, якая змагалася з праявамі нацыянальнага адраджэння народаў Расійскай імперыі, у тым ліку і беларускага³.

У пачатку XX ст. ідэі заходнерусізму набылі новыя рысы, захаваўшы сваю русіфікатарскую сутнасць. Найбольш вядомыя ідэолагі гэтай пары, браты Л. і І. Саланевічы, І. Бажэлка і інш., заснавалі таварыствы «Селянін», «Рускае ўскраіннае таварыства», «Беларускае таварыства». Дзеячы гэтых арганізацый абвешчалі сябе беларусамі і выступалі ад імя беларускага народа, але, як і іх папярэднікі, абвешчалі яго «арганічнай часткай» рускага народа, мову якога сапсавалі палякі ў час свайго панавання на Беларусі⁴. Л. Саланевіч у газеце «Белорусская жизнь» прызнаваў беларусаў самастойнай народнасцю, заклікаў іх аб'яднацца на адзінай нацыянальна-культурнай платформе, але, разам з тым, не разумеў значэння для нацыянальнага самавызначэння беларускай мовы. Ён

¹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1996. Т. 3. С. 417.

² Цвікевіч А. Западна-русізм: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX — пач. XX стст. С. 222.

³ Тамсама. С. 237.

⁴ Гл.: Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. С. 413.

заклікаў пакінуць яе гісторыі, а засвойваць і развіваць рускую мову, якую лічыў роднай для беларусаў¹.

Важнае месца ў ідэйна-палітычнай канцэпцыі ідэолагаў заход-нерусізму пачатку XX ст. займала абгрунтаванне неабходнасці юрыдычна-прававых абмежаванняў для палякаў і яўрэяў, забеспячэнне вядучай ролі ў эканамічным і сацыяльным жыцці мясцовых «істинно русских» людзей.

Манархістам па палітычных перакананнях быў і славуты расійскі юрыст беларускага паходжання *Іван Якаўлевіч Файніцкі* (1847–1913). Ён нарадзіўся на магілёўшчыне, скончыў Пецябургскі ўніверсітэт, пасля чаго быў пакінуты ў ім выкладчыкам. Файніцкі з’яўляўся арганізатарам юрыдычнага таварыства, старшынёй групы міжнароднага саюза крыміналістаў. Актыўна займаўся палітыкай, быў сенатарам, абіраўся галосным Санкт-Пецябургскай гарадской думы. Навуковыя інтарэсы І. Файніцкага былі ў галіне крымінальнага працэсу. Ён з’яўляўся аўтарам першага «Курса рускага крымінальнага судаводства». Дзякуючы Файніцкаму праблемы пакарання і выпраўлення злачынцаў ва ўмовах папраўчых устаноў упершыню ў Расіі пачалі разглядацца як самастойная правая навука. І. Файніцкі быў прадстаўніком сацыялагічнай школы крымінальнага права. Да яго твораў належаць таксама «Вучэнне аб пакаранні ў сувязі з турмазнаўствам», «Курс крымінальнага права».

Як бачым, кансерватыўная думка Беларусі XIX – пачатку XX стст. мела шмат адценняў, разам з тым, прадстаўнікі ўсіх кансерватыўных канцэпцый выступалі за захаванне асноў палітычнага ладу Расіі, абгрунтоўвалі і падтрымлівалі русіфікатарскую палітыку расійскага ўрада. Пазіцыя кансерватараў знаходзіла падтрымку ў пэўнай часткі праваслаўнага насельніцтва, асабліва дробнай буржуазіі.

7.8. Рэвалюцыйна-дэмакратычны напрамак палітыка-прававой думкі Беларусі XIX ст.

Рэвалюцыйна-дэмакратычны напрамак у грамадскай думцы Беларусі стаў афармляцца пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. і набыў шырокі размах напярэдадні і пасля адмены прыгоннага права. З’яўленне радыкальнай плыні было абумоўлена сукупнасцю разнастайных сацыяльна-эканамічных, грамадска-палітычных і ідэйных фактараў. Да іх трэба аднесці крызіс феа-

¹ Гл.: Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. С. 426.

далына-прагонніцкіх адносін, паглыбленне сацыяльнай дыферэнцыяцыі ў грамадстве, рэлігійныя і нацыянальныя супярэчнасці. Абвастрэнне пасляпаўстанніцкай рэакцыі парушыла надзеі на вырашэнне эканамічных і палітычных праблем у рамках закона шляхам рэформ палітычнага і грамадскага ладу. У адрозненне ад лібералаў рэвалюцыйныя дэмакраты прапаведавалі рэвалюцыйную форму скасавання самадзяржаўна-прыгонніцкіх адносін, ставілі задачу карэннага пераўтварэння грамадскага ладу ў інтарэсах працоўных, пабудовы сацыяльна справядлівага грамадства. Упершыню ў палітычнай думцы Беларусі менавіта рэвалюцыйныя дэмакраты выказалі ідэю аб гістарычным прадвызначэнні працоўнага народа — стаць разбуральнікам старога грамадства несправядлівасці і рухаючай сілай грамадскага прагрэсу.

Беларускі рэвалюцыйны дэмакратызм з'яўляўся ідэалогіяй не толькі сацыяльнай роўнасці, але і нацыянальнага абуджэння. Яго носьбіты былі гарачымі патрыётамі Беларусі, марылі аб яе росквіце. Рэвалюцыйны дэмакратызм адлюстравалі тэндэнцыі працэсу фарміравання беларускай нацыі і нацыянальнай культуры, ён з'явіўся сведчаннем развіцця нацыянальнай свядомасці беларусаў. Светапогляд беларускіх рэвалюцыйных дэмакратаў фарміраваўся пад уплывам рускага народніцтва і польскага нацыянальна-вызваленчага руху. Родапачынальнікам рэвалюцыйна-дэмакратычнага напрамку ў нацыянальнай палітыка-прававой думцы быў *Міхail Казіміравіч Валовіч* (1806–1833). Ён паходзіў са старажытнага беларускага шляхецкага роду. У юнацкія гады будучы рэвалюцыянер вучыўся ў Віленскім універсітэце і менавіта ў той час увабраў у сябе дух свабоды і жаданне змагацца за шчасце народа. М. Валовіч з'яўляўся актыўным удзельнікам паўстання 1830–1831 гг. і вымушаны быў эміграваць ў Еўропу пасля яго падаўлення. Парыжская эміграцыя стала для М. Валовіча часам фарміравання яго рэвалюцыйна-дэмакратычнага светапогляду. Ён з'яўляўся актыўным удзельнікам эмігранцкіх палітычных арганізацый левага кірунку — «Нацыянальнага польскага камітэта», «Таварыства Літоўскіх і Рускіх зямель». Валовіч быў прыхільнікам актыўных, рэвалюцыйных метадаў у дасягненні галоўнай мэты барацьбы — знішчэння памешчыцкага землеўладання, вызвалення сялян з зямлёй і без усякага выкупу, нацыяналізацыі зямлі (грамадская ўласнасць на зямлю бачылася рэвалюцыянеру-дэмакрату галоўнай перадумоваю свабоды і роўнасці ўсіх людзей), дэмакратычнай федэратыўнай Польшчы з аўтаноміяй Беларусі і Літвы. Але, на думку Валовіча, паспяховаю

рэвалюцыя можа быць толькі ў тым выпадку, калі да яе далучацца шырокія народныя масы, у першую чаргу сялянства, па-другое, калі яна супадзе з сацыяльнай рэвалюцыяй агульнаеўрапейскага маштабу. Менавіта для збліжэння з еўрапейскімі рэвалюцыянерамі Валовіч у 1833 г. ўступіў у тайную арганізацыю карбанарыяў.

Адной з актыўных форм уплыву эміграцыі, да якой належаў Валовіч, на землі Беларусі былі выправы эмісараў для арганізацыі партызанскага руху. Партызаны павінны былі ўсякімі спосабамі змагацца з інстытутамі царскага ўрада, усім, што падтрымлівала расійскую ўладу: нападаць на вайсковыя часці, касы, склады амуніцыі, шкодзіць камунікацыі. У ліку першых эмісараў быў Міхаіл Валовіч. Яму ўдалося стварыць невялікі атрад, які складаўся ў асноўным з сялян. Улады напалі на след мяцежнікаў. Валовіч быў арыштаваны і пасля допытаў павешаны ў Гродне.

Рэвалюцыйна-дэмакратычны кірунак прыняла дзейнасць арганізацыі, створанай у 1836 г. ў асяроддзі віленскіх студэнтаў, пад назваю «Дэмакратычнае таварыства». Яны хацелі «адрадіць сярод віленскага студэнцтва традыцыі філарэтаў, абудзіць у ім дух Адама Міцкевіча і Тамаша Зана»¹. У склад таварыства ўваходзілі студэнты медыка-хірургічнай акадэміі, выхадцы з разначыннага асяроддзя і дробнай шляхты. Прапаганду сваіх поглядаў яны вялі сярод маладых рамеснікаў. Арганізатарам і лідэрам «Дэмакратычнага таварыства» быў сын уніяцкага святара з Піншчыны *Франц Андрэевіч Савіч* (1815–1846). На фарміраванне светапогляду будучага ўрача ўплывалі вершы яго любімых паэтаў і грамадскіх дзеячаў А. Міцкевіча і Я. Чачота, рэвалюцыйная дзейнасць і погляды вядомых у краі палітыкаў, удзельнікаў вызваленчага руху Я. Чыпскага і Ш. Канарскага. З апошнім «Дэмакратычнае таварыства» ўсталявала шчыльную сувязь. Па сведчанню Ф. Савіча, Канарскі быў першым дарадцам і сумленнем маладых рэвалюцыянераў. «Любілі мы Канарскага, — пісаў ён у сваіх мемуарах «Успаміны», — і паважалі, бо вучыў нас праўдзе, любові, даваў сілы мужна і без нараканняў зносіць самыя цяжкія ўдары, якія нам лёс у будучым прызначыў. Гэта быў наш прарок, хай будзе слава яму навечна»².

Крыніцамі вывучэння палітычных і сацыяльных поглядаў Ф. Савіча з'яўляюцца яго творы «Успаміны», «Сповідзь па-

¹ Смирнов А.Ф. Революционные кружки в Белоруссии и Литве в 30-х годах XIX века // Истор. зап. М., 1961. Т. 69. С. 199.

² Савіч Ф. Успаміны // Шляхам гадоў: Гіст.-літ. зб. Мн., 1994. С. 101.

кутніка», вершы, а таксама напісаны ім статут «Дэмакратычнага таварыства» пад назваю «Прынцыпы дэмакратызму».

Яго палітычным ідэалам была дэмакратычная рэспубліка дзе «не будзе ні заможных, ні бедных, ні слуг, усе будуць браты, будуць людзі». Савіч і яго сябры-аднадумцы не прымалі рускае самадзяржаўе, лічылі яго амаральнай формай кіравання. У вершы, напісаным Ф. Савічам на беларускай мове, ёсць такія радкі:

Гдзе глянеш — людзі бранчаць ланцугамі,
Гдзе кінеш — слёзы, аж жыці не міла.
В дома в кешэні — нічога не мае,
Бо з чаловіка высасают сілы,
А все то цары Москалі зробілы¹.

Мэты таварыства былі адзначаны ў тэксе прысягі яго сяброў і статуце «Прынцыпы дэмакратызму». Гэта барацьба з беззаконнем, за шчасце Айчыны і адзінства народа². Разумеючы, што дэспатычная ўлада не пойдзе на ўступкі, яны адзіным сродкам барацьбы за ідэалы справядлівасці лічылі рэвалюцыю. На думку Савіча, рэвалюцыйны пратэст з'яўляўся высокамаральным дзеяннем. У адрозненне ад шляхецкіх рэвалюцыянераў, члены таварыства галоўнай сілай ў барацьбе з самадзяржаўем бачылі народ, у першаю чаргу сялянства. Ад сваіх папярэднікаў, дзеячаў польскага нацыянальна-вызваленчага руху, Савіча і членаў яго арганізацыі адрознівалі ідэалы роўнасці, братэрства народаў. У праграмных палажэннях «Дэмакратычнага таварыства» было патрабаванне права народаў на нацыянальную самастойнасць: «Усе нацыі роўныя, і ніхто не павінен адчуваць нянавісць адзін да аднаго, нягледзячы нават на нацыянальныя адрозненні, на тое, рускі ён, паляк ці яўрэй, што сама нават асаблівае веравызнанне не павінна дзяліць людзей»³.

Пры абмеркаванні нацыянальных пытанняў Савіч і яго аднадумцы рабілі націск на тое, што іх радніла і аб'ядноўвала. Адзінства брацкіх народаў у барацьбе за сацыяльныя і палітычныя свабоды супраць царскага дэспатызму знайшло свае адлюстраванне ў кароткім закліку таварыства — «За нашу і вашу свабоду»⁴. Сяброўства народаў — адна з галоўных тэм вершаў Ф. Савіча. У вы-

¹ Шляхам гадоў: Гіст.-літ. зб. Мн., 1994. С. 129.

² Тамсама. С. 121.

³ Мохнач Н.Н. Указ. твор. С. 33.

⁴ Пракошына К. Савіч Францішак // Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыклапед. даведнік. Мн., 1995. С. 544.

шэйзгаданым вершы «Дзе ж тое шчасце падзелася?..» ёсць такія словы:

Літвін, Вальнец, падайце ж мі рукі
Так, — прысягаем на Госпада Бога,
Царам на загубу — панам для науки,
Што на той зямлі не павстане нага,
Ані эта паганьска, ані эта тыраньска¹.

Сацыяльныя погляды Ф. Савіча і «Дэмакратычнага таварыства» адрозніваліся яскравай антыпрыгонніцкай накіраванасцю, у аснове якой ляжала асветніцкая канцэпцыя сацыяльнай, палітычнай і прававой роўнасці ўсіх людзей. Крытыкуючы сацыяльную няроўнасць, Ф. Савіч сцвярджаў, што годнасць людзей залежыць не ад тытулаў і багацця, а ад здольнасцяў, таленту, дабрачыннасці і іншых асабістых якасцей.

У праграме таварыства ўказвалася на сувязь сацыяльнага стану грамадства і грамадскай маралі. Знявага народа і доўгая яго няволя вядуць да з'яўлення ў яго асяроддзі ганебнай маралі, што выяўляецца ў нізкапаклонстве перад вышэйшымі чынамі, прадажніцтве, бяздушнасці і г.д.

Разам з тым, члены таварыства, зыходзячы з асветніцкіх традыцый, лічылі, што дастаткова толькі раскрыць народу вочы на яго прагнечанае становішча, як ён сам пачне барацьбу за паляпшэнне сацыяльна-эканамічнага становішча і палітычную свабоду.

Неадназначнымі былі адносіны Ф. Савіча і яго аднадумцаў да рэлігіі і царквы. З'яўляючыся ў асноўным глыбока веруючымі людзьмі, яны, разам з тым, асуджалі духавенства за сувязь з самадзяржаўем, лічылі, што царква скампраметавала сябе абаронай дэспатычнай улады, асвятчэннем прыгонніцтва, амаральнага і антыгуманнага ладу, маральным асуджэннем барацьбітоў за свабоду і справядлівасць.

Каб лепш падрыхтавацца да барацьбы, статут таварыства прадпісваў сваім членам выходзіць сябе ў духу сумленнасці, грамадскай карысці і спачування абяздоленым, жыць сціпла, змагацца з асабістымі недахопамі, весці здаровы лад жыцця, набываць грунтоўныя веды, авалодваць рамяством².

У 1838 г. «Дэмакратычнае таварыства» было выкрыта, а праз год Савіч быў высланы на Каўказ у дзеючую армію. Далейшы лёс

¹ Шляхам гадоў: Гіст.-літ. зб. С. 130.

² Гл.: Асветнікі зямлі беларускай Х – пач. XX стст.:Энцыклапед. даведнік. Мн., 2001. С. 363.

рэвалюцыянера-дэмакрата драматычны. У ім і ўцёкі, і зняволенне ў ціраспальскай турме, і медыцынская практыка пад чужым імем, і раптоўная смерць ад халеры.

Ідэі і справы Ф. Савіча, а таксама яго сяброў на землях Беларусі мелі працяг у дзейнасці Юльяна Бакшанскага і рэвалюцыйнай арганізацыі «Братні саюз літоўскай моладзі», заснаванай братамі Далейскімі. Актывізацыі рэвалюцыйна-дэмакратычнай думкі спрыялі таксама падзеі ў Еўропе 1848 г. (буржуазна-дэмакратычныя рэвалюцыі ў Аўстрыі, Венгрыі, Германіі, Італіі, сялянскае паўстанне ў Галіцыі).

У 1848 г. Ю. Бакшанскі выступіў з «Адозваю да смаргонскіх сялян», у якой ён заклікаў апошніх аб'яднацца з салдатамі і мяшчынамі і выступіць супраць памешчыкаў. Народнае паўстанне аўтар адозвы лічыў асноўным сродкам вырашэння сацыяльных і нацыянальных праблем.

Пад непасрэдным уплывам рэвалюцый у Заходняй Еўропе на тэрыторыі Беларусі і Літвы была створана патрыятычная тайная арганізацыя пад назваю «Саюз свабодных братоў» (ССБ)¹. Заснавальнікамі і кіраўнікамі яе былі ўрадженцы Лідскага павета браты *Францішак* (1825–1904) і *Аляксандр* (1827–1862) *Далейскія*. Цэнтр ССБ знаходзіўся ў Вільні, яго адзяленні — у Мінску, Навагрудку, Лідзе, Гродне, Ашмянах, Слоніме, Коўне, Панявежысе. Галоўнай мэтай ССБ было нацыянальнае адраджэнне Рэчы Паспалітай — «праз працу, праўду і справядлівасць». Вырашэнне гэтай мэты лічылася магчымым шляхам барацьбы за сацыяльнае і духоўнае вызваленне народа, за дэмакратычныя пераўтварэнні ў Польшчы і Расійскай імперыі. У ССБ існавалі два крылы: радыкальнае на чале з А. Янкоўскім і памяркоўнае на чале з Ф. Далейскім. Радыкалы выступалі за антыцарскі і антышляхецкі рух народных мас, які, меркавалі яны, прывядзе да грамадства, дзе будзе забяспечана вольнасць і дастатак народа, выбарчая ўлада, нізкія падаткі і народнае апалчэнне. Далейскі і яго прыхільнікі спадзяваліся пераканаць прывілеяваныя класы пайсці «на ахвяры і адрачыся ад эгаістычных мэтай»². На красавік 1849 г. арганізацыя рыхтавала паўстанне, але пачаліся арышты і ССБ быў разгромлены. Прыгаворам суда браты Далейскія былі пакараны катаржнымі работамі ў Сібіры.

Найбольш яскрава і дакладна рэвалюцыйна-дэмакратычная праграма была распрацавана славутым беларускім мысліцелем і

¹ Іншымі назвамі арганізацыі былі «Братэрскі саюз літоўскай моладзі», «Змова братоў Далейскіх».

² Мохнач Н.Н. Указ. твор. С. 11.

палітыкам *Кастусём (Вікенціём Канстанцінам Сямёнавічам) Каліноўскім* (1838–1864). Закончыўшы Пецябургскі ўніверсітэт са ступенню кандыдата права, ён вярнуўся на радзіму ў Беларусь у пачатку 1861 г. Палітычная сітуацыя тагачаснай Беларусі характарызалася значным уздымам хваляванняў сярод незадаволенага аграрнай рэформай сялянскага насельніцтва. У лютым 1861 г. К. Каліноўскі стварае ў Гродне нелегальную рэвалюцыйную арганізацыю і ў тым жа годзе ўваходзіць у Літоўскі правінцыйны камітэт, які пад яго кіраўніцтвам пачаў падрыхтоўку да паўстання.

Друкаваная і рукапісная спадчына К. Каліноўскага складаецца з сямі нумароў газеты «Мужыцкая праўда», шэрага рэвалюцыйных інструкцый, заклікаў, загадаў, а таксама некалькіх лістоў, у тым ліку і вядомых «Пісьмаў з-пад шыбеніцы». Аналіз гэтых крыніц дае магчымасць меркаваць, што іх аўтар выказаў шэраг глыбокіх ідэй і тэарэтычных палажэнняў аб стане тагачаснага грамадства і дзяржавы, аб судовым ладзе, арміі, палітычным апарате, абгрунтаваў свае погляды на справядлівы сацыяльны лад і форму дзяржавы, выказаўся па нацыянальнаму пытанню і праблемах выхавання і адукацыі моладзі.

Акрамя твораў і дакументаў, напісаных самім К. Каліноўскім, каштоўнай крыніцай вывучэння яго поглядаў з'яўляецца мемуарная літаратура аб Каліноўскім, у тым ліку і «Звесткі аб польскім мяцяжы 1863 года ў Паўночна-Заходняй Расіі», напісаныя генерал-маёрам В.Ф. Ратчам. У аснову гэтай працы быў пакладзены каштоўны дакументальны матэрыял, які дазваляе пашырыць наша ўяўленне аб светапоглядзе беларускага рэвалюцыянера-дэмакрата.

Творчая спадчына К. Каліноўскага ў першую чаргу змяшчае вострую крытыку феадальна-прыгонніцкіх адносін у Расіі сярэды XIX ст. Мысліцель глыбока раскрыў сутнасць прыгонніцкай эксплуатацыі ва ўсіх яе формах, паказаў паразітызм прывілеяваных класаў, і перш за ўсё шляхты. Сведчаннем гэтага з'яўляюцца словы Каліноўскага аб тым, што «каб яна і згинула (шляхта.— Аўт.), краіна ніколькі б ад гэтага не пакутавала»¹. Беларускі мысліцель спачуваў сялянам, выкрываў іх цяжкае становішча. «Цар,— пісаў рэвалюцыянер-дэмакрат,— зняў з паноў усялякія падаткі, узваліў іх на мужыцкае племя, абклаў падаткамі і мужыцкую зямлю, і мужыцкія хаты, і мужыцкія душы, і мужыцкія дзяцей, і мужыцкую жывёлу, жывых і памерлых»².

¹ Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. Мн., 1988. С. 31–32.

² Тамсама. С. 27.

Каліноўскі рэзка крытыкаваў дзяржаўную машыну абсалютызму, у якой велізарны бюракратычны апарат непадсправядачны і бескантрольны; у ім працвітае шырокая сістэма ліхварства і хабарніцтва. Мысліцель параўноўвае царскіх чыноўнікаў з саранчай: «Яны ўмеюць так абадраць чалавека, што з іх рук выйдзеш голенькі, як маці нарадзіла»¹. Каліноўскі не раіць мужыкам шукаць праўды ў царскім суддзе. Ён параўноўвае суд у самадзяржаўнай Расіі з «воўчай ямай», дзе не разбіраюцца, ці за табою праўда, ці не, а скубуць адно як могуць»². Войска царскае, вучыў мужыкоў Каліноўскі, створана і трымаецца ўладаю не дзеля аховы народа ад прыгняталнікаў, а дзеля таго, «каб не дазволіць народу нават застагнаць, калі ўзнае сваю праўду, калі упэўніцца, што дзяруць з яго звыш меры»³. К. Каліноўскі імкнуўся расейваць царыцкія ілюзіі сялян. Ён тлумачыў, што цар, яго ўрад, увесь апарат прымусу — гэта адзінае цэлае. Прыцясненне, разбурэнне і несправядлівасць зыходзяць ад самога цара. Ён загадае, а чыноўнікі, суд, армія выконваюць. І не таму ў Беларусі існуе драпежніцкая сістэма кіравання, што ў краі няма сумленных людзей, здольных быць чыноўнікамі. Яны ёсць, але цар такіх людзей высылае ў Сібір, а на грошы беларусаў-падаткаплацельшчыкаў прызначае сваіх чыноўнікаў, якія народ прыгнятаюць, абіраюць як па загаду цара, так і па сваёй волі⁴.

У «Мужыцкай праўдзе» мысліцель-рэвалюцыянер сфармуляваў той сацыяльны ідэал, да якога ён імкнуўся і за які заклікаў народ змагацца. «Чалавек свабодны, — пісаў Каліноўскі, — калі мае кавалак сваёй зямлі, за якую ні чыншу, ні аброку не плаціць, паншчыны не служыць, калі плаціць невялікія падаткі, то не на царскія стайні і псарні, а на патрэбы ўсяго народа»⁵. Пасля перамогі народа над панамі і маскоўскім самаўладдзем, якое іх падтрымлівае, Каліноўскі марыў «раздаць усю пазямельную ўласнасць сялянам». Гэта ідэя ў шматлікіх варыянтах паўтараецца ў ідэйнай спадчыне мысліцеля-дэмакрата. «Гэта зямля нам (мужыкам. — **Аўт.**) належыць», — пісаў ён у другім нумары «Мужыцкай праўды». У сёмым нумары газеты ён сцвярджае, што ўся зямля ад «дзедаў-прадзедаў» з'яўляецца сялянскай ўласнасцю: зямля сва-

¹ Каліноўскі К. За нашу вольнасць: Творы, дакументы. Мн., 1999. С. 42.

² Тамсама. С. 32.

³ Тамсама.

⁴ Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. С. 53.

⁵ Каліноўскі К. За нашу вольнасць: Творы, дакументы. С. 31.

бодна аддаецца ўсім мужыкам, таму што гэта іх зямля ад дзедаў-прадзедаў, за гэту зямлю ніхто не павінен адпрацоўваць паншчыну і чыншаў нікому ніякіх плаціць»¹.

Такім чынам, К. Каліноўскі быў паслядоўным абаронцам беларускіх сялян, выразнікам іх імкнення да сацыяльнай роўнасці. У час паўстання ў «Інструкцыі для ваенных начальнікаў ваяводскіх і ўездных» ён звяртаў увагу на неабходнасць правядзення аграрнай рэформы. «Надзяленне сялян зямлёй ва ўласнасць праводзіць у кожнай воласці, дзе толькі будзе сіла для падтрымання распаўсюджвання»².

Сведчаннем сацыяльна-утапічнага характару поглядаў Каліноўскага з'яўляецца ўказанне В. Ратча на тое, што ён жадаў стварыць у Беларусі і Літве грамадства «са ўсеагульным ураўнаннем праў і станаў на пачатках камуністычных брэдняў, якія прапаведуюць Герцан і К»³.

Палітычным ідэалам Каліноўскага з'яўлялася дэмакратычная рэспубліка. Вышэйшай мэтай дзяржаўнай улады павінна быць абарона інтарэсаў народа. «Для таго каб была справядлівасць і праўда на свеце і злыя людзі не свавольнічалі і крыўды другім не рабілі, — разважаў рэвалюцыянер-дэмакрат, — ёсць ўрад, які збірае падаткі, уладкоўвае школы, вучыць кожнага жыць па праўдзе, устаноўлівае суд, а калі гэта не дапамагае і робіцца несправядлівасць, то наймае войска і такім шляхам абараняе кожнага ад разбурэння і крыўды»⁴. Каліноўскі рабіў зразумелую для мужыкоў выснову аб тым, што ўрад можна лічыць добрым у тым выпадку, калі ён дбае пра шчасце людзей, слухае народ і робіць так, як народу лепш, таму, «што не народ існуе для ўрада, а ўрад для народа»⁵.

Такім чынам, погляды беларускага мысліцеля адпавядалі канцэпцыі народнага суверэнітэту. Рэалізацыю свайго сацыяльнага і палітычнага ідэалу Каліноўскі звязваў з сялянскай рэвалюцыяй супраць улады над беларускім народам памешчыцка-самаўладнай Расіі. «Калі будзе вайна з маскалём за нашу свабоду, то той час жа трэба ўсім ісці на вайну... каб хутчэй прагнаць маскала з яго саба-

¹ Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. С. 59–60.

² Тамсама. С. 15.

³ Киселев Г. К характеристике революционного мировоззрения К.С. Калиновского: Сведения В.Ф. Ратча как исторический источник // Славянское источниковедение. С. 45–46.

⁴ Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. С. 52.

⁵ Тамсама.

чым урадам... каб навекі вякоў народ наш быў свабодным і шчаслівым»¹.

Як бачым, у праграме Каліноўскага задачы сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення выступаюць як узаемазвязаныя. Па сведчанню В.Ф. Ратча, менавіта К. Каліноўскі першым ў Літоўскім правінцыйным камітэце выразна акрэсліў нацыянальнае пытанне.

Ён прызнаваў за кожным народам права самастойна распараджацца сваім лёсам. Каліноўскі вёў настойлівую барацьбу з нацыяналістычнымі дамаганнямі той часткі польскіх рэвалюцыянераў, якія бачылі беларускія землі выключна часткаю польскіх зямель. Па сведчанню В.Ф. Ратча, ён выступаў супраць «зліцця з Польшчай» і настойваў на тым, каб ужо на пачатковым этапе вызваленчай барацьбы адносіны паміж Беларуссю, Літвой і Польшчай будаваліся на аснове раўнапраўя і суверэннасці. «Канстанцін Каліноўскі, — пісаў В.Ф. Ратч, — настойліва праводзіў ідэю аб самастойнасці Літвы»².

Рашэнне пытання аб будучым дзяржаўна-тэрытарыяльным уладкаванні Беларусі і Літвы К. Каліноўскі пакідаў за народамі гэтых зямель. Адстойваючы права беларускага народа на самавызначэнне, беларускі рэвалюцыянер-дэмакрат падзяляў ідэю Герцэна аб стварэнні ў будучым федэрацыі незалежных славянскіх краін.

Каліноўскі бязмежна верыў у сілы народа. У «Лісце з-пад шыбеніцы», адрасаваным беларускаму народу, ён заклікаў: «Ты, народ... чым можаш ідзі ваяваць за свайго бога, за сваё права, за сваю славу, за сваю бацькаўшчыну»³. У студзені 1864 г. К. Каліноўскі быў арыштаваны і на падставе прысуду ваенна-палявога суда быў павешаны ў Вільні на гандлёвай плошчы Лукішкі.

Жыццё і духоўная спадчына слаўтага сына беларускага народа зрабіліся арыенцірам у барацьбе за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне для наступных пакаленняў — змагароў за вольную і незалежную Беларусь.

Такім чынам, палітыка-прававая думка Беларусі XIX ст. увабрала ў сябе шырокі спектр палітычных, прававых, культурна-асветніцкіх і нацыянальна-адраджэнскіх ідэй, якія адлюстроўвалі пошукі шляхоў сацыяльнага прагрэсу, інтарэсы розных сацыяльных груп беларускага грамадства.

¹ Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. С. 196.

² Тамсама. С. 49.

³ Тамсама. С. 92.

Глава 8

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ ДУМКА БЕЛАРУСКАГА АДРАДЖЭННЯ Ў КАНЦЫ ХІХ — ПЕРШАЙ ЧВЭРЦІ ХХ стст.

8.1. Фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэі

Канец ХІХ — пачатак ХХ стст. — перыяд другога беларускага Адраджэння. Ён быў падрыхтаваны развіццём беларускай палітычнай думкі папярэдніх часоў, а таксама сацыяльна-эканамічным крызісам у Расійскай імперыі, які прывёў да актывізацыі палітычнага жыцця краіны. Паўсюль ствараліся шматлікія партыі і грамадскія арганізацыі, якія ў сваіх праграмах ставілі канчатковай мэтай барацьбы карэнную перабудову расійскага палітычнага і сацыяльнага ладу.

Каталізатарам нацыянальнага адраджэння, а таксама яго вынікам становіцца абуджэнне і рост нацыянальнай свядомасці. Для Беларусі дадзенага перыяду характэрна шматстайнасць форм нацыянальнай свядомасці (палітычная, рэлігійная, прававая, літаратурная і г.д.). Нацыянальная свядомасць народа фарміравалася, перш за ўсё, праз асветніцкую дзейнасць айчынай інтэлігенцыі. У адным са сваіх вершаў Ф. Багушэвіч звярнуўся да інтэлігенцыі з заклікам падаць руку «мазолістай рупцэ мужыка і вывесці яго на шырокі шлях»¹. І інтэлігенцыя адгукнулася на гэты заклік паэта, і як вынік — уся яе творчасць была прасякнута патрыятызмам, са-дзейнічала абуджэнню беларускага народа, яго згуртаванню.

Пры адсутнасці ў беларусаў дзяржаўнасці, самастойных форм палітычнага і эканамічнага жыцця нацыянальна-кансалідацыйныя і нацыянальна-патрыятычныя функцыі прыняла на сябе культура.

Грунтоўнае даследаванне дасягненняў народнай культуры прыводзіла да разумення неабходнасці вывучаць сваю гісторыю. Для прац па гісторыі Беларусі, створаных на пачатку ХХ ст., характэрны дзве тэмы: з аднаго боку, гісторыкі даказвалі аўтахтоннасць беларусаў на тэрыторыі, дзе яны жылі, з другога боку — фіксавалі ўвагу на Вялікім княстве Літоўскім, г.зн. на тым перыядзе гісторыі беларускага народа, калі ён адыгрываў значную ролю ў жыцці Усходняй Еўропы.

¹ Багушэвіч Ф. Творы. Мн., 1991. С. 85–87.

Зварот да старажытных вытокаў народа, яго культуры надаваў нацыянальнай свядомасці гістарычную глыбіню.

Нацыянальная свядомасць знаходзіла выражэнне ў фарміраванні нацыянальнай ідэі. У беларускай нацыянальнай ідэі былі даўнія традыцыі: дзяржаўная — утварэнне ў IX–XII стст. старабеларускіх княстваў, удзел у дзяржаваўтваральным працэсе ў XIII–XIV стст., у выніку якога было створана Вялікае княства Літоўскае; культурная — асэнсаванне сваёй нацыянальнай самабытнасці, дзякуючы дзейнасці беларускіх рэнесансавых асветнікаў (Скарыны, Буднага, Цяпінскага і інш.); прававая — стварэнне Статутаў Вялікага княства Літоўскага, якіх і праз два стагоддзі называлі самымі дасканалымі звадамі законаў у Еўропе.

У канцы XIX ст. ідуць пошукі самавызначэння нацыянальнай ідэі, надання ёй адпаведнай формы, а таксама вобразнага выражэння. Гэтыя пошукі характэрны для грамадскай і літаратурнай дзейнасці Ф. Багушэвіча, А. Гурыновіча і іншых прадстаўнікоў беларускай прагрэсіўнай інтэлігенцыі.

У творах пачынальніка навішай беларускай літаратуры Францішка Багушэвіча — рэвалюцыянера-дэмакрата па палітычных перакананнях — нацыянальная ідэя выяўляецца праз ідэю «бацькавай спрадвечнай ад бога дадзенай мовы». Гаротны лёс беларускага народа паэт звязвае з адсутнасцю асабістага нацыянальнага гонару: «Гора, гора ж над намі. А ўсяму вінаваты мы самі, бо мову прыродную забываем, апатку, звычаі на чужыя мяняем»¹. Багушэвіч упершыню звязаў заняпад духоўнасці, перш за ўсё мовы беларускага народа, з яго гібеллю. «Не пакідайце мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі», — заклікае паэт².

Ф. Багушэвіч прайшоў вялікую жыццёвую школу барацьбіта і асветніка нацыянальнай ідэі: вучыўся на фізіка-матэматычным факультэце Пецябургскага універсітэта і быў адлічаны адтуль за ўдзел у масавых дэманстрацыях пратэсту; у час паўстання 1863 г. змагаўся ў адным з атрадаў К. Каліноўскага, потым доўгі час вымушаны быў хавацца ад уладаў. Пасля заканчэння Нежынскага юрыдычнага ліцэя працаваў следчым ў Чарнігаўскай і Валагодскай губернях. У апошнія гады жыцця пераехаў у Вільню і займаўся адвакацкай практыкай. Такім чынам, накіраванасць творчасці Багушэвіча на свядомае выкрыццё, крытыку існуючага ладу, суда, судоўства і наогул усёй сістэмы царскай адміністрацыі, абарону

¹ Каганец К. Творы. Мн., 1979. С. 114.

² Тамсама.

правоў беларусаў на самастойнае існаванне, права простага сяляніна на сацыяльную свабоду, грамадзянскія і палітычныя правы з'яўляецца вынікам яго жыццёвага вопыту.

Ф. Багушэвіч дзяліў грамадства на «панства» і «народ». Паны-прыгнятальнікі «ходзяць у золаце з плеч да ног», «маюць хатаў многа», дзесяткі слуг зарабляюць ім «сотнісот...» А народ — людзі працы — прыкрываюцца анучаю, жывуць у хатах з дзіркамі, дзе вецер, снег ходзяць, працуюць дзень і ноч, льюць свой пот¹. Такім чынам, падзел грамадства паэт і мысліцель робіць на аснове зразумелай сялянам фіксацыі канкрэтных абставін іх рэальнага жыццёвага існавання.

Ф. Багушэвіч паступова прыводзіць сялян да высновы аб адкрытым паразітызме пануючых класаў, якія цягнуць жылы з простага чалавека:

Судоў нарабілі, начальстваў ці мала:
Пасрэднік і воласць, сынод і сенаты,
Прысуцтва і вокруг, управы, палаты.
А найбольш міравых, участковых і з'ездаў,
Што ў полі каменя...²

Услед за К. Каліноўскім Ф. Багушэвіч уяўляе працоўны народ вышэйшай каштоўнасцю быцця. Стваральная праца народа кардынальна абнаўляе аблічча зямлі: «Глядзі! Горы паразрыты, а чугункай свет абвіты: усё з мужыцкай працы...»³

Паняцце «народ» у Багушэвіча носіць лакальны характар — гэта не проста «мужыкі», але і беларусы, «беларускі народ». Паэт — грамадзянін, ён адчувае арганічную еднасць са сваім беларускім народам: «Каб за край быў умерці гатоў, каб не прагнуў айчызны чужых»⁴.

Гістарычнае прызначэнне народа Багушэвіч бачыў у дасягненні свабоды. Свабоду ён усведамляў як пабудову новага грамадскага жыцця без падначалення адных другім, панавання нямногіх над масамі.

Ён рабіў акцэнт не толькі на сацыяльных і грамадска-палітычных патрабаваннях, але і на нацыянальна-вызваленчых задачах. Багушэвіч стаў першым сапраўды народным выразнікам тыповых рыс і асаблівасцей нацыянальнай свядомасці, духоўным пачы-

¹ Багушэвіч Ф. Указ. твор. С. 39.

² Тамсама. С. 22.

³ Тамсама. С. 21.

⁴ Тамсама. С. 78.

нальнікам і надхняльнікам працэсу нацыянальнага самаўсведамлення і адраджэння прыгнечанага народа. Услед за разважаннямі аб неабходнасці бараніць і адраджаць беларускую мову мысліцель звяртаецца да тэмы аб гістарычным мінулым Беларусі. Ён падкрэслівае, што яна (мова) існавала на працягу стагоддзяў, існуе і цяпер. Беларусь там, «гдзе наша мова жывець: яна ад Вільні да Мозыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Міньск, Магілёў і шмат мястэчкаў і вёсак...»¹ Ідэйна-творчае ўздзеянне на сучаснікаў і паслядоўнікаў паэта-патрыёта цяжка перабольшыць. Яго па праву лічаць бацькам беларускага Адраджэння.

Увесь наступны працэс фарміравання нацыянальнай дэмакратычнай ідэалогіі, грамадска-палітычнай думкі, новай беларускай літаратуры адначасна ўплывае яго спадчыны. Аб гэтым сведчыць творчая дзейнасць А. Гурыновіча, А. Пашкевіч (Цёткі), Я. Купалы, Я. Коласа і інш. Другі паэт-дэмакрат канца XIX ст. Адам Гурыновіч, нашчадак старадаўняга небагатага шляхецкага роду, — татарскага паходжання. Ён пражыў кароткае, усяго 25 год, але яскравае жыццё, якое было напоўнена імкненнем да сцвярджэння беларускай нацыянальнай ідэі. А. Гурыновіч спрабаваў рэалізаваць яе і праз палітычную дзейнасць (ён уваходзіў у кіруючыя структуры антыўрадавай рэвалюцыйнай студэнцкай арганізацыі), і праз навуковую (фальклорна-этнаграфічныя працы Гурыновіча былі надрукаваны ў 1893 г. у часопісе «*Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej*» («Збор звестак па айчыннай антрапалогіі»), а таксама праз літаратурную, паэтычную. Свае думкі і нацыянальныя пачуцці А. Гурыновіч выказаў у вершы-звароце да Ф. Багушэвіча:

Дзякуй табе, браце, і за тыя словы,
Што ўспомнілі звыкі нашай роднай мовы,
Бяры, браце, дудку, наладзь і жалейку,
Няхай песнь смутная ідзе ў калейку
І будзіць у сэрцах мыслі аб лепшай долі,
Якой мы не зналі дагэтуль ніколі.

Ужо ў пачатку XX ст. нацыянальная ідэя выходзіць за культурна-літаратурныя межы на шырокі палітычны кірунак. Яе сутнасцю, як і ў чэхаў, славакаў, балгар ды іншых паняволеных народаў, становіцца нацыянальна-дзяржаўнае самавызначэнне. Ідэя нацыянальнай незалежнай дзяржавы становіцца стрыжнем нацыянальнай ідэі, мэтай і сцягам беларускага нацыянальнага адраджэння.

¹ Багушэвіч Ф. Указ. твор. С. 17.

Улічваючы, што пераважную частку ўсяго беларускага насельніцтва складала сялянства, развіццё нацыянальнага руху пайшло пад адзнакай неанародніцкіх ідэй «сялянскага сацыялізму». Для беларускага вызваленчага руху, пачынаючы з Каліноўскага, было характэрна сумяшчэнне сацыяльнага і нацыянальнага пытання, іх узаемазалежнасць.

Тэма сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення з новай моцай прагучала ў беларускіх народнікаў, дзеячаў групы «Гоман», якая ўзнікла ў 1884 г. Адным з заснавальнікаў групы быў будучы царазабойца Ігнат Грынявіцкі. Група падзяляла праграмныя і арганізацыйныя погляды «Народнай волі» і імкнулася стаць яе абласной арганізацыяй у Беларусі і ўзначаліць мясцовы рэвалюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух. Праграмныя ўстаноўкі групы «Гоман» былі сфармуляваны ў артыкулах, змешчаных у двух нумарах часопіса з той жа назвай, выдадзеных у 1884 г. у Пецярбургу. Дачыненне да выдання мелі ўраджэнцы Беларусі А. Марчанка, Х. Ратнер і інш.

Перш за ўсё «гоманаўцы» абгрунтоўвалі сам факт існавання беларускай нацыі як самастойнай супольнасці людзей, яе права на сваю нацыянальную дзяржаўнасць і развіццё сваёй нацыянальнай культуры. У № 2 «Гомана» было дадзена разгорнутае навуковае абгрунтаванне прагрэсіўнасці працэсу ўзнікнення нацый і права кожнай нацыі на самавызначэнне свайго лёсу. Адносна Беларусі аўтары адзначалі, што яна мае ўсе арыгінальныя якасці, якія надаюць ёй своеасаблівую фізіяномію і самым натуральным чынам вылучаюць яе ў асаблівую галіну славянскага племені. Рашуча заяўляючы сваё імкненне абараніць Беларусь як ад польскага, так і ад велікарасійскага насілля, яны абвешчалі права беларускага народа «кіраваць сабою», «распараджацца сваім лёсам», «заяць у Расіі такое ж месца, якое імкнуцца заяць іншыя больш ці менш буйныя народнасці»¹.

На іх думку, Радзіма толькі тады можа забяспечыць сваю самастойнасць, калі яна «сама, сваімі ўласнымі сіламі даб'ецца свабоды, сама ўладкуецца»².

«Гоманаўцы» канстатавалі, што ў народзе няма свядомага імкнення да незалежнасці ў тым выглядзе, у якім яго разумее інтэлігенцыя, і лічылі неабходным фарміраваць сіламі апошняй гэта разуменне.

¹ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. С. 351.

² Тамсама. С. 353.

Сродкамі выхавання народа ў духу нацыянальнай свядомасці і падрыхтоўкі яго да барацьбы за незалежнасць яны бачылі, па-першае, выданне спецыяльнага беларускага друкаванага органа, па-другое, стварэнне самастойнай беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі, якая б мела цесныя адносіны са сваімі рэгіянальнымі адгалінаваннямі.

Народ павінен, у рэшце рэшт, зразумець, што «неабходнасць незалежнасці вынікае сама сабой, з усведамлення беларусамі свайго адрознення ад суседзяў, з эканамічных, кліматычных умоў Беларусі, з арыгінальнасці характару самага народа»¹.

Група «Гоман» адной з першых сярод народніцкіх групавак узняла пытанне пра федэралізм, прычым не ў анархічнай народніцкай трактоўцы, а як форму саюза паміж асобнымі часткамі дзяржавы або нацыямі, што ўваходзяць у яе склад. «Мы, беларусы, — пісалі «гоманаўцы», — павінны змагацца за інтарэсы беларускага народа і федэратыўнай аўтаноміі краіны... Мы сацыялісты, таму што нашай галоўнай мэтай з'яўляецца эканамічнае паляпшэнне краіны на прынцыпах навуковага сацыялізму»².

Вырашэнне як сацыяльнага, так і нацыянальнага пытанняў беларускія народнікі звязвалі са звяржэннем царызму. Расія ім бачылася ў будучым канфедэрацыяй асобных дэмакратычных рэспублік, уладкаваных на прынцыпах свабоднага пагаднення паміж імі, у якой Беларусь зойме сваё ганаровае месца³.

У канцы XIX ст. ствараюцца гурткі «Беларускай народнай асветы», арганізаваныя таксама студэнтамі-беларусамі. Яны існавалі ў Маскве, Пецярбургу, Вільні, Гродне, Мінску. У іх праграмах прадугледжвалася «распаўсюджанне беларускай нацыянальнай школы для народа».

На аснове культурна-асветніцкіх гурткоў зімой 1901–1902 гг. у Пецярбургу ствараецца арганізацыя пад назвай Беларуская рэвалюцыйная партыя (БРП). Паступова культурна-асветніцкія мэты партыі саступаюць месца мэтам палітычным. Вылучаная з БРП у другой палове 1903 г., Беларуская рэвалюцыйная грамада (з кастрычніка 1904 г. — Беларуская сацыялістычная грамада (БСГ) на чале з братамі Іванам і Антонам Луцкевічамі звязвала нацыяналь-

¹ Публицистика белорусских народников. Мн., 1983. С. 81–85.

² Казлякоў У.Я. Палітычныя партыі Беларусі (пач. XX ст. — 20-я гады). Мн., 2000. С. 16.

³ Гл.: Публицистика белорусских народников. С. 120–121.

на-культурнае адраджэнне з дзяржаўна-палітычным самавызначэннем Беларусі.

Арганізатарамі і кіраўнікамі партыі былі браты Луцкевічы, В. Ластоўскі, К. Кастравіцкі (К. Каганец), Ф. Умястоўскі, А. Бурбіс, В. Іваноўскі, А. Пашкевіч (Цётка), А. Уласаў і інш.

На першым з'ездзе, які адбыўся ў 1903 г., БРГ прыняла праграму, у якой характарызавала сябе як сацыялістычную арганізацыю беларускага працоўнага народа. Сваёй канчатковай мэтай яна абвясціла знішчэнне капіталістычнага ладу і пераход у грамадскую ўласнасць зямлі, яе нетраў, сродкаў вытворчасці і камунікацый. Тэрміновай задачай ставілася звяржэнне самадзяржаўя ў Расіі ва ўзаемадзеянні з працоўнымі розных яе народаў.

Такім чынам, стратэгія, вызначаная беларускімі рэвалюцыянерамі, набліжала іх да пазіцыі расійскіх сацыял-дэмакратаў. Але, у адрозненне ад апошніх, БСГ не праводзіла прынцыповай розніцы паміж пралетарыятам, сялянствам і іншымі групамі працоўных. Ідэя класавай барацьбы — базавая ў марксізме — прызнавалася грамадоўцамі ў агульным сэнсе і адмаўлялася фактычна ўнутры беларускай нацыі. Партыя імкнулася знайсці апору і ў рабочым класе, і ў сялянстве, і ў інтэлігенцыі.

З вырашэннем асноўных палітычных задач БСГ звязвала і рэалізацыю нацыянальнай праграмы. Нацыянальная свабода, на думку беларускіх сацыялістаў, магла быць забяспечана толькі Расійскай дэмакратычнай рэспублікай. Дзяржаўнае самавызначэнне бачылася праз абвясчэнне краявой аўтаноміі Беларусі з соймам у Вільні, абраным на аснове агульнага, роўнага выбарчага права з тайным галасаваннем і культурна-нацыянальнай аўтаноміі для нацыянальных меншасцей.

Прапаноўвалася таксама шырокая праграма дэмакратычных пераўтварэнняў, якая ўключала патрабаванні свабоды слова, друку, сходаў, забастовак, партый і арганізацый; замены пастаяннай арміі агульным апалчэннем народа, бясплатнага суда, выбарнасці суддзяў і падсуднасці чыноўнікаў. У блок сацыяльных патрабаванняў уваходзілі: усталяванне 8-гадзіннага працоўнага дня, памер мінімальнай працоўнай платы, роўная плата за роўную працу мужчынам і жанчынам, дзяржаўнае страхаванне, бясплатная медыцынская дапамога.

У аснову аграрнай праграмы была пакладзена эсэраўская ідэя ўраўнальнага землекарыстання пасля скасавання прыватназемельнай уласнасці.

У цэлым праграма БСГ спалучала ідэі рэвалюцыйнага дэмакратызму з народніцкім сялянскім сацыялізмам, але, у адрозненне ад агульнарасійскіх партый — РСДРП і сацыялістаў-рэвалюцыянераў, — створаная на хвалі ўздыму беларускай нацыянальнай самасвядомасці, БСГ на першы план ставіла ідэю нацыянальнага адраджэння.

Рэвалюцыя 1905–1907 гг. садзейнічала ўздыму нацыянальных рухаў прыгнечаных народаў Расійскай імперыі, у тым ліку і беларускага.

Арганізатарам, ідэйным і палітычным кіраўніком гэтай барацьбы ў Беларусі з’яўлялася БСГ. У пракламацыях 1905 г. БСГ выступала за ўстанаўленне ў Расіі дэмакратычнай федэратыўнай рэспублікі з супольным Канстытуцыйным сходам для ўсіх народаў і мясцовымі нацыянальнымі соймамі. Пракламацыі заклікалі сялян забіраць панскую зямлю і рыхтавацца да ўзброенай барацьбы з царскім войскам. У студзені 1906 г. на II з’ездзе БСГ была прынята новая праграма. У ёй рабілася заява аб тым, што партыя аб’ядноўвае «працавітую беднату Беларусі без адрознення нацыянальнасцей з канчатковай мэтай замены капіталістычнага ладу сацыялістычным». У другой праграме БСГ адмаўлялася ад эсэраўскай ідэі сацыялізацыі зямлі, якая была ўключана ў першую праграму партыі. Замест яе высоўвалася праграма муніцыпалізацыі, якую падтрымлівалі меншавікі.

Грамадоўцы лічылі, што яна больш адпавядае патрабаванню аўтаноміі Беларусі. Сутнасць праграмы муніцыпалізацыі — утварэнне абласнога зямельнага фонду з казённых, удзельных, царкоўных землеўладанняў. Умовы для пераходу прыватных зямель ў абласны фонд і надзялення зямлёй сялян на правах пажыццёвай арэнды павінен быў выпрацаваць агульнабеларускі сойм. У праграме нават не згадвалася пра сацыялістычны шлях развіцця сялянскай гаспадаркі. У адрозненне ад большавіцкага разумення сацыялізму як грамадства, у якім аббудзецца жорсткае цэнтралізаванае абагульненне ўсіх сродкаў вытворчасці, БСГ адстойвала ідэі народнага сацыялізму, дзе зямля і сродкі вытворчасці знаходзяцца ў руках працоўных пажыццёва. А падаткі за карыстанне зямлёй павінны ісці на карысць краю.

Можна згадзіцца з думкаю сучаснага беларускага філосафа А.С. Майхровіча, што беларуская нацыянальная ідэя пачатку XX ст. мела «выразны канкрэтна-сацыяльны кірунак і змест, была прасягнута ідэямі свабоды і сацыяльнай роўнасці, што і абумовіла характар яе гуманізму — народніцкага, сацыяльна-канкрэтнага, нацыянальна-вызваленчага»¹. Беларуская ідэя таго часу грунтавалася, па-першае, на

¹ Майхровіч А.С. Нацыянальная духоўная традыцыя і беларуская ідэя // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыходзе XX стагоддзя. Мн., 1998. С. 55.

ідэі свабоды працоўнага народа, сялянства і, па-другое, на ідэі развіцця нацыі, яе самавызначэння.

8.2. Развіццё нацыянальнай палітыка-прававой думкі праз першыя беларускамоўныя друкаваныя выданні — газеты «Наша доля» і «Наша ніва»

Ва ўмовах спаду Першай рускай рэвалюцыі кіраўніцтва БСГ сканцэнтравала ўвагу на развіцці легальнага нацыянальна-культурнага руху. Галоўным яго сродкам стаў беларускі друк. З першага верасня 1906 г. ў Вільні пачала выходзіць газета «Наша доля». У ёй друкаваліся як палітычныя артыкулы, так і мастацкія творы Цёткі, Коласа, Ядзвігіна Ш. і інш.

Газета вучыла беларусаў нацыянальнай салідарнасці, імкнулася пераадолець у іх свядомасці раскол на католікаў — «палякаў» і праваслаўных — «рускіх», які быў вынікам шматгадовай польскай і расійскай прапаганды. Ужо ў першым нумары «Нашай долі» быў змешчаны артыкул Цёткі з заклікам да нацыянальнага абуджэння.

Наш палетак неараты,
Палынамі цвіце ніва.
Ну-ка, братцы, кумы, сваты,
Да работы станьма жыва!
Жыва, жыва за работу.
Без аглядкі, хто што можа,
Усе роўны без расчота,
Усіх праца будзе гожа!¹

Назваваючы ўсіх беларусаў, незалежна ад веравызнання, «братамі па бядзе і нядолі» газета заклікала іх «трымацца разам, не водзіць адзін з другім сварок, выкінуць з свайго сэрца тую ненавісць, якую вашы ворагі ў вас засяваюць... Ведайце добра ж, пакуль вы ўсе разам — вы сіла, а як разлучыцеся ды пойдзеце кожны па сабе, дык тады вас перадушаць, як мух»².

Газета тлумачыла чытачам сутнасць рэвалюцыйных падзей, выкрывала антынародную шавіністычную палітыку царызму ў Беларусі. Але па-сапраўднаму разгарнуцца «Наша доля» не змагла. Рэвалюцыйна-дэмакратычны дух газеты стаў прычынаю цензурных нападак. Чатыры з шасці нумароў газеты былі канфіскаваны, і

¹ Цётка. Выбраныя творы. Мн., 1952. С. 82.

² Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. С. 419.

11 студзеня 1907 г. рашэннем Віленскай судовай палаты выданне газеты было спынена.

Больш доўгае і слаўнае жыццё было накіравана газеце «Наша ніва». Менавіта яна стала лёсавызначальнай ў фарміраванні нацыянальнай свядомасці беларусаў. Заснавальнікамі гэтага выдання былі Іван і Антон Луцкевічы. Газета пачала выходзіць з 1907 г. і спыніла сваё выданне толькі ў часы першай сусветнай вайны (жнівень 1915 г.). Да кастрычніка 1912 г. выдавалася два варыянты газеты — кірылічны і лацінскі, разлічаны як на беларусаў-праваслаўных, так і католікаў.

Галоўным зместам «Нашай Нівы» была барацьба супраць нацыянальнага прыгнёту, за прызнанне беларускай нацыі і яе культуры, за раўнапраўе паміж народамі.

Газета выступала супраць як вялікадзяржаўнага рускага, так і польскага шавінізму. У артыкуле «Нячыстая палітыка» «Наша ніва» пісала: «Хто даў права палякам апалячваць беларусаў?.. Такога права няма. Мы не безгаловыя жывёліны, а жывы народ, і за нас ніхто, акрамя нас саміх, гаварыць не можа».

Пасля дзяржаўнага перавароту 3 чэрвеня 1907 г. (розпуск II Думы) абвастрылася акцыябрысцка-чарнасоценская рэакцыя. Яе галоўным аб'ектам у Беларусі сталі беларуская нацыя, яе культура, мова. Газеты «Окраины России», «Русское знамя», «Минское слово» і іншыя адмаўлялі само існаванне самабытнага беларускага этнасу, гаварылі аб непатрэбнасці і немагчымасці адраджэння нашых нацыянальнай культуры, мовы, адукацыі. «Минский голос», напрыклад, называў беларускую мову «беларуска-сепаратысцкай, якая выдаецца за асобую беларускую мову»¹. У гэтых неспрыяльных умовах «Наша ніва» рашуча змагалася за нацыянальную спадчыну, адстойвала права народа на родную мову, заклікала да яе захавання. У № 35 «Нашай Нівы» за 1908 г. публіцыст Сяргей Палуян падкрэсліваў, што, толькі «адраджыўшы мову, мы зможам паставіць на цвёрды грунт наш рух. Бо нацыянальны рух як вялікая жыццёвая гістарычная сіла можа жыць толькі тады, калі пад яго будзе падведзены такі фундамент, як гібка абробленая мова, ды і літаратура і навука ў гэтай мове»². У трох нумарах за 1912 г. (22, 23, 26) быў надрукаваны грунтоўны артыкул пад назвай «Ці маем права быць беларусамі?». У ім адзначалася: «Нязменны закон, якім кіруецца ўвесь свет: тварыць культурныя рэчы ўсясветнай вартасці

¹ Казлякоў У.Я. Указ. твор. С. 34

² Факсімільнае выданне. Наша ніва. Вып. 2. 1909. С. 508.

можна толькі на сваёй роднай мове... Замяніць жа народу яго мову — гэта значыць забіць душу таго народа, яго асобенную творчаскую здольнасць. Мы, беларусы, не толькі маем права, але і павінны застацца беларусамі»¹.

Разам з тым, у палеміцы з рускімі і польскімі шавіністычнымі выданнямі «Наша ніва» ніколі не сыходзіла на нацыяналістычныя пазіцыі, не атаясамлівала сваіх ворагаў з рускім і польскім народам, заўсёды падкрэслівала, што гэтыя народы маюць вялікую навуку і культуру, і беларусам трэба ведаць і вывучаць не толькі сваю, але і рускую, і польскую мовы².

З пачаткам дзейнасці II Дзяржаўнай Думы газета стала адходзіць ад радыкальных пазіцый і спадзяванне на вырашэнне сацыяльна-палітычных праблем пачала звязваць ужо не з рэвалюцыяй, а з рэформамі. У снежні 1907 г. у «Нашай ніве» былі надрукаваны патрабаванні да Дзяржаўнай Думы, якія высоўвала БСГ. Сярод іх скасаванне ўсіх абмяжаванняў пры куплі-продажы зямлі, выдача танных дзяржаўных крэдытаў на пад'ём хутарскай гаспадаркі, ураўнаванне ў правах дваран, сялян і мяшчан, пашырэнне мясцовага кіравання, адмена ўскосных падаткаў, увядзенне абавязковай бясплатнай адукацыі, прадстаўленне права вучыцца на роднай мове. Менавіта такая ліберальная рэфармісцкая накіраванасць праграмы БСГ і «Нашай Нівы» дала магчымасць ацэньваць яе ў савецкай гістарыяграфіі як буржуазную, нацыяналістычную, адкідаючую рэвалюцыйную ідэю газету. Савецкія гісторыкі крытыкавалі беларускіх адраджэнцаў таксама за непрызнанне імі класавай дыферэнцыяцыі беларускага народа. У № 1 за 1912 г. «Наша Ніва» пісала: «Усе беларусы — гэта радныя браты, гэта адна сям'я».

«Наша Ніва» здолела зрабіцца сапраўды народнай агульнабеларускай газетай. Яна мела падпісчыкаў не толькі ў розных кутках Беларусі, але і на ўсёй тэрыторыі Расійскай імперыі. Яна ішла ў Прагу, Бруно, Львоў, Парыж, ЗША.

Газета шмат зрабіла для развіцця беларускай літаратуры. На яе старонках пачыналі друкавацца М. Багдановіч, М. Гарэцкі, А. Гарун, З. Бядуля, Ц. Гартны і інш. Шэраг новых твораў беларускіх класікаў Я. Коласа, Я. Купалы ўбачылі свет менавіта на старонках «Нашай нівы». Газета папулярызавала беларускія тэатр, музыку, фальклор, займалася кнігавыданнем. Выдаўцы газеты лічылі сваім доўгам будзіць гістарычную памяць народа. У 1910 г.

¹ Мяснікоў А.Ф. Покліч роднага слова // Гуманіт.-экан. весн. 1997. № 1.

² Наша ніва. 1907. № 33.

штотыднёвік з нумара ў нумар друкаваў «Кароткую гісторыю Беларусі» В. Ластоўскага.

8.3. Беларуская мастацкая літаратура пачатку XX ст. як фактар фарміравання нацыянальнай свядомасці

Вялікае ўдзеянне на фарміраванне нацыянальнай свядомасці беларусаў у першыя дзесяцігоддзі XX ст. мела мастацкая літаратура. Гэты перыяд даў такую сканцэнтраванасць літаратурных талентаў, якую можа даць толькі эпоха народнага абуджэння. Сярод бліскучай плеяды літаратараў былі такія сапраўдныя волаты нацыянальнай культуры, як Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, А. Пашкевіч (Цётка) і інш.

Літаратура адраджэння якаясна адрознівалася ад рамантычнай шляхецкай літаратуры эпохі В. Дуніна-Марцінкевіча і А. Міцкевіча. Яе носьбітам была, у асноўным, беларуская разначынная інтэлігенцыя. Аўтары звярталіся ўжо не да паноў з надзеяй павярнуць іх да народа, а непасрэдна да мужыка-беларуса. Духовныя пошукі пісьменнікаў мелі жыццёвае паходжанне, рэальнае прызначэнне. Літаратура пачатку XX ст. увабрала ў сябе творчасць самога народа, сакавітую народную гаворку, адлюстроўвала пачуцці і думкі народнай масы, гаварыла ад імя народа і для народа.

Адным з самых распаўсюджаных матываў літаратуры пачатку XX ст., асабліва паэзіі, з'яўляецца любоў да радзімы, якую абуджаюць не столькі прыгажосць прыроды, песні і казкі, якія захоўвае нацыянальная памяць, як гэта мы бачылі ў рамантыкаў, колькі гора, нядоля, крыўда беларускага мужыка, яго пакутлівае, невясёлае жыццё.

Край наш бедны, край наш родны —
Гразь, балота ды пясок...

Край наш родны! Бедны, голы,
Ты глядзіш як сірата,
Нудны ты, як наша доля,
Як ты, наша цямната.

Я. Колас. «Наш край»

Паэты спрабуюць дакрычацца да народа, каб ён паглядзеў збоку на сваё пакутлівае жыццё і адчуў усю яго жажлівасць, несправядлівасць.

Бацька голад мне быў,
Гадаваў і карміў;
Бяда маткай была,
Праца сілу дала.
Хоць пагарду цяплю,
Мушу быць глух і нем.
Хоць свет хлебам кармлю,
Сам мякіначку ем.

Я. Купала. «Я мужык»

Беларускія пісьменнікі-адраджэнцы суперажываюць народнаму жыццю, з пазіцый простага беларуса вызначаюць паняцці праўды і крыўды, справядлівасці і несправядлівасці, добра і зла. Найбольш выразным сінонімам зла, няпраўды і несправядлівасці ў Я. Купалы з'яўляецца сінонім «крыўда». У сапраўдным народным гімне «А хто там ідзе?» менавіта глыбокая крыўда народная адзначаецца паэтам у абліччы і поступе «грамады», але менавіта яна робіць мужыка не сляпым і глухім, як раней, а здольным на пратэст, на барацьбу за права «людзьмі звацца».

А хто гэта іх,
не адзін мільён,
Крыўду несць навучыў,
разбудзіў іх сон?
— Бяда, гора.
А чаго ж, чаго
захацелася ім,
Пагарджаным век,
ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

Паняцце «крыўда» гучыць і ў гістарычна-сацыяльным кантэксце: «Крыўдзіць ураднік, поп абірае» («Песнь мужыка»), «Ох крыўда чалавечая, вьякамі ты расла» («Безназоўнае»), «З'ядае крыўда нас адвеку, няма ні праўды, ні парадку» («Крыўда») і г.д. У творах Купалы, разам з тым, гучыць настойлівы матыў: падыдзе час расплаты, і мужык за крыўду сваю адпомсціць:

А воля мне жалезная патрэбна:
За крыўды маёй мілай помстай заплаціць...

Я. Купала «Яна і я»

Праз асэнсаванне свайго цяжкага лёсу паэты Адраджэння вядуць беларуса да разумення таго, што толькі барацьба можа выратаваць яго ад няволі і галечы, зрабіць вольным.

«Мой брат, змагайся:
З нядоляй, з бядою —
Барыся, спрачайся
Да смерці ў бою.
Спалоху, цяпненню
Нічуць не здавайся
Будзі адамшчэнне
У грудзях і змагайся»,—

заклікаў Цішка Гартны ў вершы «Змагайся».

Тэма змагання, вызвалення, свабоды — вядучая ў творчасці ўсіх літаратараў пачатку XX ст.

Як мы адзначалі, калі шла гаворка аб першых беларускіх друкаваных выданнях, адной з галоўных ідэалагічных асноў беларускага руху нашаніўскага перыяду была тэорыя бяскласавасці і сацыяльнага адзінства беларускага народа. Развіццё гэтай тэорыі праглядаецца ў мастацкай літаратуры разгляданага перыяду.

Напрыклад, Купала ў вершы 1908 г. «За праўду» звяртаўся да ўсіх беларусаў:

Кінь сваркі і звадкі,
аднэй дзеці маткі,—
Мы злучаны думкай аднэй;
Пры згодзе і ладзе ў нас доля засядзе,
Палічаць і нас за людзей.

Сацыяльная варожасць у творах Янкі Купалы была накіравана супраць «чужакоў», «чужынцаў», «сілаў з усходу і захаду мсцівых».

Тое ж мы бачым і ў Я. Коласа. У паэме «Новая зямля» сацыяльная варожасць носіць нацыянальны характар:

Паны — палякі, чыноўнікі-кывасмокі, велікарусы — галоўныя ворагі мужыка-беларуса.

У паэме «Сымон-музыка» Я. Колас з болей адзначаў:

Родны край! У божа імя
У чэсць касцёлаў, цэркваў
Паміж дзеткамі тваімі
Многа легла каменёў;
Многа вышла трасяніны —
Меч, агонь знішчалі край:
З двух бакоў «айцы» дубінай
Заганялі нас у рай!

У творчасці беларускіх пісьменнікаў, якіх мы па праву завём айцамі нацыянальнага Адраджэння, тэма сацыяльнага вызвалення —

волі асабістай — неразрыўна звязана з тэмай нацыянальнага адраджэння, пабудовы сваёй дзяржавы:

Дык хіба мы праў не маем,
Сілы шлях свой адзначаць
І сваім уласным краем
Край свой родны называць?

Я. Колас. «Сымон-музыка»

Адказ на рытарычнае пытанне песняра быў адназначны: не толькі маем права, але і павінны, бо, кажучы словамі Максіма Гарэцкага, «не да твару беларускаму народу быць прыбаўкай, дадаткам да нацыі дужэйшай». (М. Гарэцкі. «Развагі і думкі». 1914 г.)

Надзею на выратаванне нацыянальных пачаткаў, на адраджэнне мовы, культуры, адукацыі і, у рэшце рэшт, на дзяржаўнае самавызначэнне літаратары ўскладвалі на нацыянальную інтэлігенцыю, якая, па словах М. Багдановіча, «ніколі не ўпадала ў шавінізм, не імкнулася да ўмалення правоў суседніх нацыянальнасцей на ўсю паўнату самастойнага культурнага развіцця». (М. Багдановіч. «Беларусы». 1915 г.)

Найбольш дакладна канцэпцыю нацыянальнай незалежнасці распрацаваў Я. Купала. У вершы «Паўстань...» (1919 г.) ён адзначае, што, каб нацыя паўстала за волю і незалежнасць і перамагла ў барацьбе, яна павінна вылучыць з свайго асяроддзя «прарока», які мудрым словам змог бы скінуць з народа пакорлівасць, узбудзіць гістарычную памяць, сабраць усю Беларусь у адну сям'ю.

Паўстань з народу нашага,
Прарок!
Зняць пуги бацькаўшчыне ўстань,
Прарок!

Аднак каб стаць рэальнай сілай, мяркуе паэт, ідэя павінна запаліць людскія сэрцы. Таму побач з выдатным Прапокам павінен стаць выдатны Пясяня, які б, «як бура, загудзеў пад звон кайдан», распаліў бы «ў сэрцах спячых» свяшчэнны пажар. «Збудзіць нябожчыкаў паўстань, Пясяня!»

І калі загнаньня, змардаваньня людзі ўзнямуць горда галовы, гатовыя да змагання, на чале іх павінен паўстаць таленавіты, смелы, самаадданы палкаводзец, які павядзе іх у бой за бацькаўшчыну, за яе свабоду і незалежнасць.

Паўстань з народу нашага,
Ваяк!
Свой край заваяваць паўстань,
Ваяк!

Лагічнае завяршэнне высілкаў Прарока, Пясняра і Ваяка паэт бачыць у стварэнні Беларускай дзяржавы, на чале якой павінен стаць Уладар.

Паўстань з народу нашага,
Уладар!

Такім чынам, у вершы «Паўстань...» Я. Купала вылучыў сваё разуменне кіруючых сіл нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва. Пры гэтым паэт, несумненна, меў на ўвазе гістарычны вопыт некаторых суседніх дзяржаў, у якіх у розныя часы існавалі і буйныя мысліцелі, і паэты, і палкаводцы, і дзяржаўныя дзеячы. Розніца толькі бачылася Купалу ў тым, што ў беларусаў яны павінны былі з'явіцца адначасова і неадкладна.

Беларуская літаратура пачатку XX ст. у фарміраванні нацыянальнай свядомасці беларусаў адыграла, безумоўна, вядучую ролю.

Па сутнасці, Янка Купала, Якуб Колас, Алаіза Пашкевіч (Цётка), Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля і іншыя настойліва і нястомна тварылі беларускую нацыю: фарміравалі яе самабытны духоўны воблік, пашыралі нацыянальную свядомасць, гранілі беларускую літаратурную мову, надзялялі беларусаў мастацкімі скарбамі сусветнага ўзроўню, вызначалі іх духоўныя арыенціры. Яны тлумачылі беларускаму селяніну, што ён менавіта беларус, а не нейкі «тутэйшы», «паляк» або «рускі», што не трэба блытаць веру і нацыянальнасць, што радзіма яго — Беларусь, што мова яго — беларуская, што родны край мае багатую гісторыю. Па словах Янкі Купалы, яны закладвалі «векапомныя падваліны дзеля адраджэння сваяго народу, дзеля адбудавання незалежнасці, сваёй беларускай дзяржаўнасці»¹.

8.4. Пытанні нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў творчай спадчыне ідэолагаў беларускага нацыянальнага руху (І. Луцкевіча, А. Луцкевіча, Я. Лёсіка, В. Ластоўскага, А. Смоліча, А. Цвікевіча)

Пачатак XX ст. даў цэлую плеяду нацыянальных дзеячаў, якіх можна аднесці да сапраўдных прарокаў нацыянальнай ідэі. Выказаныя ім у пачатку стагоддзя думкі не страцілі сваёй злабадзённасці і зараз. Змагары за незалежную і вольную Беларусь імкнуліся на-

¹ Рагойша У.П. Беларусь была, ёсць і будзе: Купалаўская канцэпцыя дзяржаўнай незалежнасці Беларусі // Звязда. 1992. 4 чэрв.

ладзіць парваную сувязь часоў, аднавіць гістарычныя традыцыі. Каб лепш зразумець вытокі нацыянальных праблем, яны аналізавалі геапалітычнае становішча Беларусі, культурна-цывілізацыйныя ўплывы на яе Захаду і Усходу з пункту гледжання адмоўных або станоўчых наступстваў для яе развіцця. Яны былі ўпэўнены, што Беларусь мае права (і здольна яго рэалізаваць) на свабоднае, дэмакратычнае развіццё, што беларускі народ знойдзе ў сабе сілы дамагацца дзяржаўнай незалежнасці і заняць свой ганаровы пасад сярод іншых народаў. «Незалежнасць, — пісаў у 1921 г. беларускі нацыянальны дзеяч, відны вучоны-эканаміст Аркадзь Смоліч, — гэта найвышэйшая мэта, да якой ідуць народы, той кумір, якому ў ахвяру аддаюць яны сваіх лепшых сыноў. Мы ведаем належны кірунак. Справа незалежнасці Беларусі ёсць цяпер толькі справа часу»¹.

На думку ідэолагаў адраджэння, такі напрамак ляжаў перш за ўсё праз адукацыю і выхаванне народа. «Мусім здабываць незалежнасць, будуючы школы, арганізацыі, друкуючы кнігі, збіраючы і павялічваючы культурнае багацце і духоўныя сілы нашага народа», — папярэджаў Аркадзь Смоліч. Бо толькі адукаваны народ зможа зразумець неабходнасць змагання за незалежную, вольную дзяржаву, за адраджэнне нацыянальнай культуры, за аб'яднанне і развіццё нацыі. «Народ — добрая рэч, але яму трэба расказаць, растлумачыць, яго трэба спачатку асвятліць, навучыць, а ўжо потым клікаць да сябе на нараду...», — пісаў беларускі патрыёт, старшыня Рады Беларускай Народнай Рэспублікі, рэдактар нацыянальнай газеты «Вольная Беларусь» Язэп Лёсік².

Беларускія ідэолагі былі ўпэўнены ў тым, што галоўнымі сродкамі выхавання народа служаць нацыянальная мова і гістарычная традыцыя. Без мовы і нацыянальнай гісторыі ні адзін народ не зможа ўстаяць, ён непазбежна будзе асіміляваны іншымі народамі, знікне, растворуцца паміж імі. «Мова і гісторыя — гэта найпатрэбнейшыя і найдаражэйшыя скарбы народа», — падкрэслівалі амаль што ўсе ідэолагі беларускага адраджэння.

«Народ, — падкрэсліваў Я. Лёсік, — трэба навучыць, яму трэба паказаць, што пакуль не запануе ў краі яго родная беларуская мова, да таго часу ён будзе бедны, цёмны і галодны»³. Мысліцель бачыў прамую залежнасць паміж мовай, культурай і станам нацыянальнай, палітычнай і эканамічнай свабоды.

¹ Смоліч А. Незалежнасць // Спадчына. 1997. № 2. С. 4.

² Сіманскі В. Чытаючы Язэпа Лёсіка // Народная воля. 1997. 8 жніўня.

³ Тамсама.

У галіне беларускай філалогіі працавалі Я. Лёсік, браты Луцкевічы, В. Ластоўскі і іншыя прадстаўнікі адраджэнскай думкі. Вядомы ўплыў на развіццё беларускага мовазнаўства аказалі наступныя працы: Антона Луцкевіча — «Як правільна пісаць па-беларуску» і «Беларускі правапіс», Я. Лёсіка — «Практычная граматыка беларускай мовы», В. Ластоўскага — «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік», «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» і інш.

Кіраўнікамі беларускага нацыянал-дэмакратычнага руху былі распрацаваны шматлікія праблемы гісторыі беларускага народа. Імі, па сутнасці, былі закладзены асновы нацыянальнай гістарычнай навукі. На думку беларускіх мысліцеляў, нацыянальная гісторыя павінна была вырашыць дзве ўзаемаабумоўленыя задачы: аднавіць гістарычную памяць народа і стаць падмуркам стварэння нацыянальнай дзяржавы. У разгляданы перыяд асаблівае значэнне мелі такія гістарычныя даследаванні, як: «Чатырохстагоддзе першага кодэкса беларускага права» і «Статут Вялікага княства Літоўскага на фоне эвалюцыі нацыянальных адносін у Беларусі» Антона Луцкевіча, працы па гісторыі уніяцкай царквы яго брата Івана Луцкевіча, даследаванні ў галіне палітычнай і сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі Мітрафана Доўнар-Запольскага і інш. Пачэснае месца ў справе фарміравання гістарычнай свядомасці беларускага народа належала Вацлаву Ластоўскаму, віднаму дзеячу вызваленчага руху, аднаму з заснавальнікаў беларускай нацыянальнай педагогікі.

Галоўнаю мэтаю педагогічнай сістэмы Ластоўскі бачыў выхаванне нацыянальнай свядомасці ў беларускіх дзяцей. У 1910 г. у Вільні Ластоўскі надрукаваў «Кароткую гісторыю Беларусі». Кніга ўяўляла сабой спробу стварэння першага падручніка на беларускай мове па гісторыі Беларусі.

«Працу гэту ахвярую сынам маладой Беларусі,— пісаў у прадмове аўтар,— каб хаця з гэтай кароткай і няпоўнай працы маглі пазнаць гісторыю бацькаўшчыны ў сваёй роднай мове»¹. Ластоўскі быў перакананы, што беларусам, каб адбудаваць сваё жыццё і будынак быў моцны, трэба пачынаць з фундаменту. «А фундамент у нас важны, гісторыя наша багатая»,— пісаў ён². Аўтар ганарыўся гістарычным мінулым свайго народа, асабліва выдзяляў дасягненні ў дзяржаўнай палітыцы ў часы ВКЛ. Новым у працы Ластоўскага было тое, што ён першым паказаў беларускі народ не толькі як

¹ Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Мн., 1992. С. 5.

² Тамсама.

аб'ект гісторыі, залежны ад волі суседніх народаў, але і як гістарычны суб'ект, творцу свайго лёсу.

Такім чынам, В. Ластоўскі ў сістэму фарміравання нацыянальнага менталітэту беларусаў увёў такі важны элемент, як фарміраванне гістарычнай свядомасці.

Кніга Ластоўскага з'явілася своеасаблівым пратэстам супраць палітыкі царызму і нацыянальнага нігілізму, распаўсюджанага сярод тутэйшай інтэлігенцыі.

У прадмове да «Падручнага расійска-крыўскага слоўніка» ён даў сваю перыядызацыю гісторыі Беларусі паводле дзяржаўнага вызначэння: крыўска-рускі перыяд (X–XIII стст.), літоўскі перыяд (да 1386 г.), літоўска-польскі (да канца XVIII ст.) і расійска-беларускі перыяд (ад канца XVIII ст.). Ластоўскі рашуча адвяргаў назвы «Беларусь», «беларусы», лічыў іх выдумкай расійскіх вялікадзяржаўных ідэолагаў і прапанаваў старую племянную назву: крывічы, Крывія. «Мы Крывічы, а не Русь Літоўская, Варажская ці Маскоўская, Белая ці Чорная; мы асобны славянскі народ»¹, — падкрэсліваў гісторык.

Пазней, у 1926 г., аналізуючы прычыны росквіту і заняпаду народаў і дзяржаў у артыкуле «Што спрыяе росту і ўпадку народаў і дзяржаў», Ластоўскі падкрэсліваў, што здаровае развіццё нацыі можа быць забяспечана толькі яе палітычнай незалежнасцю. А каб дасягнуць яе, беларусам неабходна звязаць парваную ніць сваіх гістарычных традыцый, развіцц і ўсталяваць такія гістарычныя ўласцівыя народу рысы, як дэцэнтралізм і народапраўства. На думку мысліцеля, нацыянальная дзяржава беларускага народа мае поўнае права на існаванне. Яна павінна быць пабудавана з улікам гістарычных рэспубліканскіх традыцый, уласцівых нашай краіне»². Перадумову для стварэння беларускай дзяржавы бачыў у гісторыі народа і славыты беларускі навуковец першай чвэрці XX ст. Мітрафан Доўнар-Запольскі. У перакладзенай на некалькі еўрапейскіх моў брашуры «Асновы дзяржаўнасці Беларусі» (1919 г.) ён адзначаў, што «народ, каторы праз колькі сот гадоў самага цяжкага гістарычнага жыцця, нягледзячы на вострую нацыянальную барацьбу, на ўціск урада найдужэйшай на свеце дзяржавы не ўтраціў сваёй нацыянальнай самабытнасці, народ, меўшы праз некалькі сталеццяў сваю дзяржаўную незалежнасць, народ, каторы мае вытворную

¹ Грыцкевіч А. Гісторык Вацлаў Ластоўскі // Сыны і пасынкі Беларусі. Мн., 1986. С. 240.

² Ластоўскі В.Ю. Што спрыяе росту і ўпадку народаў і дзяржаў // Беларуская думка XX стагоддзя. Варшава, 1998. С. 41.

вякамі культуру і літаратуру, свае яркія асобеннасці этнаграфіі і языка – такі народ мае і цяпер усе правы на дзяржаўную незалежнасць»¹.

Пытанне пабудовы незалежнай дзяржавы разглядалася беларускімі мысліцелямі з пункту гледжання не толькі гістарычных каранёў нацыі, але і яе сацыяльнай асновы.

«Мы – нацыя сялянская, мужыцкая, аднародная ў сваёй масе па сацыяльнаму становішчу, нацыя без сваёй нацыянальнай буржуазіі і са сваёй чыста мужыцкай нацыянальнай інтэлігенцыяй», – падкрэсліваў вучоны-філолаг і літаратурны крытык Максім Гарэцкі². З улікам гэтай асаблівасці беларускай нацыі і неабходна, на яго думку, распрацоўваць праграму нацыянальнага адраджэння. Яна павінна ўлічваць інтарэсы беларускага мужыка-земляроба. А таму, што гэтыя інтарэсы не здольныя задаволіць ні панскі сойм Польшчы, ні маскоўскія бальшавікі з неразумелай для беларуса ідэяй «дыктатуры пралетарыяту», адзіным выразнікам спадзяванняў беларускай нацыі можа быць Беларускі Устаноўчы Сойм, у якім ніколі не возьмуць верх беларусы-паны, таму што гэта нацыя без паноў.

«Дыктатуру пралетарыяту», якая панавала ў беларускім краі пасля перамогі бальшавікоў, Гарэцкі называў фікцыяй замест ідэі, маной, створанай вайной, фронтам, голадам, рэвалюцыяй, патугай на сацыялізм, якая здзяйсняецца зусім не пралетарыятам, а сурагатам, створаным таксама вайной, выпадковым і ў масе сваёй не столькі рэвалюцыйным, колькі «індывідуальна-хцівым, прагавітым, індывідуальна-драпежным»³. Пры гэтай уладзе, канстатуе Гарэцкі, па-сутнасці, глыбока рэвалюцыйнае беларускае сялянства не мае ніякага дачынення да грамадска-палітычнага жыцця ў краі.

Такім чынам, рэвалюцыйныя падзеі 1917–1921 гг. больш дакладна вызначылі падыходы беларускіх ідэолагаў да пытання аб форме нацыянальнай дзяржаўнасці.

Усё часцей у параўнанні з папярэднім перыядам гучыць думка аб тым, што рэалізаваць сацыяльна-эканамічныя, палітычныя і культурныя патрэбы народа магчыма толькі ў сапраўды незалежнай Беларусі.

¹ Доўнар-Запольскі М.В. Асновы дзяржаўнасці Беларусі. Мн., 1994. С. 21.

² Гарэцкі М. Думкі і развагі з прычыны Сьвята Незалежнасці // Спадчына. 1993. № 3. С. 7.

³ Тамсама. С. 8.

«Дык якое бы райскае жыццё ні дэкларавалі нам маскоўцы, палякі ці нават ліцьвіны, мы — прапашчыя, няшчасныя людзі датуль, пакуль не зрэалізуем свайго незалежнага гаспадарства... бо і пры самай лепшай развязцы пытання аб сваёй залежнай ад іншага народу будучыні мы будзем мець горшую долю, чым пры самым благаім ладзе незалежнага жыцця», — быў упэўнены М. Гарэцкі¹.

«Адзіны лозунг, які павінен аб'яднаць нацыянальныя арганізацыі рознага палітычнага накірунку, — лічыў адзін з лідэраў нацыянальна-вызваленчага руху Аляксандр Цвікевіч, — гэта свабодная і незалежная Беларусь». Разам з тым, ідэолаг падкрэсліваў, што «...мы жадаем поўнай незалежнасці ад другіх, не адкідаючы ў той самы час прынцыпа саюзу з другімі суседнімі народамі ў справах эканамічных, стратэгічных і г.д.»²

Будаваць сваё жыццё «ўласнымі заходамі» заклікаў суайчыннікаў Я. Лёсік. «Настала свабода, — пісаў ён, — мы павінны дабіцца сабе аўтаноміі і стварыць у сябе свае ўласныя беларускія парадкі і зажыць сваім уласным беларускім жыццём»³.

Ідэолагі беларускага адраджэння пачатку ХХ ст. не толькі тэарэтычна абгрунтавалі неабходнасць усталявання нацыянальнай дзяржавы як галоўнай умовы існавання і развіцця беларускай нацыі, але і практычна імкнуліся да рэалізацыі гэтай ідэі.

Іхнімі намаганнямі была здзейснена спроба ўтварэння нацыянальнай дзяржавы ў сакавіку 1918 г. калі Рада БНР прыняла Акт Незалежнасці Беларусі. «Было цёпла і радасна на душы, — успамінаў аб тых падзеях Антон Луцкевіч, — бо мы, старыя дзеячы, першыя сяўцы беларускай ідэі, ўбачылі, які багаты плён дала наша сяўба, пераросшы самыя смелыя нашы спадзяванні»⁴.

Але як сапраўдныя нацыянальныя прарокі, беларускія мысліцелі-адраджэнцы разумелі, што шлях да незалежнасці доўгі і цяжкі, што барацьба толькі пачынаецца, што яна патрабуе шматлікіх ахвяр. «Незалежнасць, — быў упэўнены А. Смоліч, — гэта рэзультат напружанай працы пакаленняў... Мусім, урэшце, быць прыгатаванымі і да ўсякіх акупацый, раздзелаў нашай Бацькаўшчыны, страшнага нацыянальнага прыціску, каб магчы і пры

¹ Гарэцкі М. // Спадчына. 1993. № 3. С. 6.

² Цвікевіч А. Усе дарогі вядуць у Беларусь // Спадчына. 1997. № 3. С. 3.

³ Мяснікоў А.Ф. Змагар за нацыянальнае Адраджэнне // Народная воля. 1998. 10 снеж.

⁴ Луцкевіч А. 25 сакавіка 1918 года (з маіх успамінаў) // Спадчына. 1997. № 2. С. 15.

гэтых — можа, найцяжэйшых варунках будаваць далей гмах незалежнасці»¹. Ён лічыў, што перамога прыйдзе тады, калі беларускае грамадства адчуе каштоўнасць незалежнасці, калі само захоча даць тых ахвяры, якія ад яго вымагае барацьба.

Сугучныя думкі былі выказаны і А. Цвікевічам у эсе «Да пытання аб незалежнасці». Ён сцвярджаў, што ўсталяванне нацыянальнай незалежнай дзяржавы — не проста фармальны юрыдычны акт, а масавы «псіхалагічны працэс». «Кожны народ, які хоча знайсці і акрэсліць самага сябе, які хоча стаць у роўню са сваімі суседзямі, павінен перажыць гэты працэс»².

Прачочыя словы выдатных сыноў Беларусі не страцілі сваёй актуальнасці і сёння.

Большасць ідэолагаў беларускага нацыянальнага адраджэння ў часы беларусізацыі (1921–1929 гг.) далучыліся да стваральнай нацыянальна-культурнай і нацыянальна-дзяржаўнай працы ў Савецкай Беларусі, не страціўшы, тым не менш, нацыянальна-дэмакратычных ідэалаў свайго жыцця. «Застаўся беларускім нацыяналістам, з той розніцай, што свой нацыянальны настрой імкнуўся рэалізаваць і задаволіць не ў старых формах “народнай” Беларусі, а ў новых формах Беларусі савецкай», — прызнаваўся А. Цвікевіч³.

Такім чынам, канец XIX — першыя дзесяцігоддзі XX стст. — гэта час, калі афармляецца нацыянальная беларуская ідэя, калі ідуць пошукі асноўных форм яе рэалізацыі праз мастацкую літаратуру, нацыянальную адукацыю, нацыянальны друк, нацыянальныя палітычныя арганізацыі. Вынікам развіцця нацыянальнай ідэі становіцца канцэпцыя пабудовы незалежнай, суверэннай дзяржавы як адзінага сродку захавання беларускай нацыі і поўнай рэалізацыі яе сацыяльных, палітычных і духоўных патрэб.

8.5. Нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў праграмах беларускіх палітычных арганізацый (1914—1919 гг.)

Як вядома, Першая сусветная вайна актывізавала нацыянальна-вызваленчы рух многіх еўрапейскіх народаў. Апошнія датычыцца і беларусаў. Лютаўская буржуазна-дэмакратычная і Кастрычніцкая рэвалюцыі ў Расіі, якія былі паскораны вайной, падштурхнулі беларускія палітычныя партыі да тэарэтычнай рас-

¹ Смоліч А. // Спадчына. 1997. № 2. С. 6.

² Вабішчэвіч А. Аляксандр Цвікевіч // Народная воля. 2000. 28 снеж.

³ Народная воля. 2000. 28 снеж.

працоўкі і практычнай рэалізацыі канцэпцыі нацыянальнай дзяржаўнасці. Канчатковай мэтай палітычнай барацьбы беларускія змагары ўсё часцей бачылі поўнае нацыянальна-дзяржаўнае самавызначэнне сваёй радзімы. Пры гэтым трэба адзначыць, што пэўныя палітычныя сілы працягвалі прытрымлівацца праграмных устаноў Беларускай сацыялістычнай грамады аб атрыманні беларускім народам аўтаноміі ў складзе дэмакратычнай расійскай рэспублікі.

На нашу думку, паскарэнню эвалюцыі беларускага нацыянальнага руху ў напрамку ўтварэння незалежнай дзяржавы паспрыяла адмоўная пазіцыя Часовага ўрада, а потым і Савецкай улады ў дачыненні рэалізацыі права беларускага народа на нацыянальную дзяржаву.

Восенню 1915 г., у выніку паражэння расійскай арміі, Беларусь была падзелена на дзве часткі: Заходнюю (Гродзенская, большая частка Віленскай і частка Мінскай губерняў), акупіраваную немцамі, і Усходнюю, якая засталася ў складзе Расіі.

Значная частка беларусаў, згодна з планами эвакуацыі з пакінутых рускімі войскамі гарадоў і вёсак, апынулася на тэрыторыі Расіі. Беларускія асяродкі з'явіліся ў Петраградзе, Маскве, Кіеве, Тамбове, Саратаве, Туле і іншых месцах. Усяго, па падліках У. Ігнатоўскага, было эвакуіравана ў расійскія губерні каля 1,5 млн. беларусаў¹. Такім чынам, пачынаючы з 1915 г. ствараюцца тры цэнтры беларускага вызваленчага руху: у зоне нямецкай акупацыі з цэнтрамі ў Вільні, у Мінску і ў асяродках беларусаў-бежанцаў у расійскіх гарадах. Напярэдадні рэвалюцый 1917 г. усе гэтыя цэнтры распрацоўвалі канцэпцыю беларускай дзяржавы і вялі барацьбу за яе рэалізацыю.

Розныя палітычныя ўмовы, у якіх дзейнічалі беларускія нацыянальныя арганізацыі, паўплывалі на саму пастапоўку пытання аб нацыянальнай дзяржаўнасці. Так, напрыклад, Віленскі цэнтр арыентаваўся на цэнтральна-еўрапейскія краіны і ставіў сваёй мэтай пабудову беларускай дзяржавы, якая павінна быць незалежнай ад Расіі. Мінскі цэнтр і беларускія бежанскія арганізацыі знаходзіліся пад моцным уплывам рэвалюцыйных падзей у Расіі і, улічваючы настрой народных мас, шукалі згоды рэвалюцыйных улад на прадстаўленне Беларусі аўтаноміі ў складзе Расіі.

У канцы 1915 г. у Вільні ствараецца Віленска-Ковенскі камітэт, у які ўвайшлі прадстаўнікі беларускіх, літоўскіх, польскіх і яўрэйскіх суполак. 19 снежня 1915 г. гэты камітэт выдаў Універсал, у

¹ Ігнатоўскі У.М. Указ. твор. С. 175.

якім абвяшчалася ідэя стварэння незалежнай дзяржавы па тэрыторыі былога Вялікага княства Літоўскага.

Канфедэрацыя Вялікага княства Літоўскага ўяўлялася незалежнай краінай, дзе ўся ўлада будзе належаць народу. Яе прадстаўнічым і заканадаўчым органам меркаваўся быць сойм, сфарміраваны на аснове ўсеагульных, роўных, прамых выбараў пры тайным галасаванні. Усе грамадзяне, незалежна ад нацыянальнай прыналежнасці, павінны былі мець роўныя правы, мясцовыя мовы прызнаваліся дзяржаўнымі, школьнае навучанне прадугледжвалася вясціся на родных мовах¹. Але гэтая ідэя не знайшла шырокай падтрымкі ў беларускага насельніцтва. Рамантычная мара аб аднаўленні сярэдневяковай дзяржавы не ўспрымалася народамі Расійскай імперыі, якая стаяла на парозе рэвалюцый навейшага часу. Каардынацыйным органам беларускіх палітычных, грамадскіх і прафсаюзных арганізацый на часова акупіраванай тэрыторыі быў Беларускі народны камітэт (БНК). У яго ўваходзілі прадстаўнікі Беларускай сацыял-дэмакратычнай работніцкай групы (частка БСГ), Віленскіх камітэтаў БСГ, Беларускага камітэта дапамогі пацярпелым ад вайны, рэдакцыі каталіцкага штотыднёвіка «Беларус» і іншых арганізацый. Узначальваў БНК А. І. Луцкевіч.

Камітэт наладжваў сувязі з нацыянальнымі камітэтамі краю, імкнуўся бараніць інтарэсы беларусаў перад нямецкімі акупацыйнымі ўладамі, ствараў базу нацыянальнай адукацыі, выпускаў беларускамоўныя газеты. Уся дзейнасць БНК была прасягнута ідэяй барацьбы за нацыянальную беларускую дзяржаву.

Разам з тым, кіраўнікі БНК добра разумелі, што галоўнай умовай рэалізацыі нацыянальнай ідэі з'яўляецца выхаванне нацыянальна-свядомых грамадзян, гатовых на любыя ахвяры дзеля стварэння беларускай дзяржавы. «Дзяржава,— пісаў орган БНК газета «Гоман»,— можа быць знішчана, разбіта, ды яна, у канцы канцоў, адбудуецца нанова, калі толькі сам народ захавае ў сабе іскру жыцця, творчую сілу»².

У справе выхавання і адукацыі народа БНК надаваў вялікую ўвагу асобе настаўніка, які, па вобразнаму выказванню газеты «Гоман», «павінен быць вогнішчам нацыянальнага духу, выходзіць дзіцей як добрых грамадзян краю, сапраўдных сыноў свайго народа»³. Для падрыхтоўкі настаўнікаў у лістападзе 1915 г. былі створа-

¹ Гл.: Турук Ф. Белорусское движение. М., 1921. С. 88.

² Мялешка І. Асновы быту // Гоман. 1916. 14 ліст.

³ Мялешка І. Наша задача // Тамсама. 20 кастр.

ны настаўніцкія курсы ў Вільні. У Свіслачы пачала дзейнічаць настаўніцкая гімназія, у якой выкладалі такія выдатныя дзеячы беларускага нацыянальнага адраджэння, як А. Луцкевіч, В. Ластоўскі, А. Пашкевіч (Цётка).

Нацыянальна-дзяржаўная ідэя атрымала далейшае развіццё ў праграме арганізацыі «Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі», створанай Вацлавам Ластоўскім у 1916 г. У ёй падкрэслівалася ідэя аб тым, што беларусам не трэба шукаць замежнай арыентацыі ў вырашэнні пытання аб сваёй будучыні, звязваць свой лёс з Польшчай або Расіяй. Праграма заклікала суайчыннікаў арыентавацца на пабудову асабістай незалежнай дзяржавы, абапіраючыся на ўласныя сілы.

З гэтай ідэяй В. Ластоўскі разам з І. Луцкевічам звярнуліся да міжнароднай супольнасці на канферэнцыях еўрапейскіх нацый, якія праходзілі ў Стакгольме і Лазане ў 1916 г. У іх выступленнях выражалася спадзяванне на дапамогу з боку цывілізаванай Еўропы ў справе стварэння беларускай дзяржавы. І хоць надзеі на падтрымку краін Антанты не спраўдзіліся, сам факт палітычнага і гістарычна-культурнага абгрунтавання права беларускага народа на самавызначэнне перад еўрапейскімі нацыямі меў вялікае значэнне.

На Лазанскай канферэнцыі ў выступленні І. Луцкевіча была прадстаўлена таксама ідэя Злучаных Штатаў ад Балтыйскага да Чорнага мора, паводле якой пасля Першай сусветнай вайны Беларусь, Украіна, Латвія і Літва ўвайшлі б у адзіны палітычна-эканамічны блок. Але ж аб'яднанне нацыянальна-вызваленчых рухаў пад лозунгам Злучаных Штатаў не адбылося. З аднаго боку, пэўны раскол ва ўзаемаадносіны паміж нацыянальна-народнымі камітэтамі ўносілі нямецкія акупацыйныя ўлады, якія праводзілі палітыку супрацьстаўлення беларускага польскаму і літоўскаму рухам, а з другога — некаторыя мясцовыя вярхавы з ліку апалчальных беларусаў імкнуліся да стварэння федэратыўнай польскай дзяржавы, ў склад якой павінна была ўвайсці Беларусь.

Літоўцы, баючыся асіміляцыі беларускай большасцю, у 1917 г. стварылі Літоўскую Тарыбу. У склад яе па патрабаванню Германіі ўвайшлі і акупаваныя беларускія тэрыторыі. У студзені 1917 г. на канферэнцыі прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага руху, насуерак Літоўскай Тарыбе, была створана Віленская Беларуская Рада, якая падтрымлівала канцэпцыю суверэннай дзяржавы, вынутую арганізацыяй «Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі». У сакавіку 1918 г. яе прадстаўнікі ўдзельнічалі ў працы Рады

БНР. Пад іх уплывам была прынята III Устаўная грамата, якая абвясціла незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. Мінск пераўтвараецца ў сапраўдны палітычны цэнтр беларускага нацыянальнага руху. Як падкрэсліваў адзін з вядомых дзеячаў нацыянальнага адраджэння А. Цвікевіч, «Вільня працягвае весці работу культурна-асветніцкую, якая не можа разгарнуцца ў базіс палітычнай барацьбы, і Мінск становіцца цэнтрам нацыянальна-палітычнага руху і дзяржаўнага адраджэння Беларусі»¹.

25–27 сакавіка ў Мінску адбыўся з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый як левага, так і правага напрамкаў. На ім быў абраны выканаўчы орган — Беларускі Нацыянальны Камітэт (БНК). З'езд даручыў камітэту пачаць распрацоўку канстытуцыі «Беларускага краявога ўрада». Разам з тым, з'езд выказаўся ў падтрымку Часовага Урада і заявіў аб неабходнасці перадачы выканаўчай улады на тэрыторыі Беларусі БНК, а таксама прадастаўлення Беларусі аўтаноміі ў складзе Расіі.

Такім чынам, нацыянальна-дэмакратычныя партыі і рухі Беларусі пачалі выконваць праграмную ўстаноўку БСГ аб нацыянальным самавызначэнні. БНК, а потым і Цэнтральная Рада (ЦРБ), абраная II з'ездам беларускіх нацыянальных арганізацый, неаднаразова звярталіся да Часовага Урада з патрабаваннем даць дазвол на стварэнне ў Беларусі органаў мясцовага кіравання, а таксама на арганізацыю нацыянальных вайсковых фарміраванняў. Але Часовы Урад адхіліў гэтыя прапановы. Восенню 1917 г. на беларускіх вайсковых з'ездах Заходняга, Паўночнага, Паўднёва-Заходняга і Румынскага франтоў і матросаў Балтыйскага флоту прымаюцца лозунгі ў падтрымку абвешчання аўтаноміі Беларусі. У кастрычніку 1917 г. для каардынацыі дзеянняў нацыянальных арганізацый ЦРБ была пераўтворана ў Вялікую Беларускаю Радую (ВБР), у склад якой увайшлі і прадстаўнікі Цэнтральнай Вайскавай Беларускай Рады. Для канчатковага вырашэння пытання аб стварэнні беларускай дзяржавы ВБР паставіла перад сабою задачу падрыхтаваць скліканне Усебеларускага з'езда.

Напярэдадні Кастрычніцкай рэвалюцыі ў нацыянальным руху адбыўся падзел на дзве плыні: левую — радыкальна-сацыялістычную і правую — нацыянальна-дэмакратычную. Пасля III з'езда БСГ (кастрычнік 1917 г.) левая частка партыі, якая пайшла ў камуністычным напрамку, першачарговымі задачамі лічыла сацы-

¹ Цвікевіч А. Кароткі нарыс узнікнення Беларускай Народнай Рэспублікі. Кіеў, 1918. С. 7.

ялістычныя пераўтварэнні, а правая частка членаў БСГ узяла курс на неадкладнае здзяйсненне дзяржаўна-самавызначальнай ідэі.

30 лістапада ВБР звярнулася з адозвай «Да ўсяго беларускага народа», у якой была прадстаўлена яе палітычная праграма. Асноўнымі задачамі, пастаўленымі Вялікай Беларускай Радай, былі: «абвясчэнне дэмакратычнай Рэспублікі Беларусь, федэрацыя з Расіяй і іншымі суседнімі рэспублікамі з адпаведным размежаваннем правоў краёвых і федэральных улад, перадача ўсёй улады на Беларусі краёвай радзе, якая павінна выбірацца на аснове роўнага, тайнага і прапарцыянальнага выбарчага права». Для арганізацыі гэтай улады прадугледжвалася склікаць Усебеларускі з'езд.

На Усебеларускім з'ездзе, які прыходзіў у снежні 1917 г., верх узялі прыхільнікі ідэі аўтаноміі Беларусі ў складзе Расіі. Дэлегаты з'езда прынялі рэзалюцыю аб утварэнні на беларускім этнічным абшары краёвай улады ў асобе Усебеларускага Савета сялянскіх і рабочых дэпутатаў. «Нацыянальная ідэя, — успамінаў старшыня першага ўраду Савецкай Беларусі, дэлегат з'езда Зм. Жылуновіч, — расквітнела да апагею, яна прэваліравала над усімі іншымі і надавала нечувальнаму дагэтуль у беларускай гісторыі кангрэсу адпаведны адбітак»¹. Але Усебеларускі з'езд напаткаў гаротны лёс. Нягледзячы на дэклараванае большавікамі права нацый на самавызначэнне, ён быў разгагнаны савецкай уладай у асобе Аблвыканкамзаха (Выканкам Саветаў Заходняй вобласці і фронту).

Гэты франтавы орган улады, у якім не было ніводнага беларуса, ігнараваў пытанне аб нацыянальна-дзяржаўным будаўніцтве ў Беларусі і ставіў яго ў залежнасць ад перспектывы сусветнай рэвалюцыі.

На думку кіраўнікоў Аблвыканкамзаха, беларускія губерні павінны былі ўвайсці ў склад РСФСР як адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка.

Разгон з'езда паскорыў эвалюцыю ідэі нацыянальнага руху ад канцэпцыі аўтаноміі да канцэпцыі поўнай незалежнасці дзяржавы.

Ужо 18 снежня 1917 г. на падпольным пасяджэнні членаў прэзідыума Усебеларускага з'езда было вырашана рыхтавацца да ўзброенай барацьбы за ідэалы беларускай дзяржаўнасці. 25 сакавіка 1918 г. была зроблена спроба практычна рэалізаваць ідэю суверэннай Беларусі ў абвясчэнні незалежнасці БНР.

Трэцім цэнтрам нацыянальнага беларускага руху былі гарады Расіі, дзе ў час Першай сусветнай вайны часова размяшчаліся беларускія арганізацыі.

¹ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 469.

Беларускія бежанскія арганізацыі знаходзіліся пад уплывам сацыялістычна-радыкальных ідэй расійскіх балышавікоў. Але, тым не менш, як адзначаў беларускі гісторык і ўдзельнік рэвалюцыйных падзей М.В. Доўнар-Запольскі, «...нацыянальна-культурны кірунак на дэмакратычных асновах быў у іх вельмі моцны»¹.

На працягу 1917 г. па ўсіх раёнах Расіі, дзе жылі беларусы, адбыліся з'езды мясцовых беларускіх арганізацый і камітэтаў, якія выявілі агульную тэндэнцыю да федэратыўнага ладу Расіі і аўтаномнага статусу ў ёй Беларусі.

У лістападзе 1917 г. на Усебеларускім з'ездзе сялянскіх дэпутатаў у Петраградзе быў створаны Беларускі абласны камітэт (БАК), які ў сваёй дэкларацыі ад 17 лістапада 1917 г. выказаўся за аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. Паралельна з Вялікай Беларускай Радай БАК рыхтаваў Усебеларускі з'езд.

Такім чынам, мэта стварэння беларускай незалежнай дзяржавы аб'ядноўвала ўсе плыні беларускага нацыянальнага руху. І правая, нацыянальна-дэмакратычная, і левая, радыкальна-сацыялістычная плыні цвёрда стаялі на пазіцыі прызнання права беларускага народа на самавызначэнне. І калі першыя спрабавалі яго рэалізаваць, абвясціўшы ў сакавіку 1918 г. незалежную Беларускую Народную Рэспубліку, то другія рэалізавалі канцэпцыю аўтаноміі праз утварэнне БССР, якая пазней стала часткай федэратыўнай дзяржавы — Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік.

8.6. Ігнат Абдзіраловіч (Канчэўскі) і яго эсэ «Адвечным шляхам»

Творчасць Ігната Уладзіміравіча Канчэўскага (Абдзіраловіча) займае асаблівае месца ў палітычнай думцы Беларусі 20-х гадоў мінулага стагоддзя. Ён пражыў кароткае, усяго 27 год, але яскравае жыццё, якое адпавядала эпосе глыбокіх сацыяльных і палітычных зрухаў у грамадстве еўрапейскіх краін у цэлым і ў Беларусі ў прыватнасці. Нарадзіўся Канчэўскі ў 1896 г. у Вільні — цэнтры беларускай культуры таго часу. Вучыўся ў Пецябургскім тэхналагічным інстытуце і Маскоўскім універсітэце, а таксама на Вышэйшых кааператыўных курсах. Працаваў у розных кааператыўных установах Смаленска, Мінска, Вільні. Быў членам Беларускага навуковага таварыства ў Вільні, супрацоўнічаў у віленскай газеце «Новае жыццё», друкаваў палітычныя артыкулы, вершы,

¹ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 469.

літаратурныя рэцэнзіі. Па палітычных перакананнях Абдзіраловіч быў бліжэй усяго да партыі эсэраў.

Асноўным, вызначальным творам Ігната Канчэўскага, безумоўна, з'яўляецца філасофскае эсэ «Адвечным шляхам» (1921 г.). Можна адзначыць сцвярджаць, што значэнне гэтага твора і на сённяшні дзень не да канца асэнсавана не толькі беларускім грамадствам, але і яго элітай — навукоўцамі. У гэтай працы, па словах беларускага сучаснага літаратурнага крытыка і публіцыста Сяргея Дубаўца, сфармуляваны асноўныя прынцыпы філасофіі свабоды, ідэя пабудовы новай Беларусі. У сваім эсэ Абдзіраловіч робіць спробу пошукаў таго шляху, які выведзе Беларусь «на шырокі абшар творчага развіцця, на будоўлю агульначалавечага ідэалу». Ён адзначае, што гістарычнае мінулае і геапалітычнае становішча Беларусі абумовілі цяжкасць пошуку ёю свайго адметнага шляху развіцця. Знаходжанне паміж двума кірункамі еўрапейскай цывілізацыі, якія маюць моцныя месіянскія пачаткі: польскі каталіцкі і расійскі праваслаўны — вяло беларусаў да вагання ад заходняй арыентацыі да ўсходняй. Гэта «ваганьне паміж Захадам і Усходам і шчырая няпрыхільнасьць ні да аднаго, ні да другога з'яўляецца асноўнаю адзнакаю гісторыі беларускага народу»¹.

Але праз доўгія стагоддзі гвалту і здзеку беларусы зразумелі, што чалавек павінен быць у першую чаргу самім сабою, а не католікам або праваслаўным, палякам ці рускім, буржуа або пралетарыем. Гэтыя рамкі, лічыць філосаф, вельмі цесныя для вялікай душы чалавека. Абдзіраловіч быў упэўнены, што вольнага развіцця духу беларускага народа не запоўніла ні заходняя, ні ўсходняя культуры, бо і тая, і іншая ішлі да беларусаў у формах гвалтоўнага месіянізму, не разумеючы той ісціны, што са стратаю беларушчыны народ страчвае лепшую частку чалавечнасці. Гэту асаблівасць беларускай нацыі пісьменнік-філосаф прасочвае праз лёс Ф. Скарыны: «Над зымнымі хвалямі Дзевіны я быў візантыйцам Юрым, а ў Кракаве, куды мяне пацягнула за эўрапейскаю ведай,— лацінікам Францішкам. А дапраўды, я ня быў ні Юрым, ні Францішкам, а быў вольным, незалежным духам, якога вы шукаеце, духам агульначалавечым толькі ў беларускай скуры»².

Абдзіраловіч заклікаў беларусаў шукаць свой шлях развіцця і на Захадзе, і на Усходзе, браць і выкарыстоўваць лепшае, што ства-

¹ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам. Мн., 1993. С. 9.

² Тамсама.

рылі абодва культурныя кірункі. Але разам з тым мысліцель папярэджаў сваіх суайчыннікаў: пазбаўляйцеся тых крайнасцей, тых адмоўных рыс, што характарызуюць кожную цывілізацыю.

На думку Абдзіраловіча, і польская, і расійская цывілізацыі ўяўляюць сабою сфарміраваную маналітную форму, якая стрымлівае творчае развіццё народаў. Таму ён засцерагаў беларусаў, каб яны, будуючы ўласнае жыццё, не ўціскалі яго ў нерухомае, вечныя формы, якія могуць стаць вялікай турмою для творчага развіцця нацыі. Народ, лічыў філосаф, павінен знайсці «ліючуюся, зменную, заўсёды адпаведную жыццёвым праявам форму, якая б не стала ланцюгом, стрымліваючым народную творчасць»¹.

Такім чынам, паводле І. Канчэўскага, беларуская ментальнасць, або наша нацыянальная ідэя, — гэта адмаўленне «месіянскіх» формаў усходняга «візантызму» (унітарнасць грамадска-палітычнага жыцця, нецярпімасць да іншадумства, канцэнтрацыя ўлады ў адных руках, абшчыннасць і слабае выяўленне асабістасці, татальны экспансіянізм) і заходняга індывідуалізму, у якім хаваецца тэндэнцыя да захопу ў зону свайго ўплыву слабейшых народаў да іх асіміляцыі, і сінтэз лепшых бакоў гэтых двух культурна-гістарычных тыпаў на аснове самабытных нацыянальных формаў грамадскага жыцця і культуры.

Сутнасць яе ў няспыннай творчасці, непрымання раз і назаўсёды вызначаных, дэгуманізаваных ідэй і прынцыпаў.

Аўтар зрабіў спробу знайсці і ў мінулым, і ў сучаснасці прыклады такога сацыяльнага аб'яднання, якое б не душыла імкнення да творчага развіцця вольнай, незалежнай асобы. У мінулым гэта — Запарожская Сеч, галоўнай адзнакай якой была адсутнасць прымусу да сваіх сяброў. «Сеча з аружжам у руках бараніла чалавечае права на волю і незалежнасць»². А сучасным прыкладам непрымусовай арганізацыі, на думку Абдзіраловіча, з'яўляецца кааперацыя. У ёй аўтар бачыў адзінае на той час грамадскае аб'яднанне, якое не дапускае прымусу ні ў адносінах да сваіх сяброў, ні ў адносінах да іншых грамадзян, якое не мае гатовых штампаў і шаблонаў на кожны дзень, «а калі такія штампы з'яўляюцца, жыццё іх выкідае вельмі лёгка, без рэвалюцыяў, за вакно»³.

Вельмі сучасна гучыць вызначэнне Канчэўскім такой з'явы, як «духоўнае мяшчанства». Яно праяўляецца ў прыхільнасці да роз-

¹ Абдзіраловіч І. Указ. твор. С. 21.

² Тамсама. С. 40.

³ Тамсама. С. 41.

нага роду аўтарытэтаў, пашаны да пануючых дактрын, усталяванай маралі, павазе да сваіх і чужых «цвёрдых перакананняў». Духоўнае мяшчанства вызваляе народ ад неабходнасці думаць, разважаць, звяртацца да ўласнага сумлення¹. «Здаваленне істнуючым і сабой асабліва характэрызуе духовае мяшчанства, адсюль выплывае інэргыя і непатрэба ў зьмене старога новым. Заўсёды самае імкненне да такой зьмены разглядаецца як праступак, годны кары»². Ужо ў 1921 г. беларускі даследчык дае жорсткую ацэнку марксісцкай ідэалогіі. Марксізм, лічыў Абдзіраловіч, падмяніў ідэяй класавай перамогі святую справу вызвалення чалавецтва. І хай ідзе гаворка аб прыгнечаным класе, але, заўважае мысліцель, «з учарайшняга раба выходзіць найлепшы рабаўладца»³.

Пралетарскую дыктатуру ў адносінах да сялян ён лічыў жорсткай і несправядлівай.

Даследаванне ўсіх рэвалюцый, падсумоўваў Абдзіраловіч, дазваляе зрабіць выснову: знішчаны сілаю існуючы парадак вядзе да вызвалення разбуральнай энергіі мас, у выніку чаго яны ствараюць для сябе яшчэ горшыя кайданы, турмы і мукі. Таму прымусовае гаспадарства павінна быць зруйнавана не сілай, а чалавечай творчасцю⁴.

Галоўнаю падставаю грамадскай творчасці беларускага народа мысліцель лічыў палітычную незалежнасць, бо пад чужацкім панаваннем мы ахвяраваны на дэградацыю.

У 1922 г. ў артыкуле «Кааперацыя» Канчэўскі абгрунтаваў канцэпцыю «трэцяга шляха» сацыяльнага развіцця для Беларусі. Гэты шлях — сялянска-рамесніцкіх вольных брацтваў і народнай кааперацыі.

8.7. Палітычныя і прававыя погляды

Уладзіміра Самойлы (1878—1941)

Уладзімір Самойла, асветнік, філосаф, культурны і грамадскі дзеяч, паправу лічыцца адным з тэарэтыкаў беларускай нацыянальнай ідэі. У дарэвалюцыйны час ён актыўна займаўся літаратурнай і публіцыстычнай дзейнасцю, супрацоўнічаў з газетамі «Северо-западный край», «Минский курьер», «Наша ніва», «Ви-

¹ Абдзіраловіч І. Указ. твор. С. 22.

² Тамсама. С. 23.

³ Тамсама. С. 32.

⁴ Тамсама. С. 42.

ленские новости». Пасля рэвалюцыі жыў у Вільні. У. Самойла з'яўляўся адным з вядучых публіцыстаў заходнебеларускага перыядычнага друку вызваленчага кірунку. У сваіх артыкулах і эсэ выкрываў каланіялісцкую палітыку польскіх улад у дачыненні да нацыянальных меншасцей. У нарысах і эсэ, напісаных у 1920-я гады, філосаф сцвярджаў гістарычную заканамернасць перамогі нацыянальна-вызваленчага руху заходніх беларусаў, выказваў спадзяванне на непазбежнасць уз'яднання беларускай нацыі. «Першая задача збудзіўшага са сну народу — гэта выкарыстанне ўсіх мэтадаў і ўсіх спосабаў, якія вядуць да такога нацыянальнага аб'яднання», — пісаў мысліцель¹.

У славутым філасофскім эсэ «Гэтым пераможаш!..» (1924 г.) У. Самойла даў грунтоўную крытыку палітычным рэжымам, якія сваю ўладу засноўваюць выключна на «сістэме санкцый», інакш кажучы, жорсткіх законах, запалохванні грамадзян. Такія дзяржавы аўтар называе паліцэйскімі і лічыць, што «гэта форма дзяржаўнасці бывае найменш трывалай»², бо захаванне вялікага апарату прымусу вымагае шмат сродкаў. Такая дзяржава паступова ідзе да свайго банкруцтва. Змагацца за правапарадак, на думку У. Самойлы, трэба толькі законнымі метадамі. Метад «барацьбы з злом парушэннямі норм законаў» філосаф лічыць амаральным³. Менавіта такі метад утрымання ўлады выкарыстоўваюць усякага роду рэвалюцыянеры пасля сваёй перамогі.

У цывілізаваным, прававым гаспадарстве, на думку У. Самойлы, падпарадкаванне грамадзян уладзе і закону грунтуецца не на страху перад судом і паліцыяй, а на павазе да норм закона, дзеючага ў краіне. «У такім грамадстве працоўная энэргія народу з вялікай карысцю ўжываецца на карысную работу, а свабодная, кіраваная нормаю духоўная актыўнасць народу спакойна і мірна ўзвышаецца як у сваёй колькасці, так і ў сваім тыпе»⁴. Дзяржавы, пабудаваныя на прынцыпах павагі да закона, якому падпарадкоўваюцца аднолькава як улады, так і грамадзяне, пазбегнуць усёразбуральнай рэвалюцыі. Натуральныя змены ў дзяржаўным арганізме, заканадаўстве адбываюцца там у межах дзеючых канстытуцый. Аднаўляльную ролю ў такіх дзяржавах адыгрываюць

¹ Самойла У. Гэтым пераможаш!.. // Беларуская думка XX стагоддзя. Варшава, 1998. С. 117.

² Тамсама. С. 146.

³ Тамсама.

⁴ Тамсама.

прадугледжаныя канстытуцыяй выбары. У. Самойла называе выбары «запраўднымі маленькімі, прадугледжанымі канстытуцыяй гаспадарства, перыядычнымі рэвалюцыямі, якія народ робіць не мячом, а ня менш забойчым для дрэннае ўлады, хаця бязкроўным аружжам – выбарнай картачкай»¹.

Філасоф задаецца пытаннем: якія законы сапраўды могуць выклікаць павагу ў грамадзян? І сам жа адказвае: «...калі іх нормы запраўды карысны для грамадзянства, запраўды нармуюць, а не забіваюць энэргію людзей, калі забяспечваюць лад, мір і развіццё грамадзянства ды гэтым усім узвышаюць, а не абніжаюць тып яго духовае актыўнасці»². Будучы ўпэўненым у гістарычнай прадвызначанасці аб'яднання беларускай нацыі і пабудовы нацыянальнай дзяржавы, У. Самойла заклікаў суайчыннікаў пазбягаць сумнага вопыту дзяржаў, дзе закон грунтаваўся не на прынцыпах маралі і справядлівасці, а на стварэнні сістэмы абмежаванняў, запалохваючы людзей грозным карным апаратам, памятаць, што «рэвалюцыйны метада барацьбы з злом дарогай фізічнага зніштажэння яго дарогай гвалту аказваецца бязсільным; інакш кажучы, “метада санкцыі”, стары, “біблейны”, сярэднявечны метада барацьбы з злом толькі плодзіць і памнажае ў сусьвеце гэнае зло, ад масы якога ў канцы канцоў гібее ўвесь гэты сьвет»³.

Выказаныя выдатным беларускім мысліццелем У. Самойлам думкі пра адпаведнасць дзяржаўных законаў нормам агульначалавечай маралі і прынцыпам справядлівасці, значэнні прававой палітыкі ў дэмакратызацыі і паступальным развіцці грамадства, неабходнасці падпарадкавання закону дзяржавы ўсіх яе грамадзян, у тым ліку і ўладутрымаючых, і іншыя з'яўляюцца вельмі актуальнымі сёння, калі Рэспубліка Беларусь спрабуе рэалізаваць спрадвечную мару беларускага народа аб суверэннай, незалежнай, дэмакратычнай, прававой дзяржаве.

¹ Самойла У. // Беларуская думка XX стагоддзя. Варшава, 1998. С. 147.

² Тамсама.

³ Тамсама. С. 148.

Глава 9

ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ Ў 20—30-я гады XX ст.

9.1. Рэалізацыя ідэі дзяржаўнага суверэнітэту БССР у партыйна-дзяржаўнай практыцы савецкай Беларусі

Для развіцця палітычнай і прававой думкі 1920—1930-х гадоў характэрны дзве асноўныя тэндэнцыі. Першая — гэта накіраванасць на нацыянальна-дзяржаўнае і нацыянальна-культурнае адраджэнне беларусаў. Яна была выклікана працэсам стварэння беларускай савецкай дзяржавы і палітыкай беларусізацыі. Другая тэндэнцыя — гэта абсалютызацыя марксісцка-ленінска-сталінскай ідэалогіі. У свядомасці грамадзян замацоўваліся такія яе догмы, як класавы характар дзяржавы і права, дыктатура пралетарыяту як вышэйшая праява дэмакратыі, прыярытэт інтарэсаў дзяржавы і дзяржаўнай уласнасці перад інтарэсамі асобы і прыватнай уласнасці і інш. Гэта тэндэнцыя садзейнічала пераўтварэнню ССРС з канца 1920-х гадоў у дзяржаву з таталітарным палітыка-прававым рэжымам¹.

31 ліпеня 1920 г. ў вызваленым ад польскай акупацыі Мінску была абвешчана Дэкларацыя аб незалежнасці БССР. У ёй былі пацверджаны асноўныя палітычныя і гаспадарчыя прынцыпы беларускай савецкай дзяржаўнасці, заяўленыя пры ўтварэнні БССР у Маніфесце рабоча-сялянскага ўрада і юрыдычна замацаваныя ў рашэннях I Усебеларускага з'езда Саветаў 2–3 лютага 1919 г.

У Дэкларацыі аб незалежнасці БССР падкрэслівалася, што рэспубліка з'яўляецца суверэннай савецкай дзяржавай. Па сутнасці, з гэтага моманту пачынаецца заканадаўчае афармленне і практычная рэалізацыя ідэі дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі на савецкай аснове.

Далейшае канстытуцыйнае афармленне Беларускай ССР было здзейснена на II Усебеларускім з'ездзе Саветаў рабочых, сялянскіх, батрацкіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў (снежань 1920 г.). Нягледзячы на тое, што ў дапаўненнях да Канстытуцыі ССР Беларусі,

¹ Гл.: Вішнеўскі А.Ф. Палітыка-прававы рэжым савецкай дзяржавы (1917–1953 гг.). Мн., 2003. С. 197.

прынятых Другім Усебеларускім з'ездам Саветаў, пытанне аб суверэннасці рэспублікі прама не ставілася, у прывітальных зваротах да РСФСР і УССР гаварылася, што «ў аснову ўсіх далейшых узаемаадносін паміж ССРБ і РСФСР павінна легчы прызнанне незалежнасці ССРБ, заяўленае ад імя УЦВК на I з'езде Саветаў рабочых, сялянскіх, батрацкіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў Беларусі»¹.

Па сутнасці, на I Усебеларускім з'езде Саветаў былі вызначаны не толькі прынцыпы аб'яднання савецкіх рэспублік у саюз, але і форма гэтага саюза.

У дэкларацыі «Аб устанаўленні цеснай федэратыўнай сувязі паміж БССР і РСФСР» падкрэслівалася, што «толькі свабодны дабравольны саюз працоўных усіх незалежных савецкіх рэспублік забяспечыць перамогу рабочых і сялян у іх барацьбе са ўсім астатнім капіталістычным светам»². У сувязі з гэтым з'езд пастанавіў пачаць перагаворы з РСФСР па ўстанаўленню федэратыўнай сувязі паміж дзвюма дзяржавамі і звярнуцца з прапановаю да ўсіх незалежных савецкіх рэспублік далучыцца да перагаворнага працэсу.

Якасна новыя ўзаемаадносіны БССР з РСФСР заканадаўча былі замацаваны ў Саюзным рабоча-сялянскім дагаворы ад 16 студзеня 1921 г. У ім прызнавалася «незалежнасць і суверэннасць кожнага з дагаворных бакоў», падкрэслівалася, што «з самага факта ранейшай прыналежнасці тэрыторыі ССРБ да былой Расійскай імперыі для ССРБ не вынікае ніякіх абавязацельстваў у адносінах да каго б там ні было»³.

Галоўнымі мэтамі заключэння саюзнага дагавора абвяшчаліся абарона краін, а таксама інтарэсы гаспадарчага будаўніцтва. Таму саюз паміж дзвюма савецкімі дзяржавамі характарызаваўся як ваенны і гаспадарчы.

Форма і змест саюзнага дагавора сведчаць пра тое, што асновай узаемаадносін бачылася ідэя роўнасці.

Але фактычна мела месца дваістасць юрыдычнага статусу Беларусі, бо аб'яднання камісарыяты, а таксама Вышэйшыя Саветы Народнай гаспадаркі ўваходзілі ў склад Саўнаркома РСФСР, а ва ўрадзе БССР мелі толькі сваіх упаўнаважаных.

¹ История Советской Конституции. 1917–1956 гг. Мн., 1957. С. 251.

² Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (са старажытных часоў да нашых дзён). Мн., 1998. С. 225.

³ История Советской Конституции. 1917–1956 гг. С. 265–266.

Абвешчаная суверэннай БССР будавала свае адносіны з РСФСР фактычна на аўтаномных пачатках.

У асяроддзі партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва былі як прыхільнікі сапраўднай незалежнасці (А. Чарвякоў, Зм. Жылуновіч, У. Ігнатоўскі і інш.), так і тыя, што жадалі бачыць Беларусь толькі часткай тэрыторыі савецкай Расіі.

Так, у кастрычніку 1920 г. у артыкуле «Мір і Беларусь» сакратар ЦК КП(б) В.Г. Кнорын сцвярджаў: «Беларусь вызначалася як Савецкая Рэспубліка, уваходзячая ў Расійскую Федэрацыю, і такой яна і далей будзе»¹. «Састаўной часткай РСФСР» назваў Беларусь III з'езд КП(б) Беларусі (лістапад 1920 г.)².

У 1922 г. партыйнае і савецкае кіраўніцтва РСФСР і савецкіх рэспублік пачало сістэматычна абмяркоўваць пытанне юрыдычнага афармлення аб'яднання рэспублік у адзіную дзяржаву.

Падчас абмеркавання выявіліся два падыходы да формы пабудовы новай дзяржавы.

Сталін, які па сваёй пасадзе быў адказным за нацыянальную палітыку, лічыў, што рэалізацыя права нацый на самавызначэнне не павінна ісці далей за аўтаномію. У пісьме Леніну ў 1922 г. ён асуджаў камуністаў нацыянальных рэгіёнаў, якія «гульнію ў незалежнасць адмаўляюцца разумець як гульнію, упарта прызнаючы словы аб незалежнасці за сапраўдную манету і, таксама, упарта патрабуюць ад нас саблюдзення літары канстытуцый незалежных рэспублік»³. І рабіў далей выснову: «...каб формы ўзаемаадносін паміж цэнтрам і ўскраінамі адпавядалі фактычнаму становішчу спраў, фіктыўная незалежнасць павінна быць заменена рэальнай аўтаноміяй»⁴. Старшыня Саўнаркома У. Ленін выказаў нязгоду з канцэпцыяй аўтанамізацыі і настойваў на неабходнасці стварыць «новы паверх, федэрацыю раўнапраўных рэспублік»⁵. Згодна з гэтай ідэяй усе незалежныя рэспублікі, уключаючы РСФСР, павінны быць роўнымі ў прававым становішчы. «Мы прызнаём сябе раўнапраўнымі з Украінскай ССР і іншымі і разам і нараўне з імі ўваходзім у новы саюз, новую федэрацыю — Саюз Савецкіх

¹ Круталевіч В.А., Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917–1945 гг.). Мн., 1998. С. 128.

² Тамсама.

³ Тамсама. С. 131.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама. С. 132.

Рэспублік Еўропы і Азіі», — пісаў Ленін¹. Прынцып, прапанаваны Леніным, быў падтрыманы ўсімі савецкімі рэспублікамі, у тым ліку і Беларуссю. На IV Усебеларускім з'ездзе Саветаў у снежні 1922 г. была прынята пастанова аб неабходнасці аб'яднання рэспублік на аснове ўзаемнай роўнасці, цесных эканамічных і палітычных сувязей. У рэзальцыі з'езда падкрэслівалася, што такое аб'яднанне павінна забяспечыць самастойнае нацыянальна-культурнае будаўніцтва і стварыць неабходныя гарантыі для праяўлення гаспадарчай ініцыятывы кожнага з яго членаў. 30 снежня 1922 г. I з'езд Саветаў СССР зацвердзіў праект Дагавора і Дэкларацыі аб утварэнні СССР. Пасля дадатковага разгляду на з'ездах саюзных рэспублік 31 студзеня 1924 г. II Усесаюзным з'ездам Саветаў была зацверджана першая савецкая Канстытуцыя². У цэлым яна давала магчымасці для развіцця федэрацыі ў дэмакратычным напрамку, выроўнівання эканамічнага і культурнага развіцця нацый. Разам з тым, у Асноўны закон увайшоў пастулат аб абмяжаванасці суверэнітэту рэспублік на карысць цэнтральных органаў, які хаваў у сабе небяспеку зацвярджэння безумоўнага прыярытэту агульных інтарэсаў над інтарэсамі нацыянальнымі. Што пазней і адбылося на самой справе. Сталін ва ўмовах таталітарнага палітыка-прававога рэжыму цалкам рэалізаваў сваю ідэю аўтанамізацыі.

Другім напрамкам нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва стала барацьба за зварот этнічных беларускіх зямель, якія ў час грамадзянскай вайны былі перададзены РСФСР. Выступаючы на VII з'ездзе Кампартыі Беларусі, кіраўнікі рэспублікі А. Чарвякоў, У. Ігнатоўскі і іншыя выказваліся за ўзбуйненне Беларускай ССР, якое «павінна даць магутны штуршок развіццю ўсіх вытворчых сіл краю».

Больш разгорнутае абгрунтаванне неабходнасці захавання тэрытарыяльна-этнічнай цэласнасці Беларусі было дадзена ў 1923 г. ў дакладной запісцы ЦК КП(б)У у ЦК РКП(б) па пытанню аб тэрыторыі Беларускай ССР. У ёй звярталася ўвага на тое, што «ў момант абвяшчэння Савецкай Беларусі было прынята пад увагу палітычнае значэнне гэтага абвяшчэння, але не былі ўлічаны ўсе

¹ Кругалевіч В.А., Юхо Я.А. Указ. твор. С. 132.

² Дагавор і Дэкларацыя аб утварэнні СССР набылі сілу закона з уводам у дзеянне першай Канстытуцыі СССР, прынятай 2-й сесіяй УВК СССР 6 ліпеня 1923 г. Такім чынам, у перыяд з 30 снежня 1922 г. да 6 ліпеня 1923 г. федэратыўная дзяржава знаходзілася ў стадыі канстытуцыйнага афармлення.

тыя асаблівасці, якія выдзяляюць Беларусь у асобы рэгіён у эканамічным, нацыянальна-бытавым і ў іншых адносінах і гэтым вызначаюць тэрыторыю Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусь»¹. Зыходзячы з гэтага, кіраўнікі КП(б)Б і беларускай дзяржавы рабілі выснову аб тым, што гаспадарчае, дзяржаўнае і культурнае развіццё Беларусі стрымліваецца невялікай тэрыторыяй і штучным разрывам складзеных на працягу стагоддзяў гаспадарчых і культурных сувязей паміж рэгіёнамі.

У пачатку сакавіка 1924 г. адбылося першае ўзбуйненне БССР. У яе склад былі ўключаны 15 паведаў і асобныя воласці Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў. Але паўднёва-ўсходняя частка Беларусі заставалася ў складзе РСФСР. 26 верасня 1926 г. ў пісьме ЦК КП(б)Б, накіраваным у ЦК У КП(б), падкрэслівалася, што пытанне аб вяртанні беларускіх тэрыторый павінна быць станоўча вырашана па прычынах агульнапалітычных меркаванняў, эканамічнага будаўніцтва, нацыянальнага складу насельніцтва.

У выніку другога ўзбуйнення тэрыторыя БССР павялічылася на 15 727 кв. км і складала 126 311 кв. км.

Вяртанне БССР тэрыторый на яе ўсходніх межах значна ўзмацніла эканамічны патэнцыял краіны, стварыла магчымасці для культурнага развіцця.

Такім чынам, у 20-я гады мінулага стагоддзя асноўныя напрамкі нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва — заканадаўчае замацаванне суверэнітэту краіны і афармленне яе тэрыторый — былі рэалізаваны станоўча.

Вялікая заслуга ў гэтым належала левым плыням нацыянальна-вызваленчага руху, якія ўспрынялі марксісцка-ленінскую ідэалогію, далучыліся да бальшавіцкай партыі, падтрымалі Савецкую ўладу, аднак не адмовіліся ад ідэі дзяржаўнага самавызначэння беларускага народа. Многія з іх увайшлі ў вышэйшыя органы партыйнага кіраўніцтва і савецкай улады ў Беларусі. Сярод апошніх былі старшыня ЦВК БССР А. Чарвякоў, нарком асветы У. Ігнатюк, рэдактар «Савецкай Беларусі» З. Жылуновіч, намеснік наркома замежных спраў А. Бурбіс, намеснік наркама асветы А. Баліцкі і інш.

¹ Ладзеў У., Брыгадзін П. На пераломе эпох: Станаўленне беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.). Мн., 1999. С. 67.

9.2. Распрацоўка і рэалізацыя ідэалогіі беларусізацыі

Ідэалогія нацыянальнага адраджэння ў Савецкай Беларусі рэалізоўвалася таксама праз так званую палітыку беларусізацыі. Па сутнасці, яна ўяўляла сабою прыстасаванне нацыянальнай палітыкі большавікоў да эканамічных, сацыяльных, этнічных умоў, гістарычных і культурных традыцый беларусаў. Гэта была дзяржаўная палітыка, падтрыманая і распрацаваная ў вышэйшых кіруючых структурах КП(б)Б. Але, як ні парадаксальна, у сваім асноўным змесце палітыка беларусізацыі вырастала з ідэі і практыкі беларускага нацыянальнага руху.

Асноўныя прынцыпы, нормы, формы і метады палітыкі беларусізацыі распрацоўваюцца на партыйных з'ездах у 1920–1924 гг. Так, у рэзалюцыі X з'езда КП(б)Б была запісана: «Партыя павінна дапамагчы прыгнечаным масам невелікарускіх народаў: развіць і ўзмацніць у сабе савецкую дзяржаўнасць у формах, адпавядаючых нацыянальна бытавым умовам гэтых народаў, развіць і ўзмацніць у сабе дзейныя ў роднай мове суд, адміністрацыйныя ўстановы, гаспадарчыя ўстановы ўлады, складзеныя з людзей мясцовых, знаючых быт і псіхалогію мясцовага жыхарства, развіць у сабе прэсу, школу, тэатр, клубную справу і навогул культурна-асветныя ўстановы ў роднай мове, паставіць і развіць шырокую сець курсаў і школаў як агульнаадукацыйнага, так і прафесіянальна-тэхнічнага напрамку ў роднай мове для худчэйшай падгатоўкі мясцовых кадраў па ўсім галінам кіравання і найраней у галіне асветы»¹.

Такім чынам, распрацаваная канцэпцыя палітыкі беларусізацыі ахоплівала розныя напрамкі ўнутранай палітыкі беларускай савецкай дзяржавы. Яна прадугледжвала навуковую распрацоўку праблем беларускай мовы, яе гісторыі, сучаснай лексікі, граматычных нормаў і тэрміналогіі. Вывучэнне беларускай мовы было абавязковым для ўсіх грамадзян краіны. Але творцы беларусізацыі добра разумелі, што неабходна ўлічваць нацыянальны склад рэспублікі. Таму, у адпаведнасці з праграмнымі ўстаноўкамі нацыянальных партый і арганізацый, прызнавалася раўнапраўе ў якасці дзяржаўных — беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай моў.

Мэтаю палітыкі беларусізацыі было, у першую чаргу, фарміраванне нацыянальнай свядомасці беларускага народа. І гэтак, на думку ідэолагаў беларусізацыі, павінна было спрыяць развіццё гра-

¹ Кароль А. Беларусізацыя — палітыка нацыянальнага адраджэння // Крыжовы шлях. 1993. С. 133.

мадскіх навук і, перш за ўсё, краязнаўства. Развіццё краязнаўства не атаясамлівалася з беларусазнаўствам, а тлумачылася значна шырэй. На краязнаўчым з'ездзе ў 1926 г. У. Ігнатоўскі адзначаў, што без вывучэння жыцця, побыту, культуры нацыянальных меншасцей нельга вывучыць гісторыю свайго краю. Рэалізацыі гэтага напярэмак садзейнічала адкрыццё і функцыянаванне такіх культурна-асветніцкіх устаноў, як беларускі ўніверсітэт, інстытут беларускай культуры, дзяржаўная бібліятэка, дзяржаўны музей, цэнтральны архіў.

Палітыка беларусізацыі прадугледжвала перавод на беларускую мову справаводства, перыядычнага друку, выдавецкай справы, навучання ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах.

Важным элементам палітыкі беларусізацыі была палітыка карэнізацыі. Сутнасць яе зводзілася да правядзення кадравай палітыкі з улікам шматнацыянальнага складу карэннага насельніцтва Беларусі. Каб не дапусціць канфліктаў на нацыянальнай глебе, на замяшчэнне пасадаў у савецкім, партыйным, гаспадарчым апаратае прызначаліся прадстаўнікі карэннага насельніцтва не па нацыянальнай прыкмеце, а па прафесійных якасцях, веданню ўмоў і асаблівасцей Беларусі, дасканаласці ведання беларускай і рускай моў.

У адносінах да нацыянальных меншасцей прадугледжвалася ажыццяўленне прынцыпу нацыянальна-культурнай аўтаноміі з элементамі аўтаноміі палітычнай. У ходзе адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы, якая праводзілася ў 1924–1929 гг. у сувязі з узбуйненнем БССР, былі створаны 23 яўрэйскія, 19 польскія, 16 рускія, 5 латышскія, 2 украінскія і 2 нямецкія сельскія Саветы, а ў 1933 г. быў нават створаны польскі раён з цэнтрам у Койданаве (Дзяржынск). Нацыянальныя сельскія Саветы ствараліся ў адпаведнасці з канцэпцыяй, распрацаванай групай навукоўцаў на чале з А. Смолічам, якая ўлічвала факт кампактнага пражывання пэўнай нацыянальнай супольнасці.

Як бачым, ідэя беларусізацыі ішла ад практыкі і адразу ж пераўтваралася ў канкрэтныя дзеянні. Ідэолагі палітыкі беларусізацыі бачылі сваю задачу ў тым, каб прыстасаваць асноўныя канцэптуальныя падыходы і кірункі нацыянальнага адраджэння, якія вызначыў беларускі нацыянальны рух да канкрэтных абставін, суаднесці іх з тэорыяй і практыкай савецкага будаўніцтва.

Пашырэнне тэрыторыі Беларусі і правядзенне палітыкі беларусізацыі аказалі значны ўплыў на настроі беларускай эміграцыі і народа Заходняй Беларусі. Палітыка, якая праводзілася ўрадам

Савецкай Беларусі, успрымалася як правадзенне ў жыццё ідэалаў нацыянальна-вызваленчага руху. Афіцыйны Мінск таксама становіўся да палітычнай эміграцыі. Ён разглядаў яе як суайчыннікаў, якія па волі лёсу адарваліся ад родных берагоў.

12 кастрычніка 1925 г. на Берлінскай канферэнцыі члены ўрада і Рада БНР прынялі рашэнне «спыніць барацьбу супраць Савецкай улады, выходзячы з прызнання БССР адзіным цэнтрам кансалідацыі беларускага народа і адраджэння яго самастойнай культуры».

У 1927 г. вялікая група дзеячаў беларускай эміграцыі вярнулася на Беларусь. Сярод іх былі В. Ластоўскі, А. Цвікевіч, І. Красоўскі і інш.

9.3. Ідэалагічнае абгрунтаванне адыходу ад палітыкі беларусізацыі і станаўленне таталітарнай сістэмы

З канца 1920-х гадоў пачынаецца афармленне савецкага таталітарнага палітыка-прававога рэжыму.

Таталітарная сістэма кіравання вызначаецца такімі прыкметамі, як унітарная ідэалогія, якая падтрымлівае ў насельніцтва перакананасць у апраўданасці такой сістэмы, жорсткі дыктатарскі рэпрэсіўны рэжым, які імкнецца да татальнага панавання над кожнай асобаю і грамадствам у цэлым. Усё, што не ўкладвалася ў сталінскае бачанне пабудовы сацыялізму, абвешчвалася варожым. Рэжым не мог цяпець самастойнасці ні ў эканоміцы, ні ў нацыянальнай палітыцы. Сталінская наменклатура з яе прынцыпамі назначэнства не магла мірыцца з самастойнасцю кадраў на месцах. Пагрозаю рэжыму бачылася і адукаваная, незалежна думачая нацыянальна-свядомая інтэлігенцыя. Таму першы ўдар таталітарнай сістэмы прыйшоў на інтэлігенцыю. Супраць беларускіх палітыкаў, дзеячаў навукі, адукацыі, культуры было высунута абвінавачванне ў нацыянал-дэмакратызме. Умацаванне жорсткага, рэпрэсіўнага рэжыму было ідэалагічна абгрунтавана. Яшчэ ў красавіку 1923 г. І. Сталін, які цудоўна разумеў, што нацыянальны адметнасці супярэчаць таталітарнаму праўленню, у дакладзе «Аб нацыянальных момантах у партыйным і дзяржаўным будаўніцтве» заявіў: «...права на самавызначэнне не можа і не павінна служыць перашкодай справе ажыццяўлення права рабочага класа на сваю дыктатуру. Першае павінна адступіць перад другім»¹.

Такім чынам, ужо ў першай палове 1920-х гадоў пачалася ідэалагічная падрыхтоўка да барацьбы з нацыянальнай культурай і яе

¹ Сталин И. Соч. Т. 5. С. 265.

носьбітамі. З канца 1920 — пачатку 1930-х гадоў гэта барацьба набрала поўныя абароты. У рэзальюцых пленумаў ЦК КП(б)Б, якія адбыліся ў другой палове 1920-х гадоў, XII (1929 г.) і XIII (1930 г.) з'ездаў беларускіх камуністаў канстатавалася прырода, небяспека і сродкі барацьбы з такой з'явай, як нацыянал-дэмакратызм. Напрыклад, усе рашэнні XII з'езда КП(б)Б былі прасякнуты ідэяй неабходнасці жорсткага ідэалагічнага кантролю над сферай культуры. Прадпісвалася сачыць за класавым зместам літаратуры і мастацтва, весці бязлітасную барацьбу з варожай пралетарыяту ідэалогіяй у друку, кіно, тэатры, на радыё.

У рашэннях пленумаў і з'ездаў КП(б)Б выявіўся погляд на палітыку беларусізацыі як варожую інтарэсам пралетарыяту, якая адлюстроўвае інтарэсы дробнай буржуазіі, інтэлігенцыі і заможных сялян. Беларуская нацыянальная культура характарызавалася як сродак ажыццяўлення нацыяналістычных ідэалаў, адраджэння буржуазна-дэмакратычнай дзяржаўнасці. Беларускую інтэлігенцыю, якая называлася носьбітам ідэалогіі нацыянал-дэмакратызму, папракалі ў імкненні да палітычнага ўраўнання сялянства з рабочым класам, пашырэння ўплыву інтэлігенцыі на дзяржаўны апарат. Галоўнае абвінавачанне, якое было высунута творцам беларусізацыі, заключалася ў тым, што апошнія нацыянальныя інтарэсы ставілі вышэй класавых. І рабілася выснова аб контррэвалюцыйнай сутнасці любой нацыянальнай ідэалогіі і палітыкі ў час дыктатуры пралетарыяту.

Ганенні на палітыку беларусізацыі і яе носьбітаў закрунулі і гістарычную навуку. У афіцыйнай гістарыяграфіі былі зменены ўсе ацэнкі мінулага. У прыватнасці, беларускі нацыянальны рух, ад Каліноўскага і Багушэвіча да дзейнасці Белнацкома і беларускіх камуністычных секцый РКП(б), абвешчаўся рэакцыйным.

Кампанія супраць нацыянал-дэмакратызму азначала не толькі карэнны паварот у нацыянальнай палітыцы, але і рашучы наступ аўтарытарна-таталітарнай сістэмы па ўсіх напрамках дзяржаўнай палітыкі.

Новая палітычная лінія кіраўніцтва бальшавіцкай партыі і савецкага ўрада ў адносінах да Беларусі была накіравана на ліквідацыю яе суверэнных правоў, поўнае падпарадкаванне цэнтру.

Абвінавачанні ў нацыянал-дэмакратызме хутка былі персаніфікаваны. У лік ворагаў партыі і народа трапілі такія відныя палітычныя дзеячы, як А. Чарвякоў, У. Ігнатоўскі, Зм. Жылуновіч, А. Баліцкі, З. Прышчэпаў; пісьменнікі М. Гарэцкі, У. Дубоўка, Я. Пушча; кіраўнікі беларускіх палітычных арганізацый, рэабіліта-

ваныя ўрадам БССР,— І. Серада, А. Цвікевіч, Я. Дыла, В. Лас-тоўскі, Я. Лёсік і інш. Усе яны праходзілі па сфабрыкаванай справе «Саюза вызвалення Беларусі» (СВБ)¹. Шырокая хваля рэпрэсій, якая пракацілася па Беларусі ў канцы 1920 — пачатку 1930-х гадоў, была пачаткам раскручвання рэпрэсіўнага апарата на поўную сілу. У яго жэрле на працягу 1930-х гадоў была, па сутнасці, знішчана эліта беларускай нацыі. Тэарэтычнае абгрунтаванне гэтага працэсу было зроблена І. Сталіным у 1937 г., на лютаўска-сакавіцкім пленуме ЦК УКП(б). Пасля прыняцця ў 1936 г. Канстытуцыі «перамошлага сацыялізму» ён дабіўся адабрэння глыбока памылковага, парадаксальнага тэзіса: быццам бы з узмацненнем пазіцый сацыялізму, далейшым прасоўванні савецкай дзяржавы наперад класавая барацьба ў краіне будзе ўсё больш і больш абвастрацца. Дадзенае рашэнне павінна было апраўдаць беззаконне і рэпрэсіі ў краіне Саветаў. Гэтым актам бальшавіцкі таталітарны рэжым атрымаў сваё канчатковае афармленне.

9.4. Развіццё прававой думкі

Прававая думка Беларусі ў 20–30-я гады мінулага стагоддзя развівалася ў рэчышчы працэсу станаўлення, фарміравання і развіцця так званага рэвалюцыйнага, сацыялістычнага права. Канцэпцыя новага рэвалюцыйнага права як сродку здзяйснення дыктатуры пралетарыяту пачала праводзіцца ў практыку савецкай юстыцыі адразу пасля так званай кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі. Права ідэолагамі сацыялістычнай ідэі разглядалася як адлюстраванне інтарэсаў выключна класа пралетарыяту і не павінна было выконваць ролю абаронцы правоў і інтарэсаў прыватнай асобы. Таму пабудаваная у перадваенны перыяд прававая сістэма СССР адпавядала мэтам і задачам кіруючай камуністычнай партыі ва ўмовах дыктатуры пралетарыяту, а з пачатку 1930-х гадоў — дзяржавы з таталітарным палітыка-прававым рэжымам.

Бальшавіцкая ўлада імкнулася вытравіць сапраўдны сэнс з такіх вечных сацыяльных катэгорый, як мараль, зло, дабрачыннасць, і ўкласці ў іх асаблівы класавы змест. «Для нас,— пісаў У.І. Ленін,— мараль падначалена інтарэсам класавай барацьбы пралетарыяту»². «У нас новая мараль,— пісала ў тыя дні газета «Красны меч»,— «наша гуманнасць» абсалютная, таму што ў яе аснове

¹ Гл.: Вишневский А.Ф. Организация и деятельность милиции Беларуси. 1917–1940 гг.: Историко-правовые аспекты. Мн., 2000. С. 189.

² Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 41. С. 310.

знаходзяцца слаўныя ідэалы разбурэння ўсякага насілля і прыгнёту. Нам усё дазволена, таму што мы першыя ў свеце ўзнялі меч не дзеля запрыгонвання і ўціску, а ў імя ўсеагульнай свабоды і вызвалення ад рабства»¹.

Вынікам прымянення такіх падыходаў у марксісцка-ленінскай прававой тэорыі з'явілася згубленне правам маральнасці. Звяздзеннем права да інструмента класавага ўціску марксісцкая тэорыя парвала са шматгадовай традыцыяй, згодна з якой на прававую сістэму накладваліся пэўныя этычныя абмежаванні. Прымаючы вышэй азначаны пункт гледжання правадыра рэвалюцыі, большавікі тлумачылі права як працяг палітычнай улады. Формула «рэвалюцыйнай законнасці» гаварыла аб прызнанні большавіцкім палітыка-прававым рэжымам толькі тых законаў, якія служылі інтарэсам рэвалюцыі.

У прынятай у 1927 г. Канстытуцыі БССР абвяшчалася сацыялістычнай дзяржаваю дыктатуры пралетарыята. Дыктатура пралетарыята бачылася вышэйшай праявай дэмакратыі таму, што пануючы клас — пралетарыят у саюзе з бяднейшым сялянствам — складаў большасць насельніцтва краіны. Прынцып дыктатуры пралетарыята найбольш яскрава праявіўся ў замацаваным у Канстытуцыі выбарчым праве. Кіруючыся інтарэсамі працоўных, Канстытуцыя пазбаўляла некаторыя групы асоб права абіраць і быць абранымі. Лічылася, што азначаныя асобы маглі б выкарыстоўваць гэта права супраць інтарэсаў сацыялістычнай рэвалюцыі.

Гэтыя палажэнні Канстытуцыі, безумоўна, абмяжоўвалі дэмакратычныя свабоды ў краіне і стваралі прастору для самавольства партыйных і савецкіх чыноўнікаў. Антыдэмакратызм выбарчага права праяўляўся і ў прынцыпе вылучэння кандыдатаў, якое праводзілася згодна з дырэктывамі партыйнага кіраўніцтва. Не дзейнічаў прынцып тайнага галасавання, яно адбывалася на агульных сходах работнікаў прадпрыемстваў і арганізацый шляхам адкрытага волевыяўлення. Акрамя таго, выбары не былі прамымі і роўнымі. Усё гэта сведчыць аб значным абмежаванні дэмакратыі ў савецкай Беларусі.

Канстытуцыя БССР 1927 г. адлюстроўвала тыя грамадска-палітычныя працэсы, што адбываліся ў краіне. Таму згодна з канцэпцыяй беларусізацыі за грамадзянамі БССР замацоўвалася права карыстацца роднай мовай на з'ездах, у судовых установах, у дзяржаўным кіраванні і ў грамадскім жыцці. Устанаўлівалася раўнапраўе беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай моў, аднак,

¹ Красный меч. 1919. № 1.

зыходзячы з пераважнай большасці беларускага насельніцтва, беларуская мова выбіралася як мова ўнутрыдзяржаўных зносін.

Значным крокам у развіцці канстытуцыйнага права стала прыняцце Канстытуцыі 1937 г. Зыходзячы з тых змен, якія адбыліся ў СССР за 10 год («разгром палітычнай апазіцыі», ліквідацыя маёмасных класаў, рэалізацыя курсу на індустрыялізацыю і калектывізацыю), рабілася выснова аб перамозе ў СССР у асноўным сацыялістычнага ладу жыцця. Канстытуцыя 1937 г. адышла ад прынцыпу «Уся ўлада Саветам», замацаванаму ў папярэдніх канстытуцыях, у ёй намеціўся пераход да прынцыпу падзелу ўлад на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Былі ўнесены карэнныя змены ў выбарчую сістэму. Выбары ў Саветы ўсіх узроўняў павінны былі праходзіць на аснове ўсеагульнага, роўнага і прамога выбарчага права пры тайным галасаванні. Права вылучаць кандыдатаў у дэпутаты замацоўвалася за партыйнымі, прафсаюзнымі, капэратыўнымі, культурна-асветніцкімі арганізацыямі і таварыствамі. Але фактычна ім карысталіся выключна партыйныя камітэты. Галасаванне праводзілася на безальтэрнатыўнай аснове. Канстытуцыя зацвярджала пануючай толькі адну ідэалогію, выключала шматпартыйнасць, разнастайнасць форм уласнасці.

Як другая, так і трэцяя канстытуцыі БССР насілі пераважна дэкларатыўны характар і не мелі прамога ўздзеяння на практыку паўсядзённага жыцця беларускіх грамадзян.

На першых этапах савецкай улады грамадзянскае права як звязанае з таварна-грашовымі адносінамі, у аснове якіх ляжыць прыватная ўласнасць, наогул адмаўлялася савецкай юстыцыяй. Тую галіну права, якая рэгулявала адносіны ў дзяржаўным сектары эканомікі, пачалі называць гаспадарчым правам. А калі з пераходам да новай эканамічнай палітыкі (нэп) узнікла неабходнасць у рэгуляванні таварна-грашовых адносін, у тэорыі права атрымала распаўсюджванне дактрына «двухсектарнага права». Згодна з ёю грамадзянскае права павінна было рэгуляваць адносіны ў прыватным сектары, а гаспадарчае — у сацыялістычным, дзяржаўным. Разам з тым, права перыяду нэпа не гарантавала маёмасных правоў грамадзян, не гаворачы аб асабістых і палітычных правах. Пры сутыкненні іх з інтарэсамі дзяржавы апошнія ставіліся непараўнальна вышэй.

У грамадзянскім кодэксе РСФСР 1923 г., дзеянне якога распаўсюджвалася на БССР, і іншых нарматыўных актах, якія мелі юрыдычную сілу на тэрыторыі Беларусі, былі замацаваны марксісцка-ленінскія ідэі аб шматукладнай эканоміцы ў пераходны перыяд ад капіталізму да сацыялізму і зацвярджэнні адзінага сацы-

ялістычнага ўкладу разам з пабудоваю сацыялістычнага грамадства; аб вызначэнні межаў дапушчэння капіталістычных элементаў у гэты перыяд; свабоднага выбару формы землекарыстання і захаванне хутарскай формы, звязанай з традыцыйным для беларусаў ладам жыцця, і інш.

У 30-я гады XX ст. у сувязі з ліквідацыяй нэпа і пераходам да калектывных гаспадарак тэарэтычна абгрунтаваецца і замацоўваецца заканадаўча абмежаванне права прыватнай уласнасці, вызначаюцца дзве формы сацыялістычнай уласнасці — дзяржаўная і кааператыўна-калгасная.

Такім чынам, грамадзянскае права савецкай Беларусі развівалася пад уплывам права расійскага, якое фарміравалася пад уздзеяннем марксісцка-ленінскага вучэння аб класавасці права.

У развіцці крымінальнага права ў пачатку 20-х гадоў мінулага стагоддзя вядучай была ідэя рэвалюцыйнай мэтазгоднасці. Так, у «Кіруючых пачатках па крымінальнаму праву РСФСР», на якія арыентаваліся і беларускія карныя органы, было запісана, што органы юстыцыі павінны дзейнічаць «без асобых правіл, без кодэксаў... пралетарыят прымяняе меры насілля на першых парах без асабістай сістэмы, ад выпадку да выпадку, неарганізавана»¹.

Трэба прызнаць, што прыняты ў 1922 г. Крымінальны кодэкс РСФСР, які пастановаю ЦВК БССР быў уведзены ў дзеянне і ў Беларускай ССР без усялякіх змен, у значнай ступені абмяжоўваў самавольства розных карных органаў. Разам з тым, крымінальнае права не пазбегла палітызацыі і ідэалагізацыі. Так, напрыклад, кодэкс 1922 г. вызначаў злачынства як «усякае грамадска небяспечнае дзеянне ці бездзеянне, пагражаючае асновам савецкага ладу і правапарадку, усталяванаму рабоча-сялянскай уладаю на пераходны да камуністычнага ладу перыяд часу»². На гэтых жа пазіцыях заставаліся і аўтары Крымінальнага кодэкса БССР 1928 г. Адсюль бяспрэчна вынікала, што злачынцам можна было абвясціць любога грамадзяніна, які не парушыў ні аднаго з дзеючых законаў, калі яго дзеянне ўяўлялася небяспечным для існуючага ладу. А каб не ўзнікала сумненняў у магчымасці крымінальнага праследавання грамадзян, наогул не ўчыняўшых ніякіх злачынных дзеянняў, у Кодэксе мелася норма (арт. 7), згодна з якой у адносінах да асоб, «уяўляючых небяспеку па сваёй мінулай дзейнасці, прымяняюцца меры сацыяльнай абароны». Артыкул 7 Крымінальнага кодэкса ў

¹ Круталевіч В.А., Юхо Я.А. Указ. твор. С. 172.

² Собрание узаконений РСФСР. 1922. № 15. С. 153.

любых момант магчыма было прымяніць да членаў апазіцыйных партый, асоб, якія мелі свой пункт гледжання на савецкія рэаліі жыцця, да ўсіх, хто крытычна адносіўся да палітыкі партыі бальшавікоў. Гэтай жа мэце служыў артыкул 10 Крымінальнага кодэкса, які ўстанаўліваў адказнасць за сацыяльна небяспечныя, але прама не прадугледжаныя кодэксам дзеянні, па тых яго артыкулах, якія ўтрымлівалі найбольш падобныя па роду злачынствы, г.зн., па аналогіі¹.

Адкрыта класавы характар крымінальнага кодэкса 1922 г., які прадугледжваў магчымасць прымянення крымінальнага закона па аналогіі, ствараў вялікую небяспеку злоўжыванняў на практыцы, аб чым сведчыць гісторыя парушэння законнасці ў савецкай дзяржаве. Адмова ад прынцыпу «няма злачынства без укавання аб тым у законе» была характэрнай рысай усіх перадаваўных кодэксаў саюзных рэспублік.

Пачынаючы з другой паловы 1930-х гадоў у СССР праяўляецца тэндэнцыя да пашырэння паняцця «злачынства». Крымінальная адказнасць прадугледжвалася за такія дзеянні, як парушэнне дысцыпліны працы, самавольнае пакіданне працоўнага месца, выпуск нядобраякаснай прадукцыі. Нават за самавольнае пакіданне рамесных вучылішчаў і школ фабрычна-завадскага навучання (ФЗН) уводзілася крымінальная адказнасць.

Парушыўшы ў крымінальным праве 1920–1930-х гадоў пастулат «без віны не можа быць крымінальнай адказнасці», вядомы нам яшчэ з часоў рымскага права і Судзебніка Казіміра 1468 г., савецкі таталітарны рэжым парваў не толькі з прынцыпамі крымінальнага права як феномена прававой культуры, але і з прынцыпамі чалавечай маралі.

Разрыў гэты быў непазбежны, бо існаванне крымінальнага права з яго інстытутамі віны, прычыннай сувязі, абставін, якія змякчаюць ці абцяжарваюць адказнасць і інш., стала б непераадольнай перашкодаю на шляху масавых рэпрэсій. Такое крымінальнае права было здадзена як непатрэбная рэч і заменена сурагатам, які быў прызваны надаць масавым рэпрэсіям статус законнасці. Інакш кажучы, было створана крымінальнае права без крымінальнага права². Яго крыніцамі былі ведамныя акты НКВС і АДПУ (Народны камісарыят унутраных спраў; Аб'яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне).

¹ Гл.: Вішнеўскі А.Ф. Палітыка-прававы рэжым савецкай дзяржавы (1917–1953 гг.). С. 78.

² Гринберг М.С. Уголовное право и массовые репрессии 20-х и последующих годов // Государство и право. 1993. № 1. С. 65–68.

Былі пазбаўлены ўсякага сэнсу такія паняцці, як малазначнасць дзеяння, крайняя неабходнасць, абставіны, змякчаючыя адказнасць, і інш. У канцы 1920-х гадоў у тэорыі савецкага крымінальнага працэсу атрымала пашырэнне ідэя «спрашчэння і паскарэння крымінальнага судаводства і вызвалення яго ад усялякіх фармальнасцей». У выніку чаго суд атрымаў права скарачаць судовое раследаванне і слухаць справу без удзелу адваката і пракурора. Касацыйнае абскарджванне прыговору і хадайніцтва аб памілаванні не дазваляліся. Разгляд такіх спраў у большасці выпадкаў праводзіўся несудовымі органамі: «тройкамі», «двойкамі», асобымі нарадамі НКВС. Асноўнымі доказами віны былі агаворы або самаагаворы скатаваных людзей або сфабрыкаваныя, падрабленыя дакументы.

Такім чынам, у аснове прававой практыкі 20–30-х гадоў мінулага стагоддзя ляжала праваразуменне, выразна сфармуляванае пракурорам СССР, тэарэтыкам савецкага права А. Вышынскім. Апошні вызначаў права як «сукупнасць альбо сістэму правіл (законаў), маючых сваім прызначэннем клопат аб падпарадкаванні членаў грамадства агульным умовам вытворчасці і абмена, інакш кажучы, пануючым в дадзеным грамадстве класавым інтарэсам»¹.

9.5. Станаўленне беларускай юрыдычнай навукі

20–30-я гады XX ст.— час станаўлення беларускай юрыдычнай навукі. Яе развіццю спрыяла стварэнне дзяржаваю арганізацыйных структур, аб'яднаўшых творчую дзейнасць вучоных і педагогаў, прысвяціўшых свае даследаванні юрыдычнай тэматыцы.

Пачатковы этап беларускай юрыдычнай навукі цесна звязаны са стварэннем у Мінску Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і Інстытута беларускай культуры (Інбелкульту). Апошні ў 1929 г. быў пераўтвораны ў Акадэмію навук Беларускай ССР.

Першапачаткова ў БДУ працавалі 3 факультэты: рабочы, грамадскіх навук і медыцынскі. На факультэце грамадскіх навук налічвалася 4 аддзялення, сярод якіх было прававое. У перыяд, аб якім ідзе гаворка, перад вучонымі-юрыстамі як першачарговая стаяла задача падрыхтоўкі неабходных праектаў канстытуцый 1927 і 1937 гг. і праектаў законаў, якія прымаліся органамі ўлады і кіравання.

Сярод юрыстаў, якія займаліся навуковай падрыхтоўкай праектаў законаў, трэба назваць М.М. Гуткоўскага («Сістэматычны паказальнік (спроба сістэматыкі) заканадаўства Беларускай ССР за

¹ Советское государство и право. 1953. № 4. С. 25.

1919–1928 гг.»; «Стварэнне законаў у БССР», «Афіцыйныя крыніцы заканадаўства БССР») і Ф.І. Гаўзе, які працаваў у аддзеле заканадаўчых прапаноў НКЮ БССР і даследаваў пытанні кваліфікацыі заканадаўства БССР.

Нягледзячы на тое, што нацыянальнае заканадаўства ў цэлым паўтарала расійскае, а пасля 1924 г. агульнасаюзнаыя нарматыўныя акты, беларускія прававеды павінны былі ўлічваць і ўлічвалі неабходнасць распрацоўкі канстытуцыйных прынцыпаў размежавання саюзнай і рэспубліканскай кампетэнцыі ў канстытуцыях БССР. У прыманых беларускімі органамі ўлады і кіравання законах і пастановах таксама ўлічвалася гаспадарчая і прававая традыцыя Беларусі. Таму падрыхтаваныя пры ўдзеле беларускіх юрыстаў нарматыўныя акты мелі некаторыя, а часта і значныя адрозненні ад расійскіх (напрыклад, зямельны кодэкс 1922 г.).

Найбольш важкі ўклад у развіццё юрыдычнай навукі ў 1920–1930-я гады ўнеслі такія навукоўцы-правазнаўцы, як Г.Я. Парэчын (канстытуцыйнае права і гісторыя дзяржавы і права), У.Н. Дурдзянеўскі (дзяржаўнае права буржуазных краін), М.О. Грэдзінгер і Ф.І. Гаўзе (грамадзянскае і грамадзянска-працэсуальнае права), В.Н. Шыраеў (крымінальнае права), У.І. Пічэта (гісторыя дзяржавы і права) і інш.

Г.Я. Парэчын ў кнізе «Наша канстытуцыя» (1927) даваў аналіз другой савецкай канстытуцыі беларускай савецкай дзяржавы з улікам прававога статусу БССР як члена Савецкай Федэрацыі. Аўтар супастаўляў палажэнні савецкай Канстытуцыі з канстытуцыямі буржуазных краін. Глыбокае веданне прадмета, папулярны характар выкладання матэрыялу дазволілі навукова-метадычнаму камітэту рэспублікі прапанаваць кнігу Г.Я. Парэчына ў якасці падручніка для сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў і сістэмы прафтэхадукцыі. Акрамя таго, Г.Я. Парэчын з'яўляўся, па сутнасці, вядучым даследчыкам гісторыі беларускай савецкай дзяржавы першага дзесяцігоддзя з моманту яе заснавання (1917–1928 гг.). У шэрагу прац ён даў грунтоўны аналіз працэсаў утварэння БССР, дзяржаўнага будаўніцтва ў гады грамадзянскай вайны, узаемаадносін паміж БССР і РСФСР, удзелу БССР у стварэнні СССР, распрацоўцы канстытуцыйных актаў і інш. Асабліваю цікавасць нават с пазіцый сённяшняга дня выклікае артыкул вучонага «Ідэя беларускай дзяржаўнасці перад утварэннем Савецкай Беларусі» (1929). У ім даецца пазітыўная ацэнка беларускаму нацыянальна-вызваленчаму руху, пачынаючы з К. Каліноўскага. Аналізуецца працэс утварэння беларускай нацыі і фарміравання яе самасвядомасці.

Аўтар прасочвае погляды рускіх народнікаў, А. Герцэна, сацыял-дэмакратаў на нацыянальнае беларускае пытанне і магчымасці яго вырашэння. Таму невыпадкова, што ў 1937 г., калі ішла барацьба таталітарнага рэжыму з парасткамі нацыянальнай свядомасці, артыкул вядомага ў свой час правазнаўцы Г. Я. Парэчына быў ахарактарызаваны як нацыяналістычны.

Значны ўклад у развіццё гісторыі дзяржавы і права ўнёс першы рэктар БДУ прафесар У. Пічэта. Кола яго навуковых інтарэсаў надзвычай шырокае. Ён даследаваў крыніцы права ВКЛ XV–XVI стст., Статуты XVI ст., Уставы на валокі 1557 г., зрабіў аналіз прававога становішча розных сацыяльных груп беларускага феадальнага грамадства.

Цывілісты М. Грэдзінгер і Ф. Гаўзе ўнеслі значны ўклад у распрацоўку праблем гэтай галіны права.

Так, напрыклад, М. Грэдзінгер, аналізуючы спадчыннае права ва ўмовах будаўніцтва сацыялізму, адстойваў ідэю адзінства юрыдычных устанаўленняў у сферы наследавання ва ўсіх саюзных рэспубліках. Названы навуковец працаваў таксама ў галіне грамадзянскага працэсуальнага права і быў аўтарам першага падручніка па грамадзянскаму працэсу БССР.

Галоўным колам пытанняў, якія даследаваў вядомы ў нашай краіне юрыст Ф. Гаўзе, былі вельмі актуальныя праблемы абавязальнага права.

Шмат новых напрацовак было зроблена ў 1920–1930-я гады ў галіне крымінальнага права, так, напрыклад, прафесарам В.Н. Шыраевым распрацоўваліся праблемы сістэматызацыі крымінальных нормаў, удасканалення заканадаўчай тэхнікі, юрыдычных санкцый. А.С. Слупкоўскі ў кнізе «Асноўныя моманты развіцця і склад сучаснай злачыннасці ў БССР» зрабіў спробу на аснове статыстыкі ўстанавіць залежнасць характару злачынства ад сацыяльных, дэмаграфічных і нацыянальных фактараў, а таксама ад месца жыхарства суб'екта права і нават ад пары года. Аўтар прааналізаваў віды грамадска-небяспечных злачынстваў у цеснай сувязі з асаблівасцямі суб'екта злачынных дзеянняў.

Такім чынам, у разгляданы перыяд паступова афармляецца юрыдычная навука савецкай Беларусі. Распрацоўваюцца найбольш актуальныя праблемы амаль што ўсіх галін тагачаснага права, з'яўляюцца цікавыя думкі і ідэі, якія былі рэалізаваны беларускімі правазнаўцамі ў пасляваенны перыяд. Разам з тым, на юрыдычнай навучы, як і на ўсім грамадазнаўстве, ляжаў цяжар ідэалагічных забаронаў і патрабаванняў прытрымлівацца ўстановак і поглядаў кіруючай камуністычнай партыі на ролю і задачы савецкага права.

Глава 10

ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА БССР У 40—80-я гады XX ст.

10.1. Новыя тэндэнцыі ў грамадска-палітычнай думцы пасля Вялікай Айчыннай вайны

Перамога над гітлераўскай Германіяй усяліла ў савецкіх людзей гонар за сябе, за сваю краіну. Вайна падвергла суроваму выпрабаванню таталітарнае мысленне, якое, не вытрымліваючы сутыкнення з рэчаіснасцю, пачало часткова мяняцца. Людзі, якія па волі лёсу трапілі за мяжу, маглі параўнаць жыццё ў СССР з бытам іншых краін, ацаніць і супаставіць дасягненні заходняй цывілізацыі з савецкай рэчаіснасцю. У пасляваенныя гады стала зразумелым, што вайна выявіла не толькі сілу савецкай краіны, але і яе слабасці. Апошнія становіліся ўсё больш прыкметнымі па меры павелічэння разрыву ў эканамічным спаборніцтве паміж дзяржавай-пераможцай і пераможанымі краінамі. Вядучай грамадскай дамінантай пасляваеннага развіцця СССР стала патрэбнасць у абнаўленні старых палітычных і гаспадарчых структур, якія не маглі не толькі забяспечыць рух грамадства на ўзроўні агульнаасветнага прагрэсу, але і задаволіць элементарныя патрабаванні народа.

Вайна сфарміравала новы тып асобы і грамадзяніна. Яго адрознівала высокая самаацэнка, неардынарнасць, здольнасць прымаць самастойныя рашэнні, адчуваць сябе «свядомым гістарычным дзеячам». Гэты тып часцей за ўсё сустракаўся ў асяроддзі інтэлігенцыі, студэнцкай і вучнёўскай моладзі. Менавіта інтэлігенцыя, перш за ўсё творчая і навуковая, а таксама студэнты з'яўляліся носьбітамі дэмакратычных тэндэнцый у пасляваеннай грамадска-палітычнай думцы СССР і ў тым ліку БССР.

У беларускай грамадска-палітычнай думцы другой паловы 1940-х гадоў адносна новай стала тэндэнцыя, якая была накіравана на адраджэнне нацыянальнай свядомасці і абарону нацыянальных правоў і дэмакратычных свабод, захаванне і развіццё беларускай мовы і культуры. Пасля вайны яна атрымала развіццё пераважна на тэрыторыі Заходняй Беларусі і насяла характар стыхійнага працэсу супраць распачатай у гэтым рэгіёне палітыкі русіфікацыі ў галіне культуры і адукацыі. Носьбітам дэмакратычных тэндэнцый у грамадска-палітычнай думцы з'яўлялася ў асноўным студэнцкая

моладзь. Ужо ў 1946 г. ў асяродзі былых навучэнцаў Слонімскай настаўніцкай семінарыі была створана першая антысталінская нацыянальная падпольная група. Яна атрымала канспіратыўную назву «Чайка». Кіраўніком групы быў Васіль Сапрун, былы студэнт семінарыі. Мэтаю арганізацыі была абарона нацыянальных правоў і свабод, адраджэнне нацыянальнай свядомасці і ўрэшце — пабудова суверэннай незалежнай Беларусі. Сродкамі яе рэалізацыі члены арганізацыі бачылі культурна-асветніцкую работу сярод моладзі.

Менш чым праз месяц падполле вышла за межы Слонімскага раёна. Антысталінскія нацыянальныя маладзёжныя групы ўзніклі ў Берасцейскім чыгуначным тэхнікуме, Баранавіцкім настаўніцкім інстытуце, Жыровіцкім сельскагаспадарчым тэхнікуме, на Піншчыне, Маладзечаншчыне, Навагрудку. Для каардынацыі іх дзеянняў быў створаны Цэнтр беларускага вызваленчага руху (ЦБВР). Але зімой 1947 г. з дапамогай правакатара цэнтр быў выясканы органамі дзяржаўнай бяспекі, а яго арганізатары і актывісты былі арыштаваны. Удзельнікаў нацыянальных моладзевых груп абвінавачвалі ў тым, што яны «праводзілі антысавецкую нацыяналістычную прапаганду, рыхтавалі кадры для правядзення тэрарыстычных акцый, распаўсюджвалі нацыяналістычную літаратуру»¹.

Аднак расправы не спынілі нацыянальны антысталінскі рух у Заходняй Беларусі. Так, у Глыбокім і Паставах у 1947 г. працягвалі дзейнічаць суполкі арганізацыі пад назваю «Саюз беларускіх патрыётаў», якая была створана навучэнцамі педагагічных вучылішчаў.

У чэрвені 1947 г. суд ваеннага трыбунала прыгаварыў членаў арганізацыі да вялікіх тэрмінаў зняволення². Віну моладзі савецкі палітычны рэжым бачыў у тым, што яны жадалі вучыцца па-беларуску і вучыць на роднай мове сваіх будучых вучняў, марылі бачыць Беларусь вольнай, свабоднай, незалежнай.

Летам 1950 г. былі жорстка пакараны і сябры мядзельска-смаргонскага вучнёўскага падполля. За антысавецкую прапаганду школьнікі 8–10-х класаў атрымалі ад 10 да 25 год папраўча-працоўных лагераў, а кіраўнікі групы, 18-гадовыя Р.Лапіцкі і Ф. Несцяровіч, былі прыгавораны да смяротнага пакарання³.

¹ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч. 2. С. 337.

² Гл.: Юршэвіч А. Спякотны чэрвень сорак сёмага // Палітычныя рэпрэсіі на Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы навук.-практ. канф. (Мінск, 27–28 лютага 1998 г.). Мн., 1998. С. 175.

³ Гл.: Чарніўскі М. Да гісторыі мядзельска-смаргонскага вучнёўскага падполля // Палітычныя рэпрэсіі на Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы навук.-практ. канф. (Мінск, 27–28 лютага 1998 г.). Мн., 1998. С. 162.

Імкненні да рэфармавання грамадска-палітычнага жыцця праяўляліся не толькі ў моладзевым асяроддзі, але і сярод прадстаўнікоў вышэйшых партыйных, савецкіх, гаспадарчых структур, куды пасля вайны было вылучана нямала неардынарных, таленавітых людзей. Аб гэтым сведчаць падрыхтаваныя ў той час праекты Канстытуцыі СССР і праграмы КПСС, у распрацоўцы якіх удзельнічалі і прадстаўнікі беларускай наменклатуры. Праекты прадугледжвалі пашырэнне правоў і свабод працоўных, абмежаванне тэрміну знаходжання ў партыйных і савецкіх выбарных органах, пачынаючы з гарадскога і заканчваючы рэспубліканскім звяном. Пры панаванні дзяржаўнай уласнасці прапаноўвалася дазволіць існаванне дробнай аднаасобнай сялянскай гаспадаркі і дзейнасць саматужнікаў. Зразумела, што гэтыя праекты не маглі быць прыняты ва ўмовах сталінскага рэжыму, і магчыма, што пэўная дэмакратычная вольнасць, якая праявілася падчас падрыхтоўкі гэтых дакументаў, адкінула іх прыняцце на доўгі час. Праграма кіруючай Камуністычнай партыі Савецкага Саюза была прынята ў 1961 г., а Канстытуцыя СССР толькі ў 1977 г.

Трэба адзначыць, што мелі месца выпадкі, калі партыйнае кіраўніцтва выказвалася за развіццё беларускай мовы, пашырэнне сферы яе ўжывання. У прыватнасці, сакратар ЦК КП(б)Б М. Іаўчук, выступаючы ў чэрвені 1947 г. на XIV пленуме ЦК Кампартыі Беларусі, заявіў: «Нам неабходна ўсямерна пашыраць друкаваную і вусную прапаганду на роднай мове, на якой можа вольна выступаць і пісаць значная большасць інтэлігенцыі нашай рэспублікі»¹.

Незадавальненне афіцыйнай палітыкай праявілася і пры выбарах у Вярхоўны Савет БССР (сакавік 1947 г.) і мясцовыя Саветы (1948 г.).

Так, напрыклад, пратаколы выбарчых сходаў зафіксавалі крытычныя заўвагі адносна прымусовага характару выбараў, адсутнасці альтэрнатыўных кандыдатур. Сярод насельніцтва ў шэрагу раёнаў Гродзенскай, Мінскай, Гомельскай абласцей распаўсюджваліся лістоўкі з заклікамі не прымаць удзелу ў выбарах.

Але пачатак «стыхійнай дэсталінізацыі» ў свядомасці большасці савецкіх людзей яшчэ не звязваўся з імем самога Сталіна. Сталінскі рэжым цалкам ідэнтыфікаваўся з сацыялізмам, што рабіла яго амаль што недатыкальным.

Праяўленне ў пэўнай часткі беларусаў пачуцця нацыянальнага гонару, дэмакратычных, антытаталітарных настройаў абвастрыла

¹ Касцюк М. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі. Мн., 2000. С. 261.

ахоўную рэакцыю рэжыму. Пачалося ўзмацненне ідэалагічнай апрацоўкі свядомасці людзей. Сталінскі рэжым імкнуўся прапагандыска-рэпрэсіўным шляхам закансерваваць існуючую сістэму грамадскіх адносін. Ідэалогія пасляваеннага сталінізму характарызувалася крайнім дагматызмам, нецярпімасцю да іншадумства. На афіцыйным узроўні праводзіліся кампаніі, накіраваныя на навязванне жорсткіх ідэалагічных стэрэатыпаў у навучы, культуры, літаратуры, падаўлення нацыянальнай свядомасці народа. Услед за сумна-вядомымі пастановамі ЦК УКП(б) «Аб часопісах “Звязда” і “Ленінград”» (1946 г.), якія распачалі ў СССР ідэалагічны прэсінг супраць творчай і навуковай інтэлігенцыі, выйшла пастанова ЦК УКП(б) «Аб рабоце ЦК КП(б) Беларусі», дзе ў безыдэйнасці, няправільным адлюстраванні савецкай рэчаіснасці абвінавчваліся такія пісьменнікі, як К. Крапіва (п’еса «Мілы чалавек») і А. Кучар (п’еса «Заложнікі»). Першаму ў віну ставілася безыдэйнасць, няправільнае, скажонае ўяўленне аб савецкім жыцці. Галоўны герой п’есы Жлукта хаваўся ад мабілізацыі ў Савецкую армію ў адным з прыфрантавых гарадкоў. Яго выказванні адносна савецкай палітычнай сістэмы, савецкіх людзей вызначаліся ў пастанове як антысавецкія, паклёпніцкія. У цэнтры п’есы А. Кучара была сям’я былога калгасніка Нічыпара, які ў час вайны стаў памагатым немцаў, а яго дачка Зіна палюбоўніцай нямецкіх афіцэраў. Зыходзячы з гэтага ў пастанове ЦК УКП(б) рабілася выснова аб скажэнні аўтарам карціны барацьбы беларускага народа з нямецкімі захопнікамі.

У адпаведнасці з ідэалагічнымі ўстаноўкамі ЦК УКП(б), у 1947 г. ЦК КПБ(б) прымае спецыяльныя пастановы «Аб рабоце Саюза пісьменнікаў і рэдкалегіі літаратурна-мастацкіх часопісаў БССР па выкананню пастановы ЦК УКП(б)», «Аб часопісах “Звязда” і “Ленінград”» і «Аб рабоце міністэрства кінематаграфіі БССР».

У гэтых пастановах зноў гучаць абвінавчання творчай інтэлігенцыі ў безыдэйнасці, адсутнасці тэм, якія б выхоўвалі народ у духу савецкага патрыятызму, самаахвярнага служэння радзіме і камуністычным ідэалам.

Напрыклад, літаратуразнаўца М. Ларчанка папракаўся за тое, што ў сваім артыкуле «Творчасць Алеся Гаруна» «пры асвятленні гістарычнага працэсу на першы план высоўвае моманты нацыянальна-вызваленчага руху ў гісторыі беларускага народа і аддае забыццю асноўны закон развіцця эксплуатацыйнага грамадства — класавую барацьбу»¹.

¹ Лыч Л., Навіцкі У. Указ. твор. С. 330.

У другой пастанове асаблівыя прэтэнзіі прад'яўляліся да кінафільма «Родныя напевы». Аўтараў абвінавацілі ў парушэнні прынцыпу сацыялістычнага рэалізму, што выяўлялася, у прыватнасці, у не характэрных для савецкай моладзі сумных песнях дарэвалюцыйнага часу і г.д.

Сталінскі палітыка-прававы рэжым імкнуўся кантраляваць усе бакі жыцця савецкага грамадства, у тым ліку, што глядзяць савецкія людзі, што яны чытаюць. З верасня 1947 г., згодна з указаннем Галоўліта СССР, па ўсёй краіне праводзілася цэнзурная праверка бібліятэчных фондаў. Выемцы, у першаю чаргу, падлягалі трафейныя выданні, якія былі завезены ў СССР ў час вайны з заходніх краін. Разам з замежнай кантралявалася і айчынная літаратура. З бібліятэк былі канфіскаваны і адпраўлены ў спецсховішчы кнігі, аўтары якіх былі рэпрэсаваны, а таксама літаратура, дзе згадваліся асобы, абвешчаныя «ворагамі народа».

Наступ на творчую інтэлігенцыю не абмяжоўваўся толькі папрокамі. Па абвінавачанню ў нацыяналізме былі падвергнуты рэпрэсіям паэты А. Александровіч, С. Грахоўскі, С. Шушкевіч і інш. Усяго ў Беларусі ў пасляваенны перыяд было рэпрэсіравана 238 пісьменнікаў.

У 1947 г. з пачатку ЦК УКП(б) пачалася барацьба з навуковай элітай краіны. Рэжым імкнуўся ізаляваць яе ад кантактаў са сваімі калегамі за мяжою, устанавіць «жалезную» заслону з сусветна вядомымі навукоўцамі капіталістычных краін. Той, хто ішоў на кантакты з замежнымі калегамі альбо выказваў нешта станоўчае ў іх бок, губляў у вачах ідэолагаў камуністычнага рэжыма гонар і вартасць савецкага чалавека. Звычайнымі для таго часу былі абвінавачанні ў антыпатрыятызме, паклонніцтве Захаду, «бязродным касмапалітызме». Пад гэтыя абвінавачанні папалі такія беларускія вучоныя, як прафесары-медыкі Ключева і Роскін, біёлаг-генетык А.Р. Жэбрак, рэктар Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі М.М. Каўцэвіч, дэкан біяфака БДУ імя У.І. Леніна В.Д. Акімава і інш.

Але, нягледзячы на рэпрэсіі, большасць народа заставалася зачараваная мудрасцю любімага «правадыра», «бацькі і настаўніка» І.В. Сталіна. І гэта не выпадкова, бо ўсе сродкі прапаганды працавалі на прыданне асобе Сталіна арэола геніяльнасці і непагрэшнасці. З ім звязвалі перамогу ў Вялікай Айчыннай вайне, пасляваеннае аднаўленне народнай гаспадаркі. У 1947 г. на беларускай мове пачаў выходзіць збор твораў Сталіна. У рэспубліцы было створана 7250 гурткоў па вывучэнню яго біяграфіі. У другой палове 1940 — пачатку 1950-х гадоў з'явілася нямала літаратурных твораў,

якія спявалі оды «бацьку» народаў. Прыкладам калектыўнага ўслаўлення дыктатара было пісьмо «Вялікаму Сталіну ў слаўную 70-ю гадавіну з дня нараджэння ад беларускага народа». Гэты твор быў сапраўдным узорам рабскага нізкапаклонства:

Як чыстая празрыстая крыніца
Струменем несціхаючым бруіць,
Так з сэрцаў нашых да цябе бруіцца
Любоў жывым струменем, як з крыніц.
Ты наша сонца, наша красаванне.
Жыві ж, наш бацька любы, многа год,
Прымі ж ад сэрцаў чыстых прывітанне,
Што беларускі шле табе народ!

Гэтае пісьмо павінна было ўзмацніць усенародную любоў да правадыра. Па ўсёй краіне праходзілі сходкі і мітынгі, на якіх народ знаёміўся са зместам пісьма і выказваў яму безумоўную згоду і падтрымку.

Такім чынам, дэмакратычныя тэндэнцыі ў развіцці грамадства ў пасляваенны перыяд блакіраваліся савецкім палітычным рэжымам, які працягваў ідэалагічны і рэпрэсіўны ўціск з мэтай падтрымання ў народзе пакорлівасці і безумоўнай веры ў мудрасць і непагрэшнасць улады. Гэта стрымлівала творчыя сілы народа, абмяжоўвала яго ініцыятыву.

10.2. Кансерватыўны і дэмакратычны напрамкі ў палітычнай думцы паслясталінскай пары

Пасля смерці Сталіна ў краіне былі зроблены першыя спробы дэмакратызацыі грамадскага жыцця. Пачаўся пэўны паварот да калектыўных метадаў вырашэння палітычных, гаспадарчых, культурна-асветніцкіх праблем. Адносная дэмакратызацыя назіралася ў дзейнасці партыйных арганізацый, прафсаюзаў, камсамола. Былі пашыраны правы мясцовых Саветаў. Прымаліся меры па ўмацаванню законнасці і правапарадку: была скасавана асобая нарада пры міністэрстве ўнутранніх спраў СССР, ліквідаваны ваенныя пракуратуры і трыбуналы. Аднаўляўся прынцып прэзумпцыі невінаватасці ў судаводстве, паводле якога чалавек мог быць пакараны толькі ў адпаведнасці з прысудам суда. Пачаўся працэс рэабілітацыі ахвяр таталітарызму. Але, на жаль, большасць рэпрэсаваных прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі былі рэабілітаваны пасмяротна.

Некаторыя магчымасці для актывізацыі навуковага пошуку з'явіліся ў даследчыкаў. Пачалася рэабілітацыя цэлых галін навукі, перш за ўсё генетыкі і кібернетыкі.

У паслясталінскі перыяд мела месца спроба на партыйна-дзяржаўным узроўні асэнсаваць стан беларускай мовы і культуры, а таксама намеціць крокі іх далейшага развіцця. У чэрвені 1953 г. на пленуме ЦК КП(б)Б была выказана заклапочанасць заняпадам беларускай мовы і пастаўлена задача пашырэння сеткі беларускамоўных школ. Але, на жаль, дадзенае рашэнне было кан'юнктурным, выкліканым агульнадэмакратычнымі настроямі ў грамадстве.

На самай справе з другой паловы 1950-х гадоў пачаўся новы ўсплеск русіфікацыі, які, па сутнасці, быў ініцыянаваны Першым сакратаром ЦК КПСС Мікітам Хрушчовым. На святкаванні 40-годдзя БССР ён сказаў: «Чым мы ўсе хутчэй будзем размаўляць на рускай мове, тым хутчэй пабудуем камунізм»¹.

Далейшае ідэалагічнае абгрунтаванне гэтага тэзіса з'явілася ў праграме КПСС, прынятай XXII з'ездам кіруючай партыі (кастрычнік 1961 г.). Галоўны пастулат праграмы быў — зліццё савецкіх нацый у адзіную камуністычную нацыю, іх культур у адзіную камуністычную культуру.

На самай справе нацыянальныя культуры, і асабліва беларуская, развіваліся на рускай нацыянальнай аснове — яе гісторыі, культуры, мове.

З усіх нацый СССР беларусы былі першымі, хто прыняў масавы перавод народнай адукацыі на рускую мову. Больш таго, самі грамадзяне рэспублікі пачалі звяртацца з заявамі ў адміністрацыю школ аб вызваленні іх дзяцей ад вывучэння беларускай мовы. Па сцвярджэнню вядомага сучаснага гісторыка Л. Лыча, на такое можа адважыцца толькі народ з істотна расхістанай нацыянальнай свядомасцю². Дабравольная, па сутнасці, асіміляцыя беларусаў знаходзіла тэарэтычнае абгрунтаванне не толькі ў матэрыялах партыйных форумаў, але і ў даследаваннях грамадазнаўцаў. Шырокае распаўсюджанне ў навуковых працах грамадазнаўцаў набыў тэзіс аб пераадоўванні беларускіх нацыянальных інтарэсаў і падпарадкаванні іх інтэрнацыянальным задачам. Напрыклад, філосаф А. Зямляннікаў пісаў: «Сціранне нацыянальных спецыфічных ад-

¹ Правда. 1989. 6 марта.

² Лыч Л. Беларуская нацыя і мова: Літаратурна-гістарычныя артыкулы. Мн., 1994. С. 44.

розненняў паміж беларускім і рускім народамі адбудзецца значна хутчэй, чым паміж іншымі нацыямі СССР»¹.

Наогул, у грамадска-палітычнай думцы таго часу адлюстравуўся складаны і супярэчлівы працэс барацьбы двух тэндэнцый: дэмакратычнай, якая імкнулася да вызвалення ўсіх сфер грамадскага жыцця ад скажэнняў сталінскай эпохі, і кансерватыўнай, якая асабліва ўзмацнілася пасля 1964 г., калі М.С. Хрушчоў быў адлучаны ад улады. Апошняя праявілася ў імкненні захаваць і прыстасаваць да новых рэалій грамадскай свядомасці старыя рычагі кіравання.

Правадніком дэмакратычнай ідэалогіі аднаўлення выступала, перш за ўсё, творчая інтэлігенцыя, якая ўвайшла ў гісторыю як пакаленне «шасцідзсятнікаў». У межах гэтай тэндэнцыі ідзе спроба асэнсавання прычыны і маштабы палітычных і маральных дэфармацый эпохі сталінізму і вывесці грамадства на шлях дэмакратычных пераўтварэнняў. З беларускіх дзеячаў культуры да «шасцідзсятнікаў» можна аднесці прэзаіка А. Кулакоўскага, які ў сваёй аповесці «Тры зоркі» дае крытычную ацэнку мясцовай савецкай наменклатуры, якая часта паводзіць сябе з падначаленымі людзьмі, як «удзельные князі», не прызнаючы ні ўлады, ні законаў, ні аўтарытэту; маладога прэзаіка Івана Чыгрынава, які імкнуўся да аб'ектыўнага з пункту гледжання агульначалавечай маралі паказу рэалій жыцця беларускай вёскі, якая ў часы вайны перажыла жакі акупацыі; Ніла Гілевіча, славутага беларускага паэта, які ў сваіх вершах асуджаў Сталіна і пароджаную ім сістэму; В. Каваленкі — літаратуразнаўца, які заклікаў выкарыстоўваць творчыя здабыткі замежных літаратараў, быць духоўнымі лекарамі грамадства; Васіля Тараса, які паставіў у літаратуры пытанне аб дэфіцыце павагі да чалавека ў савецкім грамадстве, і іншых.

Іх творчыя здабыткі выклікалі рэзка адмоўную рэакцыю партыйных структур. Аб гэтым сведчаць ацэнкі, дадзеныя вышэйназваным пісьменнікам на нарадзе творчай інтэлігенцыі, якая адбылася 19 сакавіка 1963 г. ў Мінску.

Лепшых прадстаўнікоў беларускай творчай інтэлігенцыі абвінавацілі ў скажэнні савецкай камуністычнай рэчаіснасці і ў прыхільнасці да «варожай тэорыі ўсёдаравання», якая разыходзіцца з нормамі «класавай маралі», у выкарыстанні вопыту «крайніх буржуазных мадэрністаў» і інш. Як бачым, самыя фар-

¹ Землянников А.Б. Дальнейшее сближение наций в период строительства коммунизма (по материалам отношений русской и белорусской нации). Мн., 1971. С. 10.

муліроўкі, якія прагучалі на сакавіцкай (1963 г.) нарадзе ў Мінску, нагадвалі вытрымкі з партыйных пастановаў сталінскіх часоў.

Пасля адстаўкі М.С. Хрушчова вышэйшае партыйнае кіраўніцтва краіны робіць усё, каб хутчэй пакончыць з палітычнай «адлігай». Зноў пачаў усталявацца жорсткі кантроль ЦК КПБ над грамадскай думкай, уведзяцца цэнзурныя абмежаванні правоў інтэлігенцыі на свабоду творчасці.

У другой палове 1960-х гадоў у пастановах ЦК КПБ таксама падвяргаюцца крытыцы творы беларускіх пісьменнікаў, якія рэалістычна адлюстроўвалі рэчаіснасць: «Дабрасёлы» А. Кулакоўскага, «Мёртвым не баліць» В. Быкава і інш. Напрыклад, 8 красавіка 1966 г. ў газеце «Советская Белоруссия» быў змешчаны рэдакцыйны артыкул пад тэндэнцыйнай назвай «Вопреки правде жизни», у якім падвяргалася жорсткай крытыцы творчасць Васіля Быкава. Пісьменніка абвінавачвалі ў «псеўдагуманізме, запазычаным у заходніх пісьменнікаў пацыфісцкага толку», дакаралі тым, што ён «няправільна паказвае адносіны салдат і афіцэраў да палонных немцаў», а «іншы раз даходзіць да святатцтва, да здзеку над тым, перад чым варта прыхільна зняць шапку». І ў рэшце рэшт рабілася выснова, што пісьменнік В. Быкаў «не садзейнічае выхаванню ў народа любові і павагі да Савецкай Арміі, зневажае лепшыя патрыятычныя пачуцці нашых людзей»¹.

Можна ўявіць, якія наступствы выклікаў бы такі артыкул у цэнтральнай газеце ў 30–50-я гады XX ст. Але ішла вясна 1966 г., і ў свядомасці «шасцідзсятнікаў» яшчэ жыло спадзяванне на далейшае аднаўленне грамадства, пазбаўленне яго ад праяў сталінізму. Таму адказам на артыкул у «Советской Белоруссии» стаў ліст 53 пісьменнікаў у абарону В. Быкава, накіраваны ў ЦК КПБ. Ліст-пратэст, падпісаны такімі класікамі беларускай літаратуры, як М. Лынькоў, Я. Брыль, М. Танк, П. Панчанка, А. Куляшоў, Г. Бураўкін, А. Вярцінскі і інш, адыграў на той час сваю станоўчую ролю. Але трэба адзначыць, што ўжо ў канцы 1960-х гадоў савецкі палітычны рэжым зноў вярнуўся да негатыўнай ацэнкі творчасці В. Быкава і яго імя. Так, у прыватнасці, у лісце старшыні КДБ СССР Ю. Андропова, які быў накіраваны ў ЦК КПСС, вядомы беларускі пісьменнік абвінавачваўся ў паклёпе на Савецкую Армію. Аўтар ліста паведамляў аб падрыхтоўцы мерапрыемстваў, накіраваных на прадухіленне магчымых варожых акцый з боку пісьменніка і перавыхаванне яго.

¹ Вярцінскі А. Ліст 53-V // Народная воля. 2003. 3 студз.

Як водгук на адыход ад палітычнай адлігі і спробу рэстаўрацыі неасталінізму ў краіне пачаўся дысідэнцкі рух. Дысідэнтамі (ад лац. *dissidere* — не згаджацца) называлі людзей, якія выступалі супраць несправядлівасці і парушэння правоў чалавека.

Татальны кантроль партыі за сродкамі інфармацыі, друку, за культурным жыццём і г.д. не выключалі, аднак, таго, што людзі маглі знаходзіць і іншыя шляхі для абмену думкамі і ідэямі. Напрыклад, з дапамогаю выпуску самавыдавецкай літаратуры, распаўсюджвання інфармацыйных лістоў і пракламацый, нарэшце, шляхам асабістых кантактаў і сустрэч. Ажыццяўленне кантролю за такімі нефармальнымі праявамі грамадска-палітычнай думкі замацоўвалася за шырока разгалінаванымі структурамі органаў КДБ з яго неабмежаванымі магчымасцямі і шматлікімі сродкамі сочкі і ціску на асобу.

Неабходна адзначыць і тое, што пад барацьбу з іншадумствам у савецкай дзяржаве была падведзена прававая аснова. У крымінальныя кодэксы саюзных рэспублік былі ўведзены адпаведныя артыкулы. Так, згодна з артыкулам 67 Крымінальнага кодэкса БССР, за агітацыю і прапаганду, «якая праводзіцца ў мэтах падрыву ці паслаблення савецкай сістэмы», прадугледжвалася пазбаўленне волі тэрмінам ад 6 месяцаў да 7 год з высылкай тэрмінам ад 2 да 5 год¹.

Нягледзячы на тое, што дысідэнцтва ў Беларусі не прыняло такіх памераў, як у Расіі, усё ж яго ідэі знайшлі пэўнае ўвасабленне ў грамадска-палітычнай думцы рэспублікі. У прыватнасці, беларускія дысідэнты выступалі супраць русіфікацыі нацыянальнай культуры, за пашырэнне ўжывання беларускай мовы, за абарону дэмакратычных правоў і свабод працоўных.

Напрыклад, на філалагічным факультэце БДУ у сярэдзіне 1960-х гадоў быў створаны дысідэнцкі гурток, у які вайшлі студэнты філалагічнага факультэта У. Іскрык, А. Белавус, Ю. Міцкевіч (унук Якуба Коласа), студэнт-гісторык М. Ткачоў і інш. Гурток на філфаку стаў каардынацыйным цэнтрам іншых груп, якія ўзніклі на фізічным факультэце БДУ і Мінскім трактарным заводзе.

Гурткі былі нешматлікія, у кожным не больш за 10 чалавек. Яны не заклікалі да аткрытай барацьбы з уладаю, а на сваіх пасяджэннях разважалі аб лёсе Беларусі, марылі аб яе незалежнасці. Гурткоўцы вывучалі гісторыю Айчыны, імкнуліся разабрацца ў адносінах кіраўніцтва СССР (Крамля) да Беларусі. Маладых патрыётаў турбавала тое, што крамлёўскія ўлады не лічацца з сама-

¹ Гл.: Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Белорусской ССР. Мн., 1989. С. 141.

бытнасцю Беларусі, а разглядаюць яе як галіну славянска-рускага дрэва і падштурхоўваюць беларусаў да нацыянальнага самазнішчэння. Работу па вывучэнню гісторыі Беларусі і прапагандзе здабыткаў беларускай гістарычнай грамадска-палітычнай думкі маладыя патрыёты бацькаўшчыны вялі сярод студэнцкай моладзі. Гурткоўцы нават стварылі так званы падпольны ўрад незалежнай Беларусі. У выніку даносу «маральна няўстойлівыя» студэнты, якім у віну ставіўся нацыяналізм і антысаветчына, былі выключаны з БДУ¹.

У 1968 г. адбываюцца стихійныя акцыі студэнтаў беларускага аддзялення філалагічнага факультэта супраць рашэння рэктарату аб выкладанні грамадскіх дысцыплін (гісторыі КПСС, марксісцка-ленінскай філасофіі, палітэканоміі, навуковага камунізму) на рускай мове. І на гэты раз актывістаў стихійнага пратэсту выключаюць з ліку студэнтаў.

У 1974 г. група так званых «нацыяналістаў» узнікла ў Акадэміі навук БССР. Яны выступалі супраць русіфікацыі беларускага насельніцтва, фальсіфікацыі гісторыі Беларусі, за адраджэнне яе культуры. Узначальваў групу загадчык аддзела літаратуры, мовы і фальклору Беларускай савецкай энцыклапедыі Рабкевіч.

Партыйнымі ўладамі погляды Рабкевіча і яго групы былі ацэнены як нацыяналістычныя, усе яны былі выключаны з КПСС і пазбаўлены пасадак. Вучоныя Акадэміі навук адстойвалі не толькі пазіцыі беларускай мовы. У тым жа 1974 г. партыйная арганізацыя гэтай навуковай установы разглядала справу супрацоўніка інстытута літаратуры АН БССР, кандыдата філалагічных навук В.К. Зайцава. Віна апошняга заключалася ў тым, што ён выказваўся ў падтрымку рускага пісьменніка-дэсідэнта А. Салжаніцына, а таксама крытыкаваў распачатае партыйным камітэтам сацыялістычнае спаборніцтва сярод навукоўцаў. Пры разглядзе персональнай справы В. Зайцава на пасяджэнні парткома Акадэміі навук ён адстойваў свае ранейшыя погляды. Паводзіны вучонага кваліфікаваліся як «палітычная блізарукасць» і парушэнне ўстава КПСС. Гэта абвінавачанне стала падставай для рашэння аб выключэнні В. Зайцава з шэрагаў КПСС, у якой ён знаходзіўся з 1943 г.²

Арыгінальную форму пратэсту супраць панавалых парадкаў абраў загадчык кафедры Мінскага медыцынскага інстытута прафесар У. Мірончык. На працягу 1979–1982 гг. ён дасылаў у самыя вы-

¹ Гл.: Комсомольская правда. 2000. 1 дек.

² Гл.: Лыч Л., Навіцкі У. Указ. твор. С. 371.

сокія партыйныя інстанцыі «сустрэчныя заклікі да ЦК КПСС». Вось некаторыя з іх: «Далой афганскую авантуру, а вінаватых за яе пад суд!», «Няхай выбары ў Саветы будуць дэмакратычнымі», «Няхай у Беларусі не закрываюцца беларускія школы»¹. Справу У. Мірончыка разглядаў КДБ. Аўтара абвінавачлі ў паклёпе на Савецкі Саюз. Ён быў выключаны з радоў КПСС, зняты з пасады загадчыка кафедры і адпраўлены на прымусовае лячэнне ў псіхіятрычную бальніцу.

Манаполія партыі на кіраўніцтва ўсімі бакамі жыцця выклікала і іншыя пратэсты, часам стыхійныя, як гэта было ў Слуцку. У кастрычніку 1967 г. у горадзе адбыўся суд над загадчыкам адзела культуры мясцовага выканкома, камуністам, які ўчыніў забойства чалавека. Для веры ў тое, што суд будзе аб'ектыўным і справядлівым, у людзей не было. Гэта і з'явілася прычынаю беспарадкаў, якія ўзніклі каля будынка суда. Натоп у некалькі тысяч чалавек патрабаваў для забойцы смяротнага пакарання. У выніку беспарадкаў было спалена памяшканне суда. У сувязі з гэтымі падзеямі было асуджана 70 чалавек, двое з якіх да вышэйшай меры пакарання². Трагедыя ў Слуцку мела не толькі крымінальны аспект. Яна ўяўляла сабою і палітычны пратэст і антысавецкую акцыю, у якой праявіўся недавер да мясцовых улад і суда.

Акцыі пратэсту ў Беларусі ў той час не былі вядомы шырокай грамадскасці, яны старанна замоўчваліся. Усе звязаныя з імі матэрыялы былі строга засакрэчаны.

Змагаючыся з дысідэнтамі, кіраўніцтва камуністычнай партыі і савецкага ўрада імкнулася стварыць уражанне аб шырокай падтрымцы народам унутранай і знешняй палітыкі Савецкага Саюза, у аснове якой ляжала марксісцка-ленінская ідэалогія. Для гэтага наладжваліся пампезныя святкаванні ў дні Кастрычніцкай рэвалюцыі і Першага мая, якія лічыліся рэвалюцыйнымі святамі. Формамі такіх урачыстасцей былі масавыя сходы, мітынгі, грандыёзныя дэманстрацыі, у якіх прымалі ўдзел дзесяткі тысяч чалавек. Першачарговай задачай кіруючай партыі было забеспячэнне чысціні марксісцка-ленінскай ідэалогіі, якая бачылася цэментуючай асновай савецкага грамадства.

У грамадска-палітычнай і навуковай думцы пасляваеннага часу шырока абмяркоўваліся зробленыя на партыйных з'ездах заключэнні, якім надавалася значэнне гістарычных. У працах гісторыкаў,

¹ Мірончык У. Патрыятызм — галоўны стой / / ЛіМ. 1993. 5 сак.

² Гл.: Касцюк М. Указ. твор. С. 286.

філосафаў, правазнаўцаў у перыядычным друку рабіліся спробы тэарэтычнага абгрунтавання выскоў аб «поўнай і канчатковай перамозе сацыялізму» (1959 г.), «аб разгорнутым будаўніцтве камунізму» (1961 г.), «аб развітым і сталым сацыялізме», «аб новай гістарычнай супольнасці «савецкі народ»» (1972 г.) і інш.

Апошняя выснова была зроблена спачатку ў асабістай прамове Л.І. Брэжнева, а потым і на XXIV з'ездзе КПСС (1971 г.). Было заяўлена, што ў краіне ўжо «ўзнікла новая гістарычная супольнасць людзей — савецкі народ». Гэта азначала, што нацыі павінны разглядацца як перажытак мінулага. Так узнік новы напрамак у дзейнасці партыі, галоўная сутнасць якога заключалася ў пераходзе як ў тэорыі, так і на практыцы да непрыкрытай русіфікацыі. Да тэарэтычнай распрацоўкі паняцця «савецкі народ» падключыліся дзесяткі навуковых інстытутаў, тысячы вучоных. Усё рабілася дзеля таго, каб даказаць, што нацыі — гэта ўжо не нацыі, а часткі нейкай новай супольнасці, якія ў хуткай перспектыве павінны цалкам растварыцца.

На практыцы гэта азначала поўную знявагу да нацыянальна-культурных асаблівасцей нацый і народнасцей, задушэння ўсяго, што садзейнічала іх захаванню, пашырэнню русіфікацыі па ўсіх напрамках.

Разам з тым, у асяроддзі інтэлігенцыі ўсё часцей чуецца крытыка вышэйназваных пастулатаў, падкрэсліваецца іх неадпаведнасць савецкай рэчаіснасці. Так, напрыклад, вядомы беларускі дысідэнт Міхаіл Кукабака за антысавецкія выказванні ў 1979 г. быў асуджаны бабруйскім гарадскім судом на падставе артыкула 67 Крымінальнага кодэкса БССР за «распаўсюджванне заведама ілжывых вымыслаў, якія ганьбуюць савецкі дзяржаўны і грамадскі лад». Падчас судовага працэсу ў сваім апошнім слове ён сказаў: «Камунізм савецкага ўзору ёсць сістэма поўнага падаўлення і разбурэння асобы»¹. Іншадумства каштавала Кукабаку 17 год пазбаўлення волі. Трэба адзначыць, што першы раз М. Кукабака быў асуджаны ў 1968 г. за пратэст супраць увядзення савецкіх войск у Чэхаславакію.

У дысідэнцкім асяроддзі з'яўляецца спроба нестандартнага погляду на традыцыйныя ідэалагічныя каштоўнасці. Так, у праграмных дакументах КПСС, Савецкай Канстытуцыі 1977 г. сацыялістычная ўласнасць атаясамлівалася з дзяржаўнай. Але ў ася-

¹ Гл.: Уліцёнак А. Іншадумцы = Мыслящие иначе. Мн., 1991. С. 234.

роддзі беларускай навуковай інтэлігенцыі назіраліся крытычныя адносіны да такога падыходу. Паводле разважанняў вядомага беларускага публіцыста і палітыка А. Сідарэвіча, які ў 1970-х гадах выкладаў філасофію ў Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі, бальшавіцкія лідэры, а пазней кіраўнікі і ідэолагі КПСС, збыталі сацыялізацыю сродкаў вытворчасці з іх этатызацыяй, адзяржаўленнем. На яго думку, грамадскія сродкі вытворчасці становяцца праз кааперацыю, акцыянерныя таварыствы, свабодныя асацыяцыі вытворцаў. І менавіта капэратыўная, акцыянерная ўласнасць нараджае народны капіталізм, калі рабочыя купляюць акцыі. Прыклады такой «цывілізаванай кааперацыі» вучоны бачыў у Швецыі, Даніі, Германіі і іншых развітых краінах свету¹.

Цікавыя думкі наконт перспектывы развіцця беларускай нацыі былі выказаны гісторыкам А. Каўкам у «Пісьме рускаму сябру», якое было надрукавана за мяжой ў 1979 г.

Аўтар звяртаў увагу на вялікую шкоду палітыкі русіфікацыі, якая праводзілася ў Беларусі. Яе арганізатары, на думку вучонага, ігнаруюць элементарную ісціну аб тым, што кожны народ прыносіць у агульначалавечую скарбніцу «сваё імя і годнасць, непаўторны букет свайго разумення ісціны і прыгажосці». Сродкамі пераадолення нацыянальнага нігілізму, пераўтварэння ў рэальнасць ідэі беларускай дзяржаўнасці аўтар лічыць падзвіжніцкую працу па адраджэнню духоўных каштоўнасцей народа. Аптымістычныя спадзяванні А. Каўкі на тое, што Беларусь нарэшце стане дэмакратычнай цывілізаванай дзяржавай, падзялялі лепшыя сыны бацькаўшчыны, якія ў наступныя дзесяцігоддзі прыклалі практычныя намаганні дзеля рэалізацыі незалежніцкіх, дэмакратычных ідэалаў.

Савецкую, у тым ліку і беларускую палітыка-прававую думку не абыходзяць такія распаўсюджаныя на Захадзе тэорыі, як канцэпцыя «дзяржавы ўсеагульнага шчасця» (вызначэнне краін заходняй дэмакратыі), тэорыя «канвергенцыі» (сумеснага існавання дзяржаў розных сацыяльных арыентацый пры ўспрыманні станоўчых рыс адзін аднаго і адмове ад аджыўшых рыс), тэорыя «прававой дзяржавы». Гэтыя канцэпцыі знаходзілі прыхільнікаў у неафіцыйнай думцы і падвяргаліся сакрушальнай крытыцы на афіцыйным узроўні, сярод набліжаных да ўлады навукоўцаў і прапагандыстаў.

¹ Гл.: Уліцёнак А. Указ. твор. С. 41.

Так, тэорыя прававой дзяржавы была абвешчана буржуазнай ілжэнаукай, якую выкарыстоўвалі ідэйныя ворагі камунізму ў прапагандысцкіх мэтах. Асноўныя палажэнні тэорыі прававой дзяржавы ці катэгарычна адмаўляліся (прынцыпы цывільнага грамадства, размежавання ўлад, непакіснасць свабоды асобы), ці скажаліся з мэтай дагадзіць палітычнаму самавольству (дэмакратызм законатворчасці, верхаўенства закона, адказнасць за правапарушэнне і інш.).

Адмоўную ролю ў станаўленні прававой дзяржавы адыгрывалі і тыя абставіны, што савецкая юрыдычная навука доўгі час лічыла непрымальнай саму ідэю такой дзяржавы, таму што яна была абвешчана яшчэ ў перыяд еўрапейскіх буржуазна-дэмакратычных рэвалюцый. Такі падыход адлюстроўваў негатыўныя адносіны да тых агульначалавечых каштоўнасцей, якія складаліся на працягу тысячагоддзяў у сферы дзяржаўных, прававых адносін.

Такім чынам, адсутнасць дэмакратычных свабод у краіне, татальны кантроль з боку наменклатурнай улады за ўсім, што датычылася грамадска-палітычнага жыцця, у рэшце рэшт сталі прычынаю шырока распаўсюджанай у грамадстве апатыі і абыхавасці да палітыкі і ідэалогіі, прававога нігілізму.

10.3. Развіццё юрыдычнай навукі ў Беларусі (1945—1980-я гады XX ст.)

Асноўнымі прычынамі, якія актывізавалі развіццё даследаванняў у галіне дзяржавы і права, былі выхад БССР на міжнародную арэну, частковая дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця, пашырэнне самастойнасці саюзных рэспублік у праватворчай дзейнасці і прыняцце на ХХІІ з'ездзе КПСС (1961 г.) праграмы пабудовы камунізму. Апошняя выклікала распацоўку шэрагу праблем, звязаных са змяненнямі функцый дзяржавы і права ў працэсе пераходу ад сацыялізму да камунізму.

Таму невыпадкова ў краіне значнае развіццё атрымалі даследаванні ў галіне дзяржаўнага і міжнароднага права. З'яўляюцца працы, у якіх аналізуюцца пытанні суверэнітэту БССР у складзе СССР, міжнароднай правасуб'ектнасці БССР, разглядаюцца характэрныя рысы заходніх дэмакратый і іх дзяржаўнага апарату.

Так, напрыклад, сярод прац, у якіх даследуюцца вышэйназваныя праблемы, у першую чаргу патрэбна назваць дзве манаграфіі Ю.П. Броўкі «Международная правосубъектность БССР» і «Бело-

русская ССР — суверенный участник международного общения», манаграфію В.А. Дарогіна «Суверенитет в советском государственном праве», работу С. Р. Віхарава «Суверенитет БССР в составе СССР», кнігі В.П. Сярэбранікава «Конституционное право Франции» і Г.Г. Байчарова «Политическая организация США» і інш.

Пашырэнне праватворчасці дзяржаўных органаў БССР пацягнула за сабою ўзрастанне творчай актыўнасці вучоных-юрыстаў. На працягу пасляваеннага часу амаль ва ўсіх галінах юрыдычнай навукі быў набыты неабходны навуковы патэнцыял.

У галіне тэорыі дзяржавы і права распрацоўваліся такія праблемы, як роля мясцовых Саветаў як органаў самакіравання, шляхі ўдасканалення савецкага выбарчага права і прадстаўнічай сістэмы ў БССР, прававога становішча савецкіх грамадзян, задачы і метады народнага кантролю і інш. Курс на камуністычнае будаўніцтва абумовіў распрацоўку праблем уздзеяння права на стварэнне матэрыяльна-тэхнічнай базы камунізму, прававога забеспячэння планавага развіцця эканомікі рэспублікі, ролі права ў вырашэнні задач дзяржаўнага будаўніцтва, ролі права ў агульнай сістэме сацыяльных нормаў і г.д. Так, у кнігах С.Г. Драбязкі «Право и коммунизм», «Право и материальная база коммунизма», «Роль законодательства в создании материально-технической базы коммунизма» асвятлялася прырода сацыялістычнага агульнанароднага права, аналізаваліся ўмовы перарастання яго ў правілы камуністычнага супольнага жыцця. Вышэйназваныя праблемы распрацоўваліся таксама ў даследаваннях А.А. Галаўко, Н.А. Кудзінава, А.Г. Лейзерава, У.А. Кучынскага, А.Н. Крамніка і інш.

Арыентацыя савецкага грамадзянскага заканадаўства на рэгламентацыю дагаворных адносін паміж сацыялістычнымі прадпрыемствамі выклікала неабходнасць у актывізацыі даследаванняў у галіне грамадзянскага і грамадзянска-працэсуальнага права. Акрамя выдання ў 1975–1978 гг. калектыўнай манаграфіі «Гражданское право БССР» (у трох кнігах), ішлі распрацоўкі асобных праблем грамадзянскага права. Сярод іх можна адзначыць работы Ф.І. Гаўзе «Обязательственное право» і «Социалистический гражданско-правовой договор», кнігі В.Ф. Чыгіра «Договор подряда по капитальному строительству» і «Советское жилищное право» і інш.

У пасляваенны час узніклі такія новыя галіны ў прававой навуцы, як гісторыя дзяржавы і права Беларусі і судовая псіхалогія.

Згодна з прынятай канцэпцыяй гісторыі дзяржавы і права Беларусі яе перыядызацыя пачыналася з 1 студзеня 1919 г. — дня абвяшчэння БССР. Таму даследаваўся ў асноўным савецкі перыяд беларускай гісторыі. Інстытутам філасофіі і права АН БССР у 70-я гады XX ст. была падрыхтавана «Гісторыя дзяржавы і права Беларускай ССР» у двух тамах, аўтарамі якой з'яўляліся такія вядомыя навукоўцы, як С.П. Маргунскі, У.А. Кучынскі, В.І. Шабайлаў, Э.А. Саркісав, В.А. Дарогін, В.С. Шыкуноў, І.І. Пацяружа, В.М. Арцемава, В.І. Семянкоў, Ю.П. Броўка і інш.

Асобныя даследаванні былі прысвечаны праблемам утварэння БССР, развіцця дзяржавы і права БССР у першыя гады савецкай улады, судоваму будаўніцтву, гісторыі развіцця судаў і пракуратуры ў рэспубліцы, дзейнасці Саветаў па калектывізацыі сельскай гаспадаркі.

У кантэксце сказанага патрэбна адзначыць працы С.П. Маргунскага «Государственное строительство БССР на первом этапе её развития», «Создание и упрочение белорусской государственности»; манаграфію В.А. Круталевіча «Рождение Белорусской Советской республики»; работы І.І. Марціновіч «История суда в БССР» і «Адвокатура в БССР», манаграфію А.А. Галаўко «Деятельность Советов Белоруссии по осуществлению экономической политики в деревне в 1927–1936 годах»; працу Л.А. Прыходзькі «Государственно-правовое руководство коллективизацией сельского хозяйства Белоруссии» і інш.

У канцы 1960–1970-х гадоў з'яўляюцца работы Я.А. Юхо, якія былі прысвечаны гісторыі дзяржавы і права Беларусі феадальнага перыяду. Так, у манаграфіі Я.А. Юхо «Правовое становішча насельніцтва Беларусі ў XVI ст.» быў дадзены глыбокі аналіз прававога становішча розных груп насельніцтва Беларусі, крыніц феадальнага права, развіцця крымінальнага, грамадзянскага і сямейнага права, цэнтральных і мясцовых судовых органаў.

Найбольш эфектыўна ў галіне судовай псіхалогіі працавалі такія даследчыкі, як А.В. Дулаў, Г.Г. Шыханцоў, Ф.В. Глазырын, М.І. Порубаў і інш. Іх даследаванні былі прысвечаны праблемам псіхалагічнага аналізу на папярэднім следстве, псіхалогіі следчага і іншым пытанням. Так, напрыклад, А.В. Дулавым былі падрыхтаваны работы «Вопросы теории судебной экспертизы», «Введение в судебную психологию», «Основы психологического анализа на предварительном следствии», Д.П. Котаў і Г.Г. Шыханцоў напісалі «Практикум по судебной психологии»; М.І. Порубаў апублікаваў

манаграфію «Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике» і інші.

Такім чином, нягледзячы на розныя ідэалагічныя забароны і скажэнні, прававая навука пасляваеннага перыяду атрымала даволі хуткае развіццё і стала фундаментам для сённяшняй юрыдычнай навукі.

Глава 11

ПАЛІТЫКА-ПРАВАВАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

11.1. Новыя палітыка-эканамічныя рэаліі канца 1980 — пачатку 1990-х гадоў і іх уздзеянне на палітычную і прававую думку Беларусі

У пачатку 1980-х гадоў у эканоміцы Савецкага Саюза сталі востра адчувацца крызісныя з'явы. Гэта вымусіла кіраўніцтва КПСС і дзяржавы на чале з М.С. Гарбачовым пачаць у 1985 г. дэмакратызацыю грамадскага і дзяржаўнага ладу. Быў абвешчаны новы курс на паскарэнне і перабудову, у пачатку 1990-х гадоў зроблены крокі па пашырэнню рыначных адносін, пачалі ўтварацца палітычныя партыі і грамадскія аб'яднанні, пашырыліся правы заканадаўчых органаў, паслабілася цензура.

Лібералізацыя палітычнага жыцця ў Савецкім Саюзе аказала значны ўплыў на рух саюзных рэспублік у напрамку стварэння суверэнных дзяржаў. Адной з першых абвясціла аб сваім суверэнітэце і вяршыньстве яе законаў над саюзнымі законамі РСФСР (12 чэрвеня 1990 г.). Гэты акт выклікаў цэлы парад суверэнітэтаў савецкіх рэспублік, сярод якіх была і БССР. 27 ліпеня 1990 г. Вярхоўны Савет БССР XII склікання прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР. У Дэкларацыі абвешчаны ідэі, на аснове якіх прадугледжвалася забяспечыць дзяржаўнае будаўніцтва. Перш за ўсё вышэйшай мэтай, у імя якой абвешчаўся дзяржаўны суверэнітэт, аб'яўлялася свабоднае развіццё і дабрабыт, годнае жыццё кожнага грамадзяніна рэспублікі.

Дэкларацыя абвешчала зямлю, яе нетры і іншыя прыродныя рэсурсы на тэрыторыі БССР уласнасцю беларускага народа. Тэрыторыя Беларускай ССР аб'яўлялася непадзельнай і недатыкальнай. Усталёўвалася вяршэнства Канстытуцыі БССР і законаў Беларускай ССР над законамі Савецкага Саюза. У Дэкларацыі гаварылася аб неабходнасці забеспячэння функцыянавання беларускай мовы ва ўсіх сферах грамадскага жыцця, захавання нацыянальных традыцый і гістарычнай сімволікі.

У Дэкларацыі ставілася мэта зрабіць тэрыторыю рэспублікі бяз'ядзернай зонай, а дзяржаву — нейтральнай. Замацоўвалася права рэспублікі самастойна заключаць саюзы з іншымі дзяржавамі і свабодна выходзіць з гэтых саюзаў.

Дэкларацыя канстатавала, што важнейшым прынцыпам існавання Рэспублікі Беларусь як прававой дзяржавы з'яўляецца размежаванне заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады. Гэты прынцып мае фундаментальнае значэнне для дзяржаўнага будаўніцтва на асновах дэмакратыі, павагі правоў асобы, роўнасці ўсіх перад законам. Пасля правалу жнівеньскага путчу (21 жніўня 1991 г.) на пасяджэнні нечарговай, пятай сесіі Вярхоўнага Савета БССР (25 жніўня) быў прыняты закон «Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР». Гэта адзначала, што пры ўзнікненні супярэчнасцей паміж артыкуламі Канстытуцыі БССР 1978 г. і палажэннямі Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР неабходна было кіравацца дэкларацыяй як вышэйшым канстытуцыйным законам у Беларусі.

Падзеі пачатку 1990-х гадоў змянілі палітычны, сацыяльна-эканамічны і ідэалагічны воблік Беларусі. За гэты час краіна прайшла праз такія змяненні, якіх бы хапіла на стагоддзі. Была прынята новая Канстытуцыя, адменена кіруючая роля КПСС, узніклі розныя формы ўласнасці, абраны першы Прэзідэнт, створаны Канстытуцыйны Суд, абвешчана будаўніцтва дэмакратычнай, сацыяльнай і прававой дзяржавы.

Гэтыя перамены дастаткова выразна выявіліся ў разняволенні грамадскай думкі ад былой ідэалагічнай залежнасці, адыходзе ад звыклай падначаленасці знешняму ўціску, дэмакратызацыі дзяржаўна-палітычнай і заканадаўча-прававой сфер. Пачаў афармляцца новы, шматпартыйны спектр жыцця. Прыпыненыя на працягу дзесяцігоддзяў працэсы нацыянальнага самавызначэння беларусаў атрымалі імпульсы да свайго адраджэння і развіцця.

Разам з тым, пашырэнне дэмакратычных каштоўнасцей у беларускім грамадстве абцяжарвалася шэрагам абставін гістарычнага характару. Яны заключаліся ў тым, што грамадскае жыццё былых савецкіх рэспублік на працягу дзесяцігоддзяў знаходзілася пад моцным уздзеяннем універсальскай дактрыны, якая цалкам падпарадкоўвала чалавека вышэйшым, дзяржаўна-ідэалагічным мэтам. Адбіткам гэтага стала падатлівасць большасці членаў грамад-

ства на любыя дзеянні ўладных структур. Для беларусаў таталітарная спадчына абцяжарвалася тым, што станаўленне іх як нацыі ў другой палове XIX — пачатку XX стст. праходзіла ва ўмовах адсутнасці сваёй дзяржаўнасці і ціску з боку рускага вялікадзяржаўнага шавінізму на нацыянальную мову і культуру. Таму ў значнай часткі беларусаў праяўляўся сіндром малавартаснай, падначаленай нацыі.

Грамадска-палітычная і духоўна-культурная сітуацыя, гістарычна ўсталяваная ў Беларусі, была абумоўлена таксама яе геапалітычным становішчам, адкрытасцю як захаду, так і ўсходу Еўропы. На працягу стагоддзяў Беларусь была рэгіёнам сустрэч і супрацьборства розных палітычных і культурных уплываў, што накладвала адбітак на фарміраванне беларускай нацыі, яе свядомасці і культуры. Гэта прыводзіла да афармлення дваістасці, двухполюснасці, арыентацыі нацыянальнай свядомасці ў кірунку Усход—Заход.

Такім чынам, працэсы дэмакратызацыі ў беларускім грамадстве, заканадаўчае афармленне дзяржаўнага суверэнітэту Рэспублікі Беларусь, з аднаго боку, і ідэолага-палітычная спадчына папярэдніх перыядаў беларускай гісторыі — з другога вызначылі дзве асноўныя тэндэнцыі ў грамадска-палітычнай і прававой думцы сучаснай Беларусі.

Першая тэндэнцыя накіравана на хутчэйшае духоўна-гуманістычнае абнаўленне грамадства на глебе выпрабаваных часам агульначалавечых каштоўнасцей дэмакратыі, незалежнасці, правоў асобы, народнага дабрабыту. Другая тэндэнцыя накіравана на падначаленне грамадства дзяржаве, монаідэалагізацыю грамадскай свядомасці, нівеліроўку індывіда, падтрымку прэстыжнасці каштоўнасцей улады і сілы, а таксама гіпертрафіраванага ўяўлення пра ролю вышэйшага аўтарытэту. У межах гэтай тэндэнцыі назіраюцца спробы стараннай эксплуатацыі аджылых сацыяльна-псіхалагічных стэрэатыпаў, прагматычнага выкарыстання іх прадстаўнікамі асобных сацыяльна-палітычных сіл у сваіх вузкагаістычных інтарэсах.

Такая агульная сітуацыя параджае ўнутраную супярэчлівасць, дваістасць палітыка-прававой думкі, выразнае афармленне ў ёй супрацьлеглых вартасна-ідэалагічных устаноў па лініі таталітарызм—дэмакратыя.

11.2. Канстытуцыйны працэс у Рэспубліцы Беларусь і яго адлюстраванне ў палітыка-прававой думцы краіны

У сучаснай палітыка-прававой думцы значнае месца пачала займаць такая навуковая катэгорыя, як канстытуцыяналізм. Пад ёю разумеецца, па-першае, абмежаванае канстытуцыйнай дзяржаўнае кіраванне, па-другое, палітыка-прававая тэорыя, у якой абгрунтаўваецца неабходнасць усталявання канстытуцыйнага ладу, а таксама канстытуцыйныя ідэі, накіраваныя на ўдасканаленне дэмакратычных асноў дзяржавы.

Сучаснае агульнапрынятае разуменне сутнасці Канстытуцыі заключаецца ў тым, што яна з'яўляецца асноўным прававым механізмам абмежавання дзяржаўнай улады, г.зн. устанаўлівае межы ўмяшальніцтва дзяржавы ў галіну правоў і свабод чалавека і грамадзяніна. Таму ўсе сучасныя канстытуцыі па меншай меры замацоўваюць два важныя аспекты: абвяшчэнне і гарантаванне правоў і свабод чалавека і грамадзяніна; вызначэнне асноў канстытуцыйнага ладу, формы дзяржавы (формы кіравання, палітыка-прававы рэжым, формы дзяржаўнага ўладкавання) і інш.

З пачатку 1990-х гадоў у сувязі з набыццём Беларуссю суверэнітэту і да сённяшняга часу ў палітыка-прававой думцы рэспублікі шырока абмяркоўваюцца праблемы канстытуцыяналізму. Пытанні формы кіравання і падзелу ўлад, грамадзянскай супольнасці і сацыяльнай дзяржавы, правоў чалавека і грамадзяніна і іншыя канстытуцыйныя ідэі неаднаразова ўздымаліся на тэарэтычных і навукова-практычных канферэнцыях, абмяркоўваліся ў навуковых выданнях і сродках масавай інфармацыі. Свае меркаванні па адзначаных пытаннях выказвалі вядомыя палітыкі, навукоўцы, юрысты-практыкі.

Вопыт развіцця дзяржавы і права як у сусветнай, так і ў айчынай навейшай гісторыі паказвае, што пераход да стабільнай і эфектыўнай дэмакратыі залежыць не толькі ад эканамічных і сацыяльных умоў, але і ад выбару адэкватнай формы дзяржаўнага кіравання.

Таму дыскусія вакол пытання аб форме кіравання ў Рэспубліцы Беларусь была ўзнята і мела даволі востры характар напярэдадні прыняцця Канстытуцыі ў 1994 г. Абгрунтаўваючы мэтазгоднасць замацавання ў Канстытуцыі той ці іншай формы кіравання, удзельнікі дыскусіі зыходзілі з уліку наступных абставін: стану эканамічнага развіцця краіны, ступені грамадскай згоды адносна фундаментальных светапоглядных каштоўнасцей, ста-

новішча партыйнай сістэмы, тыпу існуючай у краіне выбарчай сістэмы, палітыка-культурных традыцый, менталітэту народа, вопыту папярэдняга кіравання і рэальных суадносін палітычных сіл, якія выступаюць за тую ці іншую форму ўлады.

Праблема выбару канстытуцыйнай формы кіравання звязалася ў асноўным да дылемы: парламенцкая або прэзідэнцкая. Падчас дыскусіі выдзеліліся тры асноўныя пункты гледжання адносна ролі канстытуцыйных форм кіравання ў падмацаванні дэмакратыі.

Першы зводзіўся да таго, што чыста прэзідэнцкая сістэма часта выклікае канфрантацыю прэзідэнта з апазіцыяй у заканадаўчым органе, здольна прывесці да паралічу ўлады і некіруемасці дзяржавы. Развіццю дэмакратыі больш адпавядае чыста парламенцкая форма кіравання. Менавіта парламенцкі тып дэмакратыі можа забяспечыць падтрымку ўрадавых праграм з боку парламенцкай большасці і кіраўніцтва ва ўмовах шматпартыйнасці.

Другі пункт гледжання заключаўся ў тым, што ва ўмовах пераходнага грамадства, да якога адносілася постсавецкая Беларусь, неабходна моцная, адносна незалежная ад парламента выканаўчая ўлада, якой па азначэнню з'яўляецца менавіта прэзідэнцкая ўлада. Толькі яна можа забяспечыць хуткі і стабільны рух грамадства да ўмацавання дэмакратыі.

Трэці погляд з'яўляецца больш умераным, чым першы і другі. Яго прыхільнікі імкнуліся пазбегнуць катэгарычных высноў пры вызначэнні станоўчых і адмоўных бакоў той ці іншай формы кіравання. Перш чым асуджаць ці ўхваляць якую-небудзь канкрэтную форму кіравання, трэба прааналізаваць усю сукупнасць інстытутаў, існуючых у той ці іншай краіне, а таксама характэрныя для яе эканамічныя і культурныя фактары, якія могуць так ці інакш уплываць на функцыянаванне той ці іншай формы кіравання.

Супраць інстытута прэзідэнцкай улады ў Вярхоўным Савеце XII склікання прынцыпова выступала фракцыя Беларускага народнага фронту (яна аднагалосна галасавала супраць тых артыкулаў Канстытуцыі, якія гаварылі аб пасадзе прэзідэнта).

Сярод навукоўцаў у падтрымку парламенцкай рэспублікі найбольш абгрунтавана выступілі прафесар А. Вішнеўскі і дацэнт М. Гарбаток у артыкуле «Ці патрэбна Беларусі прэзідэнцкая форма кіравання?»¹. Звяртаючыся да гістарычных традыцый, яны згадвалі, што ў сярэдневяковых дзяржавах, у склад якіх уваходзілі землі Беларусі, існавалі праявы канстытуцыйналізму (улада манарха абмяжоўвалася статутамі, значную частку якіх складалі кан-

¹ Народная газета. 1994. 16 февр.

стытуцыйныя нормы), дзейнічаў шляхецкі прадстаўнічы орган — сойм, які не толькі валодаў шырокімі паўнамоцтвамі ў галіне заканадаўчай улады, але і здзяйсняў кантроль за дзейнасцю выбарнага манарха і дзяржаўных чыноўнікаў, выконваў функцыі вышэйшай судовай апеляцыйнай інстанцыі. Таму, на думку аўтараў, парламенцкая форма адпавядала б гістарычнай спадчыне беларускага народа. Аналізуючы вопыт папярэдняга кіравання ў савецкай дзяржаве, які быў заснаваны на аўтарытарна-таталітарных метадах, вучоныя адзначалі, што гэты факт стварае пагрозу пераўтварэння прэзідэнцкай улады ў аўтарытарную. Тым больш што ў рэспубліцы адсутнічаюць палітыка-прававыя механізмы супрацьдзеяння злоўжыванню ўладаю.

А. Вішнеўскі і М. Гарботок бачылі небяспеку ў канцэнтрацыі вялікай улады ў руках аднаго чалавека, згадваючы прыклады лацінаамерыканскіх краін, у якіх прэзідэнцтва прыкрывала дыктатарскія рэжымы. На іх думку, сацыяльны і гістарычны вопыт паказвае, што верагоднасць злоўжывання ўладаю пры прэзідэнцкай форме кіравання і перараджэнне яе ў дыктатуру дастаткова вялікія.

Аўтары выказвалі сумненне адносна крытэрыяў урадавых прызначэнняў у прэзідэнцкай рэспубліцы. Даследчыкі звярнулі ўвагу на тое, што імі могуць быць не столькі кампетэнтнасць, колькі адданасць асобе прэзідэнта, удзел у забеспячэнні перамогі апошняга на выбарах ці нават асабістае сяброўства. Супраць прэзідэнцкай формы кіравання, якая імкнецца да індывідуалісцкай псіхалогіі, сведчыць і менталітэт беларускага народа, які грунтуецца на ідэях калектывізму, узаемадапамогі. І, у рэшце рэшт, менавіта парламент з'яўляецца выразнікам волі народа, прычым не толькі пазіцыі большасці, але і пункту гледжання меншасці.

Разам з тым, аўтары артыкула «Ці патрэбна Беларусі прэзідэнцкая форма кіравання?» не адмаўлялі наогул наяўнасці пасады прэзідэнта ў палітычнай сістэме Рэспублікі Беларусь. Яны прапаноўвалі выдзеліць яе ў якасці самастойнага органа, які не належыць да пэўнай галіны ўлады. Прэзідэнт павінен быць гарантам сапраўднага падзелу ўлад, а ў выпадку неабходнасці — вышэйшым арбітрам паміж імі.

Прыхільнікі моцнай прэзідэнцкай формы кіравання звярталіся таксама да яе адпаведнасці палітычнай культуры беларускага народа. Яны падкрэслівалі традыцыйную схільнасць народа да моцнай выканаўчай улады, якую ён звязвае з асобай прэзідэнта. Менавіта з першай асобаю ў дзяржаве народ атаясамлівае вынікі дзейнасці ор-

ганаў выканаўчай улады. Напрыклад, кандыдат філасофскіх навук У.А. Мельнік лічыў, што беларускім народам не будзе ўспрыняты Прэзідэнт з прадстаўнічымі функцыямі, але натуральным чынам упішанца ў наш гістарычны вопыт прэзідэнт з функцыямі па апера- тыўнаму кіраванню краінаю¹.

У якасці істотнага аргумента на карысць прэзідэнцкай рэспублікі многія аўтары ўказвалі на тое, што краіна перажывала сістэмны крызіс. І выхад з яго яны бачылі ў моцнай, дэяездольнай, мабільнай выканаўчай уладзе, на чале з прэзідэнтам. Вядомы палітычны аглядальнік В.І. Карбалевіч, абгрунтоўваючы неабходнасць увядзення прэзідэнцкай рэспублікі, звяртаў увагу на тое, што для правядзення эканамічных рэформаў неабходна палітычная воля, якую лягчэй сканцэнтравать у руках аднаго чалавека, а не парламента, які ў пераходны перыяд адлюстроўвае раз'яднанасць, палярнасць грамадства. Акрамя таго, В. Карбалевіч бачыў пагрозу для Беларусі левай мадэлі таталітарызму у выпадку, калі будзе ўсталявана парламенцкая форма кіравання. Гэта выснова зыходзіла з канстатацыі аўтарам прыхільнасці да левых, пракамуністычных ідэй як у грамадстве, так і ў яго лютэрку — парламенце². Палемізуючы з праціўнікамі прэзідэнцкай формы ўлады, якія папярэджвалі аб небяспецы пераўтварэння інстытута прэзідэнцтва ў аўтарытарны рэжым, член рабочай групы па падрыхтоўцы Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь В. Фадзееў згадваў, што Канстытуцыя прадугледжвае магчымасць вызвалення прэзідэнта ад абавязкаў Вярхоўным Саветам (арт. 105), абмежаванне яго як па ўзросту, так і па часу знаходжання на пасадзе³.

Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь, прынятай 15 сакавіка 1994 г., была ўстаноўлена прэзідэнцкая форма праўлення. Згодна з ёю прэзідэнт надзяляўся функцыямі главы дзяржавы і главы выканаўчай улады.

На думку В. Чарнова, выканаўчага дырэктара фонду «Адкрытае грамадства», выбар прэзідэнцкай формы праўлення быў прадиктаваны каштоўнасцямі арыенцірамі, характэрнымі для савецка-беларускай палітычнай культуры. Гэта, перш за ўсё, павага да моцнай, эфектыўнай улады, персаналізаванае ўспрыманне ўлады, неразуменне ролі прадстаўнічых органаў, што і прадвызначыла

¹ Мельнік В.А. Рэспубліка Беларусь: Власть, политика, идеология. Мн., 2000. С. 28.

² Гл.: Белоруссия и Россия: Общества и государства. М., 1998. С. 231.

³ Гл.: Рэспубліка. 1994 г. 26 лют.

імкненне большасці грамадзян да пошуку харызматычнага лідэра, здольнага вывесці краіну з крызісу. Тым больш што з гледзішча канстытуцыйнага працэсу ў сучасных грамадствах парламенцкая сістэма праўлення характэрна, як правіла, для краін з адносна ўстойлівай эканомікай, шматлікім сярэднім класам і з даўнімі, устойлівымі дэмакратычнымі традыцыямі. А прэзідэнцкая — для краін з вялікай удзельнай вагою нізшых слаёў, перманентнымі сацыяльнымі катаклізмамі, трывала ўкаранёнымі ў народзе аўтарытарнымі звычкамі. Таму большасць краін былога СССР пайшла па шляху абрання менавіта прэзідэнцкай формы кіравання.

Канстытуцыйнае развіццё прэзідэнцкай формы кіравання ў Беларусі прайшло, згодна з меркаваннем В. Чарнова, два этапы. На першым (1994–1996 гг.) прэзідэнцкая форма кіравання, якая фармальна ўяўляла сабой класічны ўзор канстытуцыйнай дэмакратыі прэзідэнцкага тыпу, у беларускіх умовах пайшла па шляху ўмацавання персанальнай улады.

На другім этапе, які пачаўся пасля лістападаўскага рэферэндуму, быў завершаны працэс персаналізацыі дзяржаўнай улады пераходам да суперпрэзідэнцкай рэспублікі¹. Аналагічнага пункту гледжання прытрымліваюцца і іншыя навукоўцы. Напрыклад, кандыдат юрыдычных навук С. Чыгрынаў лічыць, што ў фармальна-юрыдычным сэнсе Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь у рэдакцыі 1996 г. абвясчае асноўныя прынцыпы паўпрэзідэнцкай рэспублікі (Прэзідэнт не з'яўляецца галавой выканаўчай улады, але мае права старшынства на пасяджэннях урада (арт. 84, п. 15). Фактычна ж паўнамоцтвы дзяржаўных органаў і рэальныя механізмы іх узаемадзеяння ў шмат чым набліжаюць Беларусь да суперпрэзідэнцкай рэспублікі (паўнамоцтвы прэзідэнта па фарміраванню дзяржаўных органаў усіх галін улады; выданне ўказаў і дэкрэтаў, якія маюць абавязковую сілу на ўсёй тэрыторыі дзяржавы; права адмены любых актаў урада)².

Дыскусія вакол магчымых варыянтаў трансфармацыі існуючай формы кіравання прывяла некаторых навукоўцаў і палітыкаў да высновы, што ў будучым канстытуцыйны працэс у Беларусі будзе ісці ў напрамку да парламенцка-прэзідэнцкай рэспублікі. Гэта фор-

¹ Гл.: Ад «тутэйшайсці» да нацыянальнай дзяржаўнасці. Варшава, 1999. С. 165.

² Чигринов С. Нетипичные формы правления в современном мире // Власть и жизнь: Материалы междунар. науч. конф. «Политический и социально-экономический процесс в Беларуси: состояние, проблемы, перспективы» (Минск, 11–12 декабря 1997 г.). Мн., 1998. С. 130.

ма кіравання, з аднаго боку, забяспечыць гнуткасць тэрмінаў знаходжання Урада ва ўладзе, магчымасць карэкцыі палітычнага курсу і тым самым зменшыць небяспеку канфліктаў паміж выканаўчай уладаю і парламентам. А з другога — замацуе стабільнасць Урада, паменшыць небяспеку частых адставак кабінета і парламенцкіх крызісаў¹.

Адной з найбольш актуальных і складаных праблем канстытуцыйналізму з'яўляецца праблема ўзаемадзеяння ўлад як вынік рэалізацыі прынцыпу іх падзелу. У сучаснай палітыка-прававой думцы да яе звярталіся палітыкі-практыкі, палітолагі, вучоныя-прававеды. Сярод апошніх трэба выдзеліць такіх вядомых беларускіх юрыстаў, як прафесары В. Ціхіня, А. Цікавенка, А. Вішнеўскі, А. Матусевіч, Р. Васілевіч і інш.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь у артыкуле 6 вызначала, што «дзяржаўная ўлада ў Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца на аснове падзелу яе на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Дзяржаўныя органы ў межах сваіх паўнамоцтваў самастойныя: яны ўзаемадзейнічаюць паміж сабою, стрымліваюць і ўраўнаважваюць адзін аднаго».

Акрамя адзначаных у Канстытуцыі трох галін улады сучасныя беларускія тэарэтыкі права прапаноўваюць выдзеліць яшчэ дзве — устаноўчую і кантрольную. Так, прафесар М.У. Сільчанка лічыць, што ўстаноўчую ўладу, г.зн. права ўстанаўліваць Канстытуцыю дзяржавы, вызначаць уладкаванне вярхоўнай улады, замацоўваць асноўныя правы і абавязкі грамадзян, народ, які ёю валодае, дэлегуе аднаму з органаў дзяржавы. Як правіла, такім органам з'яўляецца парламент. Орган дзяржавы, які надзелены ўстаноўчымі паўнамоцтвамі, атрымлівае магчымасць фарміраваць прававую сістэму дзяржавы шляхам прыняцця Канстытуцыі і ўнесення ў яе змен і дапаўненняў².

Некаторыя даследчыкі (У. Кучынскі, М. Сільчанка, М. Палто) бачаць падставы для выдзялення яшчэ адной галіны ўлады — кантрольнай. На думку У. Кучынскага, у адрозненне ад ведамаснага і адміністрацыйнага кантролю, які вядзецца органамі, здзяйсняючымі і іншыя функцыі, і які часцей за ўсё займаецца іх «пабочнай»

¹ Чернов В. Эволюция и перспективы развития конституционной формы правления в Республике Беларусь // Конституционный процесс и развитие политической системы общества: Материалы науч.-практ. конф. (Минск, 17–18 октября 2002 г.). Мн., 2002. С. 12.

² Сильченко Н. О верховенстве закона в условиях разделения властей // Правотворческая деятельность в Республике Беларусь. Мн., 1997. С. 218.

дзеінасьцю, інстытуты кантрольнай улады займаюць адносна самастойнае месца, яны арганізацыйна адасоблены ад іншых галін улады. Да органаў, здзяйсняючых кантрольную ўладу, У. Кучынскі адносіць Канстытуцыйны Суд, органы пракурорскага нагляду, Падліковую Палату і іншыя органы дзяржаўнага кантролю¹.

У прававой і палітычнай думцы сучаснай Беларусі назіраецца імкнненне выдзеліць сэнс і задачы падзелу ўлад. На думку прафесара А. Матусевіча, асноўны сэнс падзелу ўлад заключаецца ў пэўнай незалежнасці дзяржаўных органаў адзін ад аднаго пры ажыццяўленні паўнамоцтваў, якія адносяцца да іх кампетэнцыі. Кожная з галін улады прадстаўлена адпаведнымі дзяржаўнымі органамі, якія, рэалізуючы сваю кампетэнцыю, забяспечваюць баланс дзяржаўнай улады. Пры гэтым вучоны падкрэслівае, што роўнасць азначае роўную ступень незалежнасці розных галін улады пры ажыццяўленні ўскладзенных на іх паўнамоцтваў, а не роўнасць кампетэнцыі яе змястоўных аспектаў².

З падобнай трактоўкай згаджаюцца аўтары падручніка «Агульная тэорыя дзяржавы і права» А. Вішнеўскі, М. Гарбаток, У. Кучынскі: «...галіны ўлады не могуць быць роўнымі ў сваіх правах і незалежнымі адзін ад аднаго, інакш, па-першае, не будзе забяспечвацца іх функцыянальная самастойнасць, па-другое, дзяржава перастане быць адзіным механізмам». Сутнасць падзелу ўлад, упэўнены навукоўцы, у дакладным размежаванні іх функцый, правоў, абавязкаў, адказнасці, што не толькі не выключае іх узаемадзеяння, але і забяспечвае іх раўнавагу ў ажыццяўленні дзяржаўных функцый і ўзаемадзеянне ў вырашэнні складаных палітычных праблем³.

Такім чынам, большасць беларускіх вучоных-прававедаў разглядаюць падзел улад як важнейшы прынцып ажыццяўлення адзінай дзяржаўнай улады, як механізм кіравання грамадскімі адносінамі пры дапамозе ажыццяўлення рознымі органамі спецыфічных функцый у адзіным працэсе дзяржаўнага кіравання.

Галоўная мэта падзелу ўлад, на думку А. Матусевіча, — гэта стварэнне механізма абароны грамадзян ад усяўладства дзяржавы,

¹ Кучинский В.А. О месте Конституционного Суда Республики Беларусь в системе разделенных властей // Веснік Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. 1996. № 1. С. 89–93.

² Матусевич А.В. Государственное строительство в Республике Беларусь: Состояние законодательства и разделение властей // Правотворческая деятельность в Республике Беларусь. Мн., 1997. С. 194.

³ Общая теория государства и права: Учеб. пособие. Мн., 2002. С. 554.

магчымасць забеспячэння трайной абароны натуральных правоў асобы ад замаху з боку дзяржавы шляхам размеркавання працэсу прыняцця рашэнняў паміж рознымі галінамі ўлады¹. Неабходна, лічыць вучоны, стварэнне механізмаў сацыяльнага партнёрства, узаемадзеянне не толькі паміж галінамі ўлады, але і з усімі іншымі суб'ектамі палітычнай сістэмы Беларусі: палітычныя партыі, грамадзянскія арганізацыі, народ і г.д.

Беларускія прававеды асоба падкрэсліваюць думку аб тым, што галоўнай умовай рэалізацыі канцэпцыі падзелу ўлад як прыкметы прававой дзяржавы з'яўляецца падпарадкаванне закону ўсіх галін улады ў аднолькавай ступені. На думку старшыні Канстытуцыйнага Суда Р. Васілевіча, у артыкуле 138 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь у рэдакцыі 1996 г. сфармуляваны найважнейшы аспект канцэпцыі падзелу ўлад, згодна з якім акты Парламента і Прэзідэнта ў першую чаргу павінны грунтавацца на Канстытуцыі. У выпадку розначытання Канстытуцыі гэтымі органамі пры выданні актаў узнікшую спрэчку павінен вырашаць Канстытуцыйны Суд. Ён вызначае які з актаў — дэкрэт, закон або ўказ — базіруецца на Канстытуцыі, а які выходзіць за яе рамкі².

Размежаванне функцый паміж галінамі дзяржаўнай улады не выключае, а, наадварот, прадугледжвае іх кааперацыю. Як падкрэслівае прафесар В. Ціхіня, аб'яднанне намаганняў заканадаўчай, выканаўчай і судовай улад неабходна дзеля вырашэння важнейшых дзяржаўных задач. Разам з тым, абвастрэнне адносін паміж імі (асабліва паміж заканадаўчай і выканаўчай) можа паслабіць і нават паралізаваць кіраванне краінаю³.

Трэба адзначыць, што беларускія даследчыкі, аналізуючы Канстытуцыю 1994 г., звярталі ўвагу на непазбежнасць супрацьстаяння паміж галінамі ўлады. На думку прафесара В. Круталевіча, артыкул 6 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь як бы «рэзюміруе непаразуменні, сутыкненні паміж уладамі як нармальнае становішча». «Яны ўзаемадзейнічаюць паміж сабою, стрымліваюць і ўраўнаважваюць адзін аднаго». Вельмі небяспечна для стабільнасці дзяржавы такая «дыялектыка». Супрацьстаянне ўлад —

¹ Матусевич А.В. Актуальные проблемы совершенствования правотворческой деятельности и законодательства в Республике Беларусь // Правотворческая деятельность в Республике Беларусь. Мн., 1997. С. 195.

² Васілевіч Р.А., Доўнар Т.І., Юхо Я.А. Указ. твор. С. 357.

³ Тихиця В.Г. Формирование правового государства в Республике Беларусь. // Правовое обеспечение экономической реформы в Республике Беларусь. Мн., 2000. С. 5.

гэта крайнасць, якая дэзарганізуе функцыянаванне дзяржаўнага механізма»¹.

А. Матусевіч мяркуе, што канфлікт паміж заканадаўчай і выканаўчай уладамі закладзены ў самім прынцыпе падзелу ўлад, больш таго, у нейкай ступені з'яўляецца яго мэтаю, адлюстроўваючы супрацьлегласць думак. Але таму, што гэтыя раздзельныя інстытуты звязаны ўладаю права, закона, канфлікты паміж імі з'яўляюцца адлюстраваннем спецыфічнага ўзаемадзеяння і павінны вырашацца ў прадугледжаных заканадаўствам сферах і формах. Канкрэтныя меры прадухілення вострых і працяжных канфліктаў прадугледжаны заканадаўствам краіны: рэферэндумы, законы, кантроль за іх выкананнем, Канстытуцыйны Суд².

Пасля лістападаўскага рэферэндуму 1996 г., які з'яўляўся спробаю вырашэння канфлікту паміж выканаўчай і заканадаўчай галінамі ўлады, былі ўнесены прынцыповыя змены ў Канстытуцыю 1994 г. Аналізуючы пераразмеркаванне паўнамоцтваў паміж галінамі ўлады ў Канстытуцыі рэспублікі рэдакцыі 1996 г., беларускія правазнаўцы прыйшлі да высновы, што ў дзяржаве аформілася яшчэ адна галіна ўлады — прэзідэнцкая. Прафесар А. Цікавенка назваў яе «арбітражнай па сваёй сутнасці ўладаю, ахавальнай, лідзіруючай па сваёй накіраванасці»³. Магчымасць выдзеліць Прэзідэнта як асобую галіну ўлады бачыць і Р. Васілевіч⁴.

Разам з тым, шэраг навукоўцаў, палітыкаў лічаць, што выдзяленне гэтай новай галіны ўлады супярэчыць асноўнаму прынцыпу падзелу ўлад — самастойнасці і роўнасці ўсіх яе галін. Узвышэнне адной з іх над іншымі вядзе да ўзурпацыі дзяржаўнай улады.

На думку Е. Цімашовай, у новай рэдакцыі Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь рэалізавана ідэя вяршэнства моцнай прэзідэнцкай улады, падпарадкавання Урада Прэзідэнту і абмежавання прэрагатыў Парламента⁵. Былы суддзя Канстытуцыйнага Суда

¹ Круталевич В.А. На путях национального самоопределения. БНР—БССР—РБ. Мн., 1995. С. 88.

² Матусевич А. // Правотворческая деятельность в Республике Беларусь. Мн., 1997. С. 199.

³ Тиковенко А. Принцип разделения властей: Теория и практика // Веснік Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. 1997. № 1. С. 34.

⁴ Василевич Г. Конституционное право Республики Беларусь. Мн., 2002. С. 384.

⁵ Тимашова Е. Исполнительная власть в рамках Конституционного развития Республики Беларусь // Конституционный процесс и развитие политической системы общества. Мн., 2002. С. 176.

прафесар М. Пастухоў таксама звяртае ўвагу на зніжэнне ролі Парламента як вышэйшага заканадаўчага органа ў краіне. «Роля... Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь фактычна зводзіцца да ўхвалення законапраектаў, падрыхтаваных у Адміністрацыі Прэзідэнта»¹.

Згодна з меркаваннем палітолага прафесара В. Бажанава, абвешчаны ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь прынцып падзелу ўлад паступова на практыцы трансфарміруецца ў прынцып узаемадзеяння заканадаўчай і выканаўчай галін улады пад патранажам Прэзідэнта².

Такім чынам, неабходна прызнаць наяўнасць шырокага спектра ацэнак і самой канцэпцыі падзелу ўлад, і практыкі яе ажыццяўлення ў Рэспубліцы Беларусь у сучаснай палітыка-прававой думцы. І гэта невыпадкова, бо сама сістэма падзелу ўлад знаходзіцца ў Беларусі яшчэ ў стадыі станаўлення. Ідзе «прыцірка» розных галін улады адна да другой, фарміруецца мадэль іх узаемаадносін, вядзецца пошук аптымальнай мадэлі кіравання грамадствам і дзяржаваю.

З 90-х гадоў мінулага стагоддзя ў беларускіх даследчыкаў значна павысілася цікавасць да праблем грамадзянскай супольнасці і прававой дзяржавы. Пры гэтым грамадзянская супольнасць прызнаецца ў якасці рашучай у іх дыялектычным узаемадзеянні. У 1999 г. ў Мінску былі праведзены дзве міжнародныя навукова-практычныя канферэнцыі, прысвечаныя станаўленню грамадзянскай супольнасці ў Беларусі. На канферэнцыях, у перыядычным друку і навуковых выданнях былі выказаны думкі шэрагу даследчыкаў адносна вызначэння паняцця «грамадзянская супольнасць». Звернемся да некаторых з іх. Аўтары навуковага выдання «Общая теория государства и права» А.Ф. Вішнеўскі, М.А. Гарбаток, У.А. Кучынскі лічаць, што ў аснове грамадзянскай супольнасці знаходзіцца прыватная ўласнасць, рынкавыя адносіны, канкурэнцыя паміж суб'ектамі права, у дзейнасць якіх адміністрацыйная ўлада не ўмешваецца. Грамадзянская супольнасць магчымая толькі тады, калі складаюцца адносіны, якія прадугледжваюць актыўныя праяўленні творчых магчымасцей чалавека, падкрэсліваюць аўтары³.

Своеасаблівыя падыходы да вызначэння паняцця «грамадзянская супольнасць» у кандыдата юрыдычных навук Е.А. Зорчанкі.

¹ Пастухов М. Развитие правовой системы Беларуси // Белоруссия и Россия: Общество и государство. Вып. 2. Мн., 1998. С. 308.

² Божанов В. Политическая система общества. Мн., 2001. С. 92.

³ Вишневский А., Горбаток Н., Кучинский В. Общая теория государства и права. Мн., 1999. С. 493.

На яе думку, грамадзянская супольнасць — гэта самарэгулюючая сістэма грамадскіх адносін, якія ўзнікаюць у выніку ўзаемадзеяння свабодных, раўнапраўных і юрыдычна аўтаномных грамадзян і іх добраахвотных аб'яднанняў. Такім чынам, падкрэслівае аўтар, грамадзянская супольнасць уяўляе сабою сацыяльна-эканамічнае жыццё чалавека, звязанае з рэалізацыяй яго прыватных патрэб і інтарэсаў без апекі з боку дзяржавы¹.

Кароткае, але разам з тым ёмістае вызначэнне грамадзянскай супольнасці дае прафесар М. Пастухоў. На яго думку, «грамадзянская супольнасць — гэта садружнасць свабодных грамадзян»².

Прафесар В.Г. Ціхіня ў вызначэнні грамадзянскай супольнасці робіць акцэнт на выхаванне і развіццё асобы. На яго думку, задача грамадзянскай супольнасці заключаецца ў аптымальным забеспячэнні функцыянавання і ўзаемадзеяння ўсіх грамадскіх адносін: эканамічных, сацыяльных, ідэалагічных, культурных, у стварэнні ўмоў для гарманічнага развіцця асобы³.

Абагульняючы багаты вопыт розных краін свету, а таксама набыткі тэарэтычнай думкі аб грамадзянскай супольнасці, беларускія даследчыкі вызначаюць асноўныя ўласцівыя ёй умовы існавання, сярод якіх разнастайнасць і роўнасць усіх форм уласнасці, рынкавая эканоміка, палітычны плюралізм, свабода працы і прадпрыемальніцтва, структураванасць грамадства і перавага сярэдняга класа, свабода інфармацыі, непахіснасць свабод і правоў чалавека, развітае самакіраванне і г.д.

Вялікую цікавасць у палітыка-прававой думцы выклікала праблема ўзаемаадносін грамадзянскай супольнасці і дзяржавы, дзяржаўнай улады.

Доўгі час у савецкай тэорыі дзяржавы і права паняцці «грамадзянская супольнасць» і «дзяржава» трактаваліся як ідэнтычныя; элементы грамадзянскай супольнасці нярэдка атаясамліваліся з дзяржавай. Сучасныя беларускія даследчыкі вышэйназваныя паняцці разглядаюць як самастойныя і разам з тым узаемаабумовленыя. Так, В. Ціхіня лічыць, што паняцце «грамадзянская супольнасць» першаснае ў адносінах да паняцця «дзяржава». Фарміраванне дзяржавы вызначаецца грамадзянскай супольнасцю, а не наадварот. Дзяржава з'яўляецца вытворнай у адносінах да грамадзян-

¹ Зорченко Е.А. Общая теория права: Курс лекций. Мн., 2002. С. 129–130.

² Кузнецова Е., Павлов Е., Пастухов М. Общая теория права. Курс лекций. Мн., 1999. С. 60.

³ Тихиня В.Г. Тернистый путь к правовому государству. Мн., 1995. С. 32.

скай супольнасці. Яна прызначана забяспечваць умовы яе жыцця, службы ёй. «Народ, аб'яднаны ў грамадзянскую супольнасць,— падкрэслівае В. Ціхіня,— стварае дзяржаўную ўладу у сваіх інтарэсах, вызначае яе асноўныя функцыі, абавязкі ў адносінах да кожнага грамадзяніна»¹. Прафесар А. Вішнеўскі акцэнтуюе ўвагу на тым, што дзяржава існуе ў розных палітыка-прававых рэжымах, а грамадзянская супольнасць магчымая толькі ва ўмовах дэмакратыі. Яе неад'емнымі рысамі з'яўляюцца адкрытасць, свецкі характар, плюралізм меркаванняў і г. д. Вынікам развіцця грамадзянскай супольнасці,— мяркуе даследчык,— можна лічыць прававую дзяржаву, якая не супрацьстаіць грамадскай супольнасці, а стварае спрыяльныя ўмовы для яе нармальнага функцыянавання.

Такім чынам, з развіццём грамадзянскай супольнасці і станаўленнем прававой дзяржавы адбываецца збліжэнне грамадства і дзяржавы, іх узаемапрапанікненне, робіць выснову А. Вішнеўскі².

Фарміраванне грамадзянскай супольнасці непазбежна прадугледжвае пераарыентацыю функцый і сферы дзейнасці дзяржавы. Грамадзянская супольнасць прызначана зняць з дзяржавы частку функцый, якія для яе не характэрныя, напрыклад, культурна-выхаваўчую. Наогул, як адзначае прафесар, суддзя Канстытуцыйнага Суда А. Цікавенка, «грамадзянская супольнасць як сукупнасць непалітычных адносін у грамадстве прызначана звужаць да максімуму палітычную і дзяржаўную ўладу, якая змяняе іх характар»³.

Многія аўтары звяртаюць увагу на асаблівасці працэсу фарміравання грамадзянскай супольнасці ў посттаталітарных дзяржавах. Аўтары «Общей теории государства и права» А. Вішнеўскі, М. Гарбаток, У. Кучынскі падкрэсліваюць, што грамадзянская супольнасць складаецца шляхам запаўнення ячэек, свабодных ад дзяржаўна-ўладнага ўздзеяння. Пры таталітарызме ячэек, не занятых дзяржаваю, практычна не застаецца, і таму станаўленне грамадзянскай супольнасці шмат у чым будзе вынікам дзяржаўнай дзейнасці, што натуральна не можа не накласці адбітка на ход і канчатковы прадукт гэтага працэсу. Так, напрыклад, вяртанне да

¹ Тихиня В.Г. Тернистый путь к правовому государству. С. 32.

² Вішнеўскі А. Да пытання аб грамадзянскай супольнасці і прававой дзяржаве // Конституцыйна-правыя праблемы фарміравання сацыяльна-прававага государства: Матэрыялы міждунар. навуц.-практ. конф. (Мінск, 30–31 марта 2000 г.). Мн., 2000. С. 400–401.

³ Тиковенко А. Государственная власть и права человека: Антологические связи // Правовое обеспечение экономической реформы в Республике Беларусь. Мн., 2000. С. 14.

прыватнай уласнасці магчымае толькі праз прыватызацыю. Але інстынкт самазахавання прымусіць дзяржаўную ўладу пакінуць за сабою кантроль за значным аб'ёмам уласнасці і ўтрымліваць «камандныя вышыні» ў эканоміцы. Разам з тым, асобныя прадстаўнікі ўлады, выкарыстоўваючы сваё становішча, набылі ўласнасць і тым самым забяспечылі сабе пераход у стан прыватных уласнікаў.

Аналагічна, на думку аўтараў, будзе ісці і фарміраванне такіх інстытутаў грамадзянскай супольнасці, як свабода слова, друку, сходаў, мітынгаў, аб'яднанняў. Будучы «дараванымі» дзяржаваю, яны не ўспрымаюцца як неад'емныя правы асобы, а таму абараняюцца і рэалізуюцца не прававымі, а адміністрацыйнымі сродкамі. Выснова, якую робяць правазнаўцы, несучасная. Працэс фарміравання грамадзянскай супольнасці ў Беларусі будзе замаруджаны і далёкі ад патрабаванняў сацыяльнай справядлівасці і эканамічнай мэтазгоднасці¹.

Цяжкасці фарміравання грамадзянскай супольнасці ў краіне, беларуская палітыка-прававая думка звязваюцца таксама з адсутнасцю ў насельніцтва сучаснай Беларусі, у тым ліку эліты, якая ўтрымлівае ўладу, высокай палітычнай і прававой культуры, што не дазваляе ёй актыўна ўспрымаць ідэі грамадзянскай супольнасці ў той форме, якая рэалізавалася на Захадзе.

Напрыклад, многія даследчыкі адзначаюць, што ў сучаснай Беларусі эканамічная і прававая палітыка дзяржавы не спрыяе развіццю рынкавай эканомікі, прадпрымальніцтва і як вынік фарміравання сярэдняга класа — асновы грамадзянскай супольнасці. Асноўнымі фактарамі, якія супрацьдзейнічаюць развіццю прадпрымальніцтва, кандыдат юрыдычных навук Н.Л. Бандарэнка называе адсутнасць устойлівай прававой базы, недавер да дзяржавы, умяшальніцтва шматлікіх кантралюючых органаў у гаспадарчую дзейнасць суб'ектаў гаспадарання, усебаковую рэгламентацыю, стварэнне незразумелых абмежаванняў і неапраўданых прывілей. Дзелавую актыўнасць прадпрымальніцкай сферы паралізуе пастаянная змена «правіл гульні» ў аднабаковым парадку. Прадпрымальнік не можа быць упэўнены ў тым, што заўтра правамоцны бок не зменіць нарматыўны акт, рэгулюючы яго ўчарашнюю дзейнасць². Высновы вучонай пацвярджаюцца сацыялагічнымі апытаннямі.

¹ Вишневский А., Горбатов М., Кучинский В. Общая теория государства и права. Мн., 1999. С. 498–499.

² Бондаренко Н.Л. Свобода предпринимательства — путь к устойчивому развитию Беларуси // Становление гражданского общества в Беларуси в контексте стратегии устойчивого развития: Тез. докл. и сообщ. междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 24–26 мая 1999 г.). Мн., 1999. С. 7.

Асноўнымі фактарамі, якія стрымліваюць рост прадпрымальніцтва, апытаныя мінчане лічаць: жорсткую падатковую палітыку (51%); супраціўленне чыноўніцкага апарата (50,6%); адсутнасць неабходнай прававой базы і юрыдычных гарантый (38,7%); непаслядоўнасць у правядзенні рынкавых пераўтварэнняў (32,4%)¹.

Даследчыкі проблем фарміравання грамадзянскай супольнасці звяртаюць увагу на пашырэнне сферы прававога рэгулявання сацыяльнымі працэсамі. У сувязі з фарміраваннем інстытутаў грамадзянскай супольнасці, адзначае прафесар М. Сільчанка, права «становіцца не проста атрыбутам, а неабходнай умовай функцыянавання грамадзянскай супольнасці, той скрэпай, якая стане ўтрымліваць яе ў межах устойлівасці і прававога парадку... Права, такім чынам, будзе выступаць у якасці неабходнага прамежкавага зв'язна паміж дзяржаваю і грамадзянскай супольнасцю. Грамадзянская супольнасць стане ўзнаўляць права, рэпрадуцыраваць яго, а дзяржава вымушана будзе будаваць свае ўзаемаадносіны з грамадзянскай супольнасцю на аснове права»².

Такім чынам, складаная гістарычная і таталітарная спадчына выклікалі цяжжасці ўспрымання грамадствам і ўладамі Беларусі ідэі грамадзянскай супольнасці, без стварэння якой немагчымы шлях да прававой дэмакратычнай сацыяльнай дзяржавы, намер публікаваць якую заяўлены ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. Таму вялікае значэнне маюць тэарэтычныя распрацоўкі гэтай праблемы, пошукі прычын замаруджвання яе рэалізацыі ў краіне і мер па іх пераадоўленню, якія прымаюцца беларускімі палітыкамі, юрыстамі і палітолагамі. Сёння становіцца зразумела, што без удзелу вучоных у праватворчым працэсе, без глыбокай навуковай экспертызы і шырокага абмеркавання не павінен прымацца і праводзіцца ў жыццё ніводзін нарматыўны прававы акт, асабліва калі гаворка ідзе пра закон. Засноўваючыся на ідэалах гуманізму і агульначалавечых каштоўнасцях, юрыдычная навука павінна выпрацоўваць новае прававое мысленне, якое з'яўляецца складовай часткай агульначалавечай культуры, у цэнтры якой стаіць асоба, яе правы і інтарэсы. Трывалымі юрыдычнымі і арганізацыйнымі гарантыямі павінна быць забяспечана права кожнага чалавека на сапраўдную

¹ Гл.: Клименко В.А. Развитие и предпринимательство как фактор формирования в обществе среднего класса // Становление гражданского общества в Беларуси в контексте устойчивого развития. Мн., 1999. С. 12.

² Сильченко Н.В. Рыночные отношения и стабильность в развитии общества // Становление гражданского общества в Беларуси в контексте устойчивого развития. Мн., 1999. С. 49.

сацыяльную свабоду, якое адпавядае прадугледжанаму артыкулам 1 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь фарміраванню дэмакратычнай сацыяльнай прававой дзяржавы ў нашай краіне.

11.3. Ідэалогія беларускай дзяржаўнасці ў палітыка-прававой думцы сучаснай Беларусі

З абвяшчэннем дзяржаўнай незалежнасці Беларусь апынулася перад неабходнасцю вызначыць форму свайго дзяржаўнага і грамадскага існавання, асновы сваёй знешняй і ўнутранай палітыкі, а таксама іншыя базісныя каштоўнасці, якія павінны быць пакладзены ў аснову арганізацыі эканамічнага, сацыяльнага і духоўнага жыцця беларускага грамадства. Інакш кажучы, неабходная была выпрацоўка нацыянальнай, дзяржаўнай ідэалогіі. Дзяржаўная ідэалогія — абавязковы аtryбут любой незалежнай краіны, свайго роду духоўная канстытуцыя. Яна аб'ядноўвае грамадзян і ўладныя структуры ў адзін арганізм, увасабляецца ў дзяржаўным ладзе, прававых і маральных нормах, служыць падмуркам для ўнутранай і знешняй палітыкі краіны.

Як вядома, спроба сфармуляваць нацыянальную ідэю была прадпрынятая ў канцы XIX — пачатку XX стст. Беларуская ідэя ўзрастала перш за ўсё на глебе традыцый і існавала, у асноўным, у духоўна-культурным праяўленні, слаба ахопліваючы астатнія сферы жыцця грамадства. Пасля абвяшчэння Беларуссю незалежнасці нацыянальная ідэя набыла патрэбу ў новым узроўні існавання і цвярджэння — узроўні дзяржаўна-палітычным, эканамічным, сацыяльным і духоўна-культурным.

Праблемы нацыянальнай, дзяржаўнай ідэалогіі шырока абмяркоўваліся ў беларускім грамадстве, палітычных і навуковых колах. Уклад беларускіх вучоных-палітолагаў, юрыстаў, гісторыкаў, сацыёлагаў, філосафаў выразіўся як у навуковым абгрунтаванні шматлікіх тэарэтычных і практычных аспектаў фарміравання дзяржаўнай ідэалогіі Рэспублікі Беларусь, так і ў практычным удзеле вучоных у распрацоўцы важнейшых палітыка-прававых дакументаў, якія замацоўваюць асновы дзяржаўнай ідэалогіі — Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і іншых фундаментальных заканадаўчых актаў.

У лістападзе 1998 г. была праведзена навуковая канферэнцыя «Ідэалогія беларускай дзяржаўнасці: праблемы тэорыі і практыкі», на якой было абмеркавана шырокае кола праблем нацыянальнай беларускай ідэалогіі і дзяржаўнай ідэалогіі Рэспублікі Беларусь.

У ліку найбольш грунтоўных даследаванняў у галіне нацыянальнай і дзяржаўнай ідэалогіі можна назваць працы Е. Бабосава, В. Бабкова, В. Боўша, У. Конана, Л. Лыча, А. Майхровіча, А. Мальдзіса, У. Мельніка, Ю. Хадыкі, Л. Яўменава і інш. Удзельнікі дыскусіі ў першую чаргу імкнуліся разабрацца ў сэнсе і ўзаемаадносінах паняццяў «нацыянальная і дзяржаўная ідэалогія».

Вядомы беларускі філосаф У. Конан лічыць, што нацыянальная ідэя ёсць «духоўна-творчы аналаг гістарычнага быцця народа ў яго трох вымярэннях — мінуўшчыне, сучаснасці і будучыні».

Нацыянальная ідэя народа выяўляецца праз яго гістарычныя дзеянні і геапалітычныя праекты, нацыянальны характар, самабытнасць яго культуры, уключаючы ў гэта паняцце эканоміку, сацыяльна-політычныя структуры, літаратуру ды іншыя віды мастацтва, філасофію, рэлігію, мараль і прававыя інстытуты. Кожны народ, які выявіў гэтую ідэю ў гістарычных падзеях і ў самабытнай культуры, мае права на арганізацыю ў суверэнную нацыю і незалежную дзяржаву, падкрэслівае У. Конан. А задача нацыянальнай дзяржавы — стварыць аптымальныя ўмовы самарэалізацыі народа ў самабытных мове і культуры, якія з'яўляюцца непаўторнай гранню агульначалавечай цывілізацыі¹.

У. Мельнік у паняцце «нацыянальная ідэя» ўключае ўяўленне народа аб сваім мінулым (гістарычным існаванні), аб шляхах захавання сваёй цэласнасці, формах узаемаадносін з іншымі народамі, мэтах свайго далейшага развіцця. На яго думку, сэнс нацыянальнай ідэі, па-першае, у самаідэнтыфікацыі нацыі, па-другое, у яе «пасланні свету аб сваім быцці, аб сваіх інтарэсах і каштоўнасцях, як унікальнай гістарычнай супольнасці людзей»². Вучоны звяртае таксама ўвагу на той факт, што нацыянальная ідэя ёсць канкрэтная гістарычны феномен, яе змест фарміруецца адначасова з развіццём нацыі. Нацыянальныя прыярытэты фарміруюцца з улікам дасягнутых вынікаў развіцця народа і змен ва ўмовах яго жыццядзейнасці. Разам з тым, у змесце нацыянальнай ідэі захоўваецца яе генэтычная аснова, інакш кажучы, базавыя ідэі, пастулаты і каштоўнасці, якія адлюстроўваюць сэнс гістарычнага існавання, духоўны склад і нацыянальны характар народа. Страта народам сваіх базавых каштоўнасцей або іх замена каштоўнасцямі іншага народа вядзе да вы-

¹ Конан У. Беларуская нацыянальная ідэя: Гістарычны аспект і сучасныя праблемы // Беларуская думка XX стагоддзя: Філасофія, рэлігія, культура. Варшава, 1998. С. 589.

² Мельнік В.А. Государственная идеология. Мн., 2002. С. 45.

раджэння нацыянальнай ідэнтычнасці гэтай супольнасці або яе асіміляцыі з іншай нацыянальнай супольнасцю¹.

Па перакананню філосафа Е. Матусевіча, нацыянальная ідэя складаецца з фундаментальных каштоўнасцей пэўнай нацыянальнай супольнасці; распаўсюджанай у грамадстве каштоўнай арыентацыі; узору жыцця, які бачыцца пажаданым для большасці; сацыяльнага і маральнага ідэалу; асэнсавання месца і ролі краіны ў свеце; нацыянальнай самаідэнтыфікацыі².

Вучоны ўводзіць паняцце «агульнанацыянальная ідэя», якую лічыць больш шырокай па зместу, чым ідэя нацыянальная. Гэта ідэя, здольная аб'яднаць большасць грамадзян Рэспублікі Беларусь, захаваць правы і інтарэсы нацыянальных меншасцей, якія жывуць у краіне, і канфесій, якія дзейнічаюць на яе тэрыторыі, яна здольная стаць асновай для кансалідацыі і стабілізацыі грамадства, пераадолення сацыяльнай апатыі. Ядро агульнанацыянальнай ідэі, на думку Матусевіча, складаюць парадак, законнасць, справядлівасць, нацыянальнае адраджэнне. Элементы агульнанацыянальнай ідэі з'яўляюцца своеасаблівымі цаглінамі, з якіх пабудаваны фундамент ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці. Кампанентамі апошняй, лічыць аўтар, з'яўляюцца сацыяльнае справядлівасць, народаўладдзе, патрыятызм, духоўныя каштоўнасці, ідэі развіцця нацыянальнай годнасці, канстытуцыйнага парадку і законнасці³.

У. Мельнік лічыць тоеснымі паняцці «ідэалогія нацыянальная» і «ідэалогія дзяржаўная». Бо дзяржава з моманту свайго канстытуіравання становіцца носьбітам ідэалогіі дадзенага народа. Таму дзяржаўная ідэалогія можа быць толькі нацыянальнай. Вучоны прапануе выкарыстоўваць тэрмін, спалучаючы абодва паняцці — «нацыянальна-дзяржаўная ідэалогія».

Іншыя падыходы да пытання аб суадносінах нацыянальнай і дзяржаўнай ідэалогій у акадэміка Я. Бабосава. Ён лічыць, што нацыянальная ідэя ва ўмовах шматпартыйнасці, поліэтнічнасці, поліканфесійнасці дзяржавы не зможа стаць усёаб'яднальным фактарам. Яна была важнейшым сацыяльным інтэгратарам у час фарміравання нацыі, у пачатку XX ст. Але зараз, калі беларускі на-

¹ Мельник В.А. Государственная идеология. С. 45.

² Матусевич Е.В. Государственная идеология в системе национальных ценностей // Идеология белорусской государственности: Проблемы теории и практики: Материалы науч. конф. (Минск, 12 ноября 1998 г.). Мн., 1998. С. 15.

³ Тамсама. С. 18.

род набыў дзяржаўную незалежнасць, «логіка Гісторыі падводзіць нас непазбежна да збліжэння паняццяў “беларускасць” і “Бацькаўшчына”»¹. Інтэгратыўная ідэалогія, якая зараз патрэбна беларускаму народу, не можа быць толькі нацыянальнай, у яе аснове павінен ляжаць больш абагульняючы, чым нацыянальнасць, крытэрыі, якім можа быць толькі грамадзянства.

Такім чынам, Я. Бабосаў, прызнаючы бясспрэчную важнасць нацыянальнай ідэі ў справе нацыянальнага адраджэння, у аснову дзяржаўнай палітыкі прапануе пакласці агульнадзяржаўную ідэю, якая б аб'ядноўвала грамадзян Беларусі рознай этнічнай, моўнай, канфесійнай прыналежнасці².

Разам з тым, шэраг аўтараў у адзначанай дыскусіі настойвае на неабходнасці напаўнення дзяржаўнай ідэалогіі менавіта нацыянальным зместам. У беларусаў, падкрэслівае доктар філасофскіх навук А. Майхровіч, ёсць толькі два шляхі: ці яны пацвердзяць сваю дзяржаўную, палітычную, эканамічную і духоўна-культурную адметнасць, ці будуць зноў паглынуты хвалямі суседніх моцных уплываў і інтарэсаў³.

На яго думку, цэнтральным прынцыпам ідэалогіі ўсякай дэмакратычнай дзяржавы з'яўляецца прынцып духоўнай суверэннасці і індывідуальнасці нацыі. Бо толькі гэты прынцып у сваім развіцці і праяўленні дае яснае ўсведамленне сутнасці сапраўдных нацыянальных інтарэсаў⁴.

Беларуская нацыянальная ідэя сёння, лічыць філосаф, павінна адлюстроўваць патрэбы народа ў дзяржаўна-палітычнай, эканамічнай і нацыянальна-культурнай сферах. «Уяўляецца, што вядучымі ўстаноўкамі і кампанентамі нашай духоўна-ідэалагічнай праграмы павінны быць, па-першае, грамадска-палітычныя каштоўнасці развітай грамадзянскай супольнасці; па-другое, фундаментальныя каштоўнасці сацыяльнага і культурнага жыцця беларускага народа (патрыятызм, радзіма, сям'я, традыцыі) і, па-трэцяе, агульначалавечыя маральныя каштоўнасці, народжаныя ў рэчыш-

¹ Бабосов Е.М. Идеология белорусской государственности: Идеология единения // Идеология белорусской государственности: Проблемы теории и практики: Материалы науч. конф. (12 ноября 1998 г.). Мн., 1998. С. 63–66.

² Тамсама.

³ Майхровіч А.С. // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыходзе XX стагоддзя. Мн., 1988. С. 56.

⁴ Майхровіч А.С. Які ён, шлях Беларусі да дэмакратычнай дзяржавы. Мн., 1996. С. 32.

чы хрысціянскай традыцыі, у тым ліку і прынцыпы працоўнай этыкі»¹.

Шэраг аўтараў ўкладваюць у змест беларускай нацыянальнай ідэалогіі такія каштоўнасці, як незалежная дэмакратычная дзяржава, беларуская мова і беларуская культура, традыцыйная беларуская талерантнасць². Апошняя разглядаецца як светапоглядная аснова беларусаў, якая супрацьстаіць гвалту, культуры сілы, адкрытая да прымальных культурных уплываў і разам з тым накіраваная на ашчаднае зберажэнне сваіх каштоўнасцей. Прафесар Ю. Хадыка ўпэўнены ў тым, што стрыжнем нацыянальнай ідэі з'яўляецца нацыянальная дзяржава. «Ні сама нацыя, ні яе ідэя не паўстаюць па-за межамі сваёй незалежнай дзяржавы. Але пасля гэтага ідэя нацыянальнай незалежнай дзяржаўнасці становіцца складнікам, нават стрыжнем нацыянальнай ідэі, мэтай і сцягам нацыянальнага адраджэння ў тых выпадках, калі нацыя губляе сваю дзяржаўнасць»³. Такім чынам, ідэя нацыянальнай незалежнай дзяржавы ўяўляецца ідэалагічным падмуркам аховы і ўмацавання дзяржаўнага суверэнітэту. Найважнейшымі складнікамі нацыянальна-дзяржаўнай ідэі з'яўляюцца беларуская мова, беларуская культура, у тым ліку і наша культурная спадчына. «Нацыянальна-спецыфічнае,— падкрэслівае прафесар Л. Лыч,— заўжды павінна быць прыярытэтным у нашым жыцці, чым толькі мы і зможам сцвердзіць сваю адметнасць сярод нацый і народнасцей сусветнай цывілізацыі, застацца ў ёй пэўным этнасам, а не нейкай бесструктурнай масай людзей...»⁴ Адказваючы сваім апанентам на заўвагу, што нельга ў шматнацыянальнай дзяржаве ставіць у аснову нацыянальнай ідэі інтарэсы адной, хай і тытульнай нацыі, вучоны піша: «...не варта баяцца ў межах разумнага, дапушчальнага аддаваць пэўны прыярытэт карэннай нацыі ў справе яе культурна-моўнага

¹ Майхровіч А.С. Ідэалогія: змест і грамадская функцыя // Ідеология белорусской государственности: Проблемы теории и практики: Материалы науч. конф. (12 ноября 1998 г.). Мн., 1998. С. 14.

² Гл., напр.: Астапенка А. Паслухайце нацыяналіста. Вільнюс, 2000. С. 164; Конан У. Беларуская нацыянальная ідэя: Гістарычны аспект і сучасныя праблемы // Беларуская думка XX стагоддзя. Варшава, 1999. С. 594; Мальдзіс А. Гістарычная спадчына як духоўнае апірышча Беларусі // Ад «тутэйшасці» да нацыянальнай дзяржаўнасці. Варшава, 1999. С. 156–163; Хадыка Ю. Светапоглядныя асновы дэмакратычнага руху. Магілёў, 1993. С. 32; Лыч Л. Указ. твор і інш.

³ Хадыка Ю. Нацыянальная ідэя, як мара // Навіны. 1999. 19 лют.

⁴ Лыч Л. Указ. твор. С. 110.

развіцця, да чаго абавязвае само гістарычнае прызначэнне яе на сваёй уласнай тэрыторыі¹.

Прафесар А. Мальдзіс вобразна параўноўвае культурную спадчыну нашых продкаў з цэмантам, здатным замацаваць фундамент дзяржаўнага дома беларусаў. У аснове ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці павінны ляжаць «...патрыятычныя пачуцці, любоў да роднай мовы і культуры, веданне і шанаванне традыцый гістарычна-культурнай спадчыны, атрыманай ад ранейшых пакаленняў»². Аўтар упэўнены, што генетычная памяць звязвае грамадзян са сваёй зямлёй, а нацыянальная свядомасць «...вызначае не толькі культуру, але і эканоміку, гаспадарку, бо перакаці-поле, што не ведае свайго роду, не можа быць добрым гаспадаром на дараванай яму Богам зямлі»³.

Супрацьлеглай да пазіцыі вышэйпералічаных аўтараў, адстойваючых нацыянальныя прыярытэты пры выпрацоўцы нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі, з'яўляецца прапанова кандыдата філасофскіх навук Л. Крыштаповіча пакласці ў яе аснову ідэалогію заходнерусізму, якая з канца XIX ст. была афіцыйнай ідэалогіяй расійскага імперскага ўрада на тэрыторыі Беларусі. Сэнс канцэпцыі Крыштаповіча ў адмаўленні рынкавай эканомікі і прыватнай уласнасці, каштоўнасцей заходняй цывілізацыі, нацыянальна-культурнага адраджэння беларускай ідэі і па сутнасці беларускай нацыянальнай дзяржавы. «Руская мадэль развіцця,— піша Крыштаповіч,— адзіная магчымая для нашай Айчыны — Беларусі, Расіі, Украіны, для славянства наогул... Нацыяналістычны міф аб беларускай ідэі вядзе да змены прасторава-часавых і духоўна-маральных арыенціраў нашага народа, да адрыву Беларусі ад сваіх агульнарускіх каранёў. Толькі ідучы агульным шляхам, можа паспяхова развівацца беларуская нацыянальнасць і беларуская дзяржаўнасць»⁴.

Абагульняючую характарыстыку фундаментальным прыярытэтам агульнанацыянальнай ідэі беларускага грамадства і дзяржавы, у рамках якіх аб'ядноўваюцца шматлікія падыходы да азначанай

¹ Лыч Л. Указ. твор. С. 84.

² Мальдзіс А. // Ад «тутэйшасці» да нацыянальнай дзяржаўнасці. Варшава, 1999. С. 156.

³ Тамсама. С. 157.

⁴ Криштапович Л.Е. Белоруссия и русская цивилизация. Мн., 1999. С. 134–135.

праблемы, прапанавалі прафесары А. Галаўко, В. Шабайлаў, С. Шавель, Я. Яскевіч, палітолаг Л. Лойка і іншыя даследчыкі.

Напрыклад, Я. Яскевіч выдзяляе групы нацыянальных, эканамічных, сацыяльных, культурна-духоўных прыярытэтаў. У асобныя групы выдзяляецца роля культурных традыцый, прыярытэты сацыяльна-палітычнай кансалідацыі беларускага народа¹.

Змест азначаных прыярытэтаў уключае забеспячэнне нацыянальнай бяспекі Беларусі, умацаванне яе незалежнасці, абарону суверэнітэту дзяржавы, дэмакратызацыю палітычнага і сацыяльнага жыцця, стварэнне сацыяльна-арыентаванай, рацыянальна-мэтазгоднай рынкавай эканомікі, рэалізацыю прынцыпу сацыяльнай справядлівасці, у тым ліку і сацыяльнай абароны інтэлектуальнай эліты Беларусі, актуалізацыю нацыянальнай гістарычнай памяці, фарміраванне патрыятызму, адказнасці за Бацькаўшчыну, умацаванне нацыянальных традыцый, заснаваных на талерантнасці, калектывізме (талака), абароне правоў і свабод чалавека і грамадзяніна, а таксама гарантаваны ўдзел грамадзян у кіраванні дзяржавай, імкненне да стварэння прававой дзяржавы і г.д.²

Такім чынам, па праблемах аб сутнасці і змесце нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі Беларусі ў сучаснай палітыка-прававой думцы існуе шырокі спектр падыходаў. Апошніяе стварае ўмовы для канкурэнцыі ідэй, поглядаў і з'яўляецца гарантыяй для выпрацоўкі аптымальнай канцэпцыі ідэалогіі беларускай дзяржавы, якая б успрымалася нацыяй, народам і актыўна ўвасаблялася ў жыццё.

11.4. Развіццё юрыдычнай навукі Рэспублікі Беларусь

Навука аб дзяржаве і праве шчыльна звязана з сацыяльна-палітычным ладам, заканадаўствам дзяржавы, развіццём прававых ідэй у грамадстве, агульным узроўнем прававой культуры народа. Карэнныя змены, якія адбыліся ў жыцці беларускага народа, пачынаючы з 1989 г., звязаны з законатворчай дзейнасцю Вяр-

¹ Яскевич Я. Общациональная идея современного белорусского общества: приоритеты и ценности // Идеология белорусской государственности: проблемы теории и практики: Материалы науч. конф. (Минск, 12 ноября 1998 г.). Мн., 1998. С. 69.

² Гл.: Идеология белорусской государственности: Проблемы теории и практики: Материалы науч. конф. (Минск, 12 ноября 1999 г.). С. 66, 95, 98, 101, 122; Лойка Л. Беларусі неабходна дзяржаўная ідэалогія // Звязда. 1995. 13 снеж.

хоўнага Савета XII склікання, абранага на альтэрнатыўнай аснове. Прыняцце Вярхоўным Саветам шэрага важнейшых канстытуцыйных актаў, а таксама нарматыўных актаў, якія рэгламентавалі праваадносіны ў новых умовах суверэннай Беларусі, арыентаванай на рынкавую эканоміку, выклікала ажыўленне навуковых даследаванняў па ўсіх асноўных галінах прававой навукі: тэорыі і гісторыі дзяржавы і права, канстытуцыйнаму і адміністрацыйнаму праву, грамадзянскаму і грамадзянскаму працэсуальнаму, крымінальнаму і крымінальна-працэсуальнаму і іншых галінах права.

Значным дасягненнем беларускіх вучоных-юрыстаў стала выданне «Юрыдычнага энцыклапедычнага слоўніка» (1992 г.). У яго падрыхтоўцы прымалі ўдзел такія вядомыя беларускія юрысты, як А. Абрамовіч, А. Баркоў, А. Галаўко, Т. Доўнар, Г. Дзербіна, В. Круталевіч, І. Марціновіч, В. Семянкоў і інш. Гэта было першае беларускае выданне, у якім выкладаліся асноўныя прававыя паняцці і сучасная беларуская прававая тэрміналогія, асноўныя прынцыпы розных галін права, крыніцы права, важнейшыя заканадаўчыя акты і іх змяненні, і тым самым прасочвалася дынаміка развіцця права.

У разгляданы перыяд у рэспубліцы былі створаны свае школы тэорыі дзяржавы і права, гісторыі дзяржавы і права, канстытуцыйнага, грамадзянскага, крымінальнага, судова-працэсуальнага права і інш.

Беларускімі тэарэтыкамі права ў апошнія гады былі выдадзены навучальныя дапаможнікі і вучэбнікі па агульнай тэорыі дзяржавы і права, у якіх з улікам сучаснага беларускага заканадаўства выкладзены сутнасць, заканамернасці і прынцыпы інстытутаў дзяржавы і права, дадзена характарыстыка канстытуцыйных правоў і свабод грамадзян рэспублікі¹. Асобныя праблемы тэорыі дзяржавы і права разглядаліся ў працах С. Драбязкі, А. Вішнеўскага, У. Кучынскага, М. Сільчанкі, А. Цікавенкі і іншых навукоўцаў. Вобласцю навуковых інтарэсаў С.Г. Драбязкі былі распрацоўка прававых асноў кіравання эканомікай, прынцыпаў і перадумоў станаўлення сацыяльнай дзяржавы².

¹ Гл.: Вишневский А.Ф., Горбатов Н.А., Кучинский В.А. Общая теория государства и права. Мн., 1998; 1999; 2002; 2004. Зорченко Е.А. Указ. твор. Мн., 2002; Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права. М., 2000; Кузнецова Е.А., Павлов Е.В., Пастухов М.И. Указ. твор. Мн., 1999; Сільчанка М.У. Агульная тэорыя права. Гродна, 1997.

² Дробязко С. Правовые основы коренной перестройки управления экономикой. Мн., 1989; Принципы и предпосылки становления социального правового государства // Теоретические проблемы формирования и функционирования гражданского общества и правового государства. Мн., 1985.

А.Ф. Вішнеўскім падрыхтавана манаграфія «Палітыка-прававы рэжым савецкай дзяржавы (1917–1953)», у якой упершыню ў беларускім дзяржавазнаўстве даследуюцца праблемы паняцця і сутнасці палітыка-прававога рэжыму як элемента формы дзяржавы; станаўленне і ўмацаванне таталітарнага рэжыму ў савецкай дзяржаве; дзяржаўна-палітычнага кантролю як фактару ўмацавання таталітарнага рэжыму. У.А. Кучынскі займаецца праблемамі юрыдычнай адказнасці, канстытуцыйнага кантролю, месцам Канстытуцыйнага Суда ў прававой дзяржаве¹. А.В. Матусевіч у кнізе «Палітычная сістэма. Становішча і развіццё» (1992) даследуе асноўныя тэндэнцыі развіцця палітычнай сістэмы сучаснага беларускага грамадства і высоўвае рад прапаноў па каардынацыі дзейнасці органаў дзяржаўнай улады, грамадскіх аб'яднанняў, працоўных калектываў, нацый, народнасцей па рэалізацыі асноўных задач дзяржаўнай палітыкі.

У працах М.В. Сільчанкі асноўная ўвага надаецца праблеме тэорыі закона, яго вяршэнству ў сістэме норматворчасці прававой дзяржавы². Праблемам аўтарытэта дзяржаўнай улады прысвечаны працы А.Г. Цікавенка. Згодна з яго пунктам гледжання, умацаванню аўтарытэту дзяржаўнай улады можа садзейнічаць сацыяльна-палітычны дагавор большасці народа з дзяржаўнымі органамі і службовымі асобамі³.

Праблемам станаўлення і развіцця канцэпцыі сацыяльнай дзяржавы ў заходнееўрапейскай тэорыі і практыцы, канстытуцыйным асновам сацыяльнай дзяржавы ў Рэспубліцы Беларусь прысвечаны працы кандыдата юрыдычных навук, дацэнта юрыдычнага факультэта Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны Ю.А. Ключнікава.

¹ Гл.: Кучинский В.А. О понятии юридической ответственности как фундаментальной категории юриспруденции // Юридическая ответственность: Проблемы теории и практики: Сб. науч. тр. Мн., 1996; Конституционный контроль как условие формирования и функционирования правового государства // Проблемы формирования правового государства в Беларуси. Мн., 1994.

² Гл.: Основы теории дзяржавы: Вучэб. дапам. / Пад рэд. М.У. Сільчанкі. Мн., 1995; Сильченко Н.В. // Правотворческая деятельность в Республике Беларусь. Мн., 1997. С. 212–219.

³ Гл.: Тиковенко А.Г. Теоретические проблемы авторитета государственной власти. Мн., 1993; Договор как основа государственной власти // Концепция Конституции БССР и формирование правовых основ гражданского общества и государства. Мн., 1991.

Ідэі «свабоднага права» ў юрыдычнай навуцы дарэвалюцыйнай Расіі даследуе С.В. Ліпень. Акрамя названай праблемы, ім распрацоўваюцца пытанні выкладання тэорыі дзяржавы і права, гісторыі палітычных і прававых вучэнняў, метадалогіі юрыдычнай навукі і развіцця юрыдычных ведаў. У кантэксце гэтых праблем С.В. Ліпенем упершыню ў гісторыі навукі падрыхтавана хрэстаматыя «Теория государства и права» ў двух тамах (2001) і падручнік для студэнтаў ВНУ «Теория государства и права» (2000).

Загадчык кафедры тэорыі і гісторыі права факультэта права БДЭУ, доктар юрыдычных навук Л.М. Рабцаў даследуе тэарэтычныя асновы і адміністрацыйна-прававыя праблемы рэалізацыі правоў чалавека ў практычнай дзейнасці міліцыі Беларусі на сучасным этапе. На гэтую тэму ў 1999 г. ім апублікавана грунтоўная манаграфія¹.

Да 80–90-х гадоў XX ст. адносіцца найбольш поўнае і паслядоўнае развіццё гісторыка-прававых даследаванняў, асабліва гісторыі дзяржавы і права Беларусі, якая дапамагае беларускаму народу асэнсаваць сваё месца ў садружнасці народаў свету, адчуць, што беларускія дзяржава і права абапіраюцца на цвёрды гістарычны фундамент.

Буйным дасягненнем беларускай прававой культуры было перавыданне ў 1989 г. Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г., а таксама Статута Вялікага княства Літоўскага 1566 г. у 2003 г. У гэтай працы прынялі ўдзел відныя беларускія гісторыкі, юрысты, лінгвісты. Каментарыі і тлумачэнні да Статутаў былі зробленыя такімі спецыялістамі ў галіне гісторыі дзяржавы і права Беларусі, як Т. Доўнар, Г. Дзёрбіна, А. Марыскін, Л. Паўлава, У. Сатолін, Г. Шумах, С. Сокал, Я. Юхо і інш. У апошнія дзесяцігоддзе праведзены сур'ёзныя даследаванні ў галіне феадальнага права Беларусі. Вывучэннем крыніц феадальнага права займаліся Я. Юхо, Т. Доўнар, Г. Дзёрбіна.

У 2002 г. А. Шагуном на сучасную беларускую мову быў перакладзены і выдадзены Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Гэтае выданне адрасуецца не толькі навукоўцам, але і шырокаму колу звычайных чытачоў.

У кнізе прафесара Я.А. Юхо «Крыніцы беларуска-літоўскага права» дадзена характарыстыка нарматыўных актаў прывілейнага перыяду (агульназемскіх, абласных, гарадскіх, валасных

¹ Рябцев Л.М. Реализация прав человека в деятельности милиции Республики Беларусь: Теоретические основы и административно-правовые проблемы. Мн., 1999.

прывілеяў), Судзебніка Казіміра 1468 г. і Статутаў Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588 гг.

У выдадзеным у 2001 г. курсе лекцый «Помнікі права Беларусі феадальнага перыяду» прафесара Т.І. Доўнар даецца падрабязны аналіз асноўных перыядаў развіцця феадальнага права, аналізуецца ўзровень і тэндэнцыі развіцця прававой культуры беларускага народа. Інстытутам грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі (XV–XVI стст.) прысвечана манаграфія Т.І. Доўнар «Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях». У ёй надаецца ўвага эвалюцыі такіх інстытутаў грамадзянскага права, як рэчавае права, сервітуты, абавязацельнае, залогавае і спадчыннае права, разглядаюцца праблемы злачынства і пакарання ў іх гістарычным развіцці. Інстытуту сямейнага права прысвечана манаграфія Г.В. Дзёрбінай «Права і сям'я ў Беларусі эпохі Рэнесанса». Аўтар на падставе аналізу заканадаўчага, дакументальнага і навукова-літаратурнага матэрыялу комплексна даследуе інстытут шлюбна-сямейнага права Беларусі XVI ст. Арыгінальнае даследаванне было зроблена па гісторыі канстытуцыйнага права вучонымі-юрыстамі БДУ. У 2001 г. была выдадзена манаграфія Р.А. Васілёвіча, Т.І. Доўнар, Я.А. Юхо «Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі». У ёй працэс развіцця канстытуцыйнага права выкладзены ў храналагічным парадку ад асобных нормаў, змешчаных у старажытных граматах, і да сучаснай Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. Аўтары даюць характарыстыку канстытуцыйным актам, змяшчаюць іх арыгінальныя тэксты і робяць каментары да іх. Цікавасць даследчыкаў выклікала і праблема саслоўна-прадстаўнічых органаў старажытнай Беларусі — Вальнага Сойма і павятовых соймакаў. Значная работа ў гэтай галіне праводзіцца А.А. Радаманам¹.

Даследаванню мясцовых органаў кіравання і суда ў Беларусі пасля далучэння яе да Расійскай імперыі прысвечана кніга кандыдата юрыдычных навук В.А. Шаўкапяс «Судовыя органы ў Беларусі (канец XVIII — першая палова XIX стст.)». Вучонай таксама праведзена даследаванне сістэмы карных органаў Расійскай імперыі, характару буржуазных судаў, паліцыі і пенітэнцыянарнай

¹ Гл.: Радаман А. Сойм. Соймік // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 6. Кн. 1. Мн., 2001. С. 375–380; 383–385; Шляхецкія соймікі як структурная адзінка сістэмы ўлады ў Менскім павеце ў другой палове XVI ст. // Магдэбургскае права на Беларусі: Матэрыялы навук. канф., прысвечанай 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права (Мінск, 26 сакавіка 1999 г.). Мн., 1999. С. 79–87.

сістэмы. Вынікам яго стала кніга «Карны апарат Расіі ў другой палове XIX стагоддзя» (Мн., 1994).

У апошнія гады праводзіліся даследаванні савецкага перыяду гісторыі дзяржавы і права. Надрукавана значная колькасць архіўных дакументаў, якія па-новаму асвятляюць паслякастрычніцкія падзеі. У 1993 г. у Гомелі былі выдадзены тры кнігі дакументаў пад агульным загалоўкам «Кастрычнік 1917 года і лёсы палітычнай апазіцыі», у якой змешчаны матэрыялы па гісторыі грамадскіх рухаў і партый, якія бралі ўдзел у аднаўленні беларускай дзяржаўнасці.

З манаграфічных даследаванняў, якія ўбачылі свет у 90-х гадах XX — пачатку XXI стст., трэба адзначыць кнігу А.А. Круталевіча «На шляхах нацыянальнага самавызначэння. БНР–БССР–РБ» (Мн., 1995), у якой дадзены аналіз канстытуцыйнаму будаўніцтву Беларусі на асноўных этапах фарміравання яе дзяржаўнасці, падрабязна разглядаюцца асноўныя прынцыпы, пакладзеныя ў змест Канстытуцыі 1994 г. А таксама яго ж манаграфію «Гісторыя Беларусі: станаўленне нацыянальнай дзяржаўнасці» (Мн., 1999), у якой прааналізаваны працэс станаўлення беларускай нацыянальнай дзяржавы, унутраныя і знешнія фактары, якія мелі ўздзеянне на працэс самавызначэння беларускага народа ў 1918–1920 г.

На багатым дакументальным матэрыяле напісана кніга А.Ф. Вішнеўскага «Арганізацыя і дзейнасць міліцыі ў Беларусі (1917–1940 гг.). Гісторыка-прававыя аспекты» (Мн., 2000). У ёй паказаны прававыя і арганізацыйныя асновы дзейнасці міліцыі Беларусі ў даваенны перыяд. Значная ўвага ўдзелена аўтарам стану законнасці і правапарадку ў дзейнасці наркамата ўнутраных спраў у 1930-я гады.

Беларускімі вучонымі-юрыстамі выдадзены шэраг падручнікаў і дапаможнікаў для студэнтаў юрыдычных спецыяльнасцей па гісторыі дзяржавы і права Беларусі¹.

У апошнія гады быў пакладзены пачатак новаму навуковаму напрамку — гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі. Вынікам калектыўнай творчасці беларускіх гісторыкаў, юрыстаў,

¹ Гл., напр.: Вішнеўскі А., Юхо Я. Указ. твор. Мн., 1998; 2003; Вішнеўскі А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мн., 2000; Кузнецов И., Шелкопляс В. История государства и права Беларуси. Мн., 1999; Круталевич В.А., Юхо Я.А. Указ. твор. Мн., 1998; Сільчанка М., Басюк І. Асноўныя этапы беларускай дзяржаўнасці. Гродна, 1997; Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мн., 2000; Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992 і інш.

гісторыкаў літаратуры і культуры сталі энцыклапедычныя даведнікі «Мысліцелі і асветнікі Беларусі X–XIX стагоддзяў» (Мн., 1995) і «Асветнікі зямлі беларускай X — пачатку XX стст.» (Мн., 2001), у якіх дадзены біяграфічныя звесткі аб беларускіх дзяржаўных, грамадска-палітычных і рэлігійных дзеячах, філосафах, вучоных, дзеячах нацыянальна-вызваленчага руху, якія ўнеслі важкі ўклад у скарбонку нацыянальнай і сусветнай культуры, у тым ліку палітыка-прававой думкі, аналізуюцца іх творы. Найбольш значныя даследаванні ў гэтай галіне юрыдычнай навукі належаць С.А. Падокшыну, С.Ф. Сокалу, В.Ф. Шалькевічу, П.Г. Чыгрынаву і інш.¹

У адпаведнасці з новай праграмай курса «Гісторыя дзяржавы і права замежных краін» у 1997–2002 г. Э.А. і І.Ф. Калінінымі падрыхтаваны вучэбныя дапаможнікі «Дзяржава Франкаў. Францыя» (Мн., 2000), «Германія, Іспанія, Італія», «Англія» (Мн., 2001). У іх разглядаюцца пытанні станаўлення, развіцця і функцыянавання дзяржавы і права замежных краін з улікам новых дасягненняў гісторыка-прававых даследаванняў.

Дацэнтам БДЭУ В.І. Ермаловічам падрыхтавана манаграфія «Право средневековой Сербии (XII–XV вв.)» (Мн., 2003), якая таксама выкарыстоўваецца ў якасці вучэбнага дапаможніка па курсу «Гісторыя дзяржавы і права славянскіх народаў».

Паспяхова развіваецца ў Рэспубліцы Беларусь навука грамадзянскага права, якая прызвана заканадаўча забяспечыць пераход да рынкавых адносін, садзейнічаць развіццю эканомікі, культуры, росту дабрабыту ўсяго народа. На сучаснае права, у тым ліку і грамадзянскае, уздзейнічаюць дзве тэндэнцыі, якія вызначаюць развіццё сусветнай цывілізацыі. Гэта тэндэнцыі да ўсеагульнай глабалізацыі, з аднаго боку, і імкнення да захавання нацыянальнай своеасаблівасці і адметнасці — з другога. Названыя тэндэнцыі з новай вострынёй ставяць пытанне аб дыферэнцыяцыі права па галінах і іх адзінстве. У межах грамадзянскага права адпаведна стаіць задача аб ўзроўні дыферэнцыяцыі і адзінства яго інстытутаў. Такім чынам, у сучаснай беларускай цывілістыцы на новым узроўні вырашаюцца пытанні аб паняцці грамадзянскага права, яго інстытутаў, аб новым разуменні яго сістэмы і зместу. Новы Грамадзянскі кодэкс Рэспублікі Беларусь, у падрыхтоўцы якога прымалі

¹ Гл.: Падокшын С.А., Сокал С.Ф. Указ. твор. Мн., 1999; Сокал С.Ф. Кароткі агляд гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі. Магілёў, 1999; Шалькевіч В.Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 1999; 2002; Чыгрынаў П. Указ. твор. Мн., 1996.

актыўны ўдзел беларускія юрысты-цывілісты, засноўваецца на маністычным падыходзе да разгляду маёмасных адносін бытавога і камерцыйнага характару. У той жа час шырокае развіццё заканадаўства ў галіне гаспадарчай дзейнасці ставіць пытанне аб неабходнасці ўліку індывідуальных асаблівасцей гэтай сферы грамадскіх адносін. Таму шэраг спецыялістаў у галіне грамадзянскага права лічаць лагічным прыняць Прадпрымальніцкі кодэкс, каб пакласці канец шматлікай нарматыўных актаў у гэтай сферы. Такого пункту гледжання прытрымліваюцца дацэнты Л.Г. Русак, В.Г. Камянкоў і інш. На думку іх апанентаў, непрадуманая структура такога кодэкса можа прывесці да сур'ёзных разыходжанняў паміж Грамадзянскім і Прадпрымальніцкім кодэксамі, да расхістання адзінага правапрымянення. Гэта бачыцца непажаданым таксама таму, што і пры адзіным Грамадзянскім кодэксе Вярхоўны і Вышэйшы Гаспадарчы суды па-рознаму прымяняюць адныя і тыя ж яго нормы.

Супраць распрацоўкі і прыняцця асобнага Прадпрымальніцкага кодэкса і выдзялення асобай галіны — гаспадарчага права — найбольш паслядоўна выступае В.Ф. Чыгір. Сістэмны разгляд комплексу вышэйадзначанай праблемы грамадзянска-прававой навукі прадпрыняты вядомым беларускім цывілістам У.А. Вітушкам ў кнізе «Курс грамадзянскага права. Агульная частка» ў двух тамах (Мн., 2003). У ёй з пункту гледжання адзінства і дыскрэтнага характару права разглядаецца сістэма і змест сучаснага грамадзянскага права.

Вялікі ўнёсак у даследаванне праблем грамадзянскага і працоўнага права зроблены вядомым у нашай краіне навукоўцам, прафесарам Акадэміі МУС Рэспублікі Беларусь Д.А. Калбасіным. Ім падрыхтаваны шэраг падручнікаў і навучальных дапаможнікаў па вышэйназванай тэматыцы: «Трудовое право» для студэнтаў ВНУ (2002), «Гражданское право» (общая часть)» (2000), «Гражданское право (особенная часть)» (2001), «Гражданское право (общая и особенная части)» (2003), манаграфія «Содержание трудового договора на современном этапе» (1990).

Працы судзіі Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь кандыдата юрыдычных навук К.І. Кенік прысвечаны праблемам судовай абароны працоўных правоў гаспадарчых, рэгуляванню працоўных адносін дзяржаўных служачых. Па гэтых пытаннях К.І. Кенік апублікавала некалькі манаграфій, у тым ліку «Судебная практика по трудовым делам» (2000), «Трудовой договор» (2002), «Государственные служащие в Республике Беларусь: трудовые отношения» (2003) і інш.

Беларускімі цывілістамі праведзены даследаванні асобных праблем і інстытутаў грамадзянскага права. Асабліваю вядомасць сярод юрыстаў-практыкаў набылі кнігі В.Ф. Чыгіра «Прыватызация жылля» (Мн., 1993), «Юрыдычныя асобы» (Мн., 1999), «Крэдыт і субсідыі на набыццё жылля» (Мн., 1996), В.Н. Гадунова «Правовое рэгуляванне нарыхтовак сельскагаспадарчай прадукцыі» (Мн., 1990), І.В. Папovай «Аўтарскае права» і інш.

У разгляданы перыяд некаторыя напрацоўкі беларускія правазнаўцы зрабілі і ў галіне фінансаванага права. Так, у прыватнасці, А.А. Вішнеўскі і С.І. Філіповіч у 2002 г. выдалі вучэбны дапаможнік «Фінансаванае права», у якім разглядаюцца пытанні фінансавай дзейнасці дзяржавы, фінансаванага кантролю, прававога рэгулявання страхавой дзейнасці і інш.

Тэарэтычныя праблемы крымінальнага права знайшлі сваё адлюстраванне ў вучэбным дапаможніку «Крымінальнае права Беларусі: Закон, злачынства, адказнасць» (Мн., 1997), у падрыхтоўцы якога прымалі ўдзел А.У. Баркоў, І.А. Грунтоў, Т.І. Доўнар і інш., а таксама ў асобных манаграфіях І.С. і С.І. Цішкевічаў «Кваліфікацыя крадзяжу маёмасці» (Мн., 1996), А.А. Вішнеўскага і У.П. Шыянкі «Раследаванне крымінальных спраў, звязаных з супрацьзаконным атрыманнем крэдытаў або датацый» (Мн., 2000) і інш.

Вельмі значны ўклад у развіццё юрыдычнай навукі краіны ўнёс заслужаны юрыст Рэспублікі Беларусь прафесар І.І. Басецкі. Пад яго кіраўніцтвам падрыхтаваны 7 дактароў і 32 кандыдаты юрыдычных навук. Па ініцыятыве І.І. Басецкага і пры яго непасрэдным удзеле ажыццяўляецца даследаванне больш 50 актуальных праблем, вынікі якіх накіраваны на ўзмацненне барацьбы са злачыннасцю, удасканаленне праватворчага працэсу, паляпшэнне дзейнасці органаў унутраных спраў. Ім падрыхтаваны 323 навуковыя працы, у тым ліку 17 манаграфій і 3 падручнікі. (Организованная преступность. Мн., 2001; Преступность: Опыт координации противодействия. Мн., 2002; Терроризм: Генезис явления и опыт противодействия. Мн., 2002; Предупреждение и раскрытие экономических преступлений. Мн., 1991; Оперативно-розыскная деятельность. Мн., 1994; Теория и практика оперативной работы. Мн., 2000 і інш.)

Тэарэтычным і практычным праблемам удасканалення судовай сістэмы і звязанага з ёй заканадаўства прысвечаны манаграфіі дактароў юрыдычных навук І.І. Марціновіча і М.Н. Пастухова «Судова-прававая рэформа ў Рэспубліцы Беларусь» (Мн., 1995), І.І. Марціновіча «Адвакатура Беларусі: Гісторыя і сучаснасць» (Мн., 2002), М.І. Пастухова «Рэабілітацыя невінаватых: Асновы

прававога інстытута» (Мн., 1993). У апошняй даследуюцца асноўныя палажэнні інстытута рэабілітацыі, іх прымяненні на стадыі папярэдняга расследавання ў судах першай інстанцыі ў вышэйшых судах.

Такім чынам, з пачатку 1990-х гадоў з'яўляюцца значныя работы па ўсіх асноўных галінах прававой навукі, ідзе стварэнне нацыянальных школ розных напрамкаў юрыспрудэнцыі. Вучоныя-юрысты стварылі моцную базу для далейшага паспяховага развіцця юрыспрудэнцыі, удасканалення прававой асновы развіцця дэмакратычнай, сацыяльнай, прававой дзяржавы — Рэспублікі Беларусь.

Змест

Прадмова	3
Глава 1	
ПРАДМЕТ, ЗАДАЧЫ І ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ КУРСА ГІСТОРЫІ ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ	5
1.1. Прадмет і задачы курса	5
1.2. Перыядызацыя гісторыі палітычнай і прававой думкі Беларусі	6
Глава 2	
ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ IX — ПАЧАТКУ XIII стст.	11
2.1. Язычніцтва — светапоглядная аснова духоўнага жыцця стара- жытных насельнікаў Беларусі	11
2.2. Фальклор як форма адлюстравання грамадска-палітычнай думкі	12
2.3. Утварэнне дзяржаў-княстваў і распаўсюджанне хрысціян- ства — асноўныя фактары фарміравання палітычнай і права- вой думкі Беларусі IX–XIII стст.	14
2.4. Грамадска-палітычныя погляды Еўфрасінні Полацкай	19
2.5. Грамадска-палітычныя погляды Кірылы Тураўскага	20
2.6. Грамадска-палітычныя погляды Клімента Смаляціча	22
2.7. Палітычныя ідэі старажытных летапісаў і «Слова пра паход Ігаравы»	24
Глава 3	
ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА Ё ПЕРЫЯД СТАНАЎЛЕННЯ І ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАГА ЭТНАСУ І ЁМАЦАВАННЯ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIII–XV стст.)	26
3.1. Агульнадзяржаўныя ідэі беларуска-літоўскіх летапісаў «Лета- пісец Вялікіх князёў літоўскіх», «Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г.», «Хроніка Быхаўца»	26
3.2. Рэлігійна-палітычныя супярэчнасці і іх адлюстраванне ў палі- тычнай і прававой думцы (XIV–XV стст.)	30
3.3. Развіццё прававой думкі ў XIV–XV стст.	35
Глава 4	
ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ ЭПОХІ АДРАДЖЭННЯ І РЭФАРМАЦЫІ (XVI ст.)	37
4.1. Асаблівасці айчыннага рэнесансавага гуманізму	37

- 4.2. Асаблівасці і змест памяркоўна-гуманістычных поглядаў на развіццё грамадства (Ф. Скарына, М. Гусоўскі, М. Літвін, А. Волан, С. Будны, Л. Сапега і інш.) 39
- 4.3. Палітычныя і прававыя погляды Ф. Скарыны (1486 (90) — 1551 (56)) 40
- 4.4. Палітычныя і прававыя погляды Міколы Гусоўскага 44
- 4.5. Палітычныя і прававыя погляды Міхалона Літвіна 46
- 4.6. Палітычныя і прававыя погляды ідэолагаў Рэфармацыі 48
- 4.7. Палітычныя і прававыя погляды радыкальна-гуманістычнага крыла антытрынітарыяў 56
- 4.8. Палітыка-прававая думка Беларусі аб прынцыпах дзяржаўнай уніі ВКЛ з Польскім Каралеўствам 58
- 4.9. Развіццё прававой думкі ў Статутах ВКЛ 60

Глава 5

ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ ПЕРЫЯДУ КОНТРРЭФАРМАЦЫІ І КРЫЗІСУ ФЕАДАЛЬНА-ПРЫГОННІЦКІХ АДНОСІН 64

- 5.1. Прычыны распаўсюджвання контррэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім 64
- 5.2. Палітычныя і прававыя погляды Пятра Скаргі. Абгрунтаванне ідэі уніі 65
- 5.3. Абарона уніі паміж праваслаўнай і каталіцкай цэрквамі ў творчай спадчыне Іпацыя Адама Пацея 67
- 5.4. Палітычныя і прававыя ідэі ў палемічнай літаратуры XVII ст. 70
- 5.5. Натуральна-прававыя ідэі ў працах Адама Алізароўскага 75
- 5.6. Палітычныя і прававыя погляды Казіміра Лышчынскага (1634–1689) 78
- 5.7. Грамадска-палітычныя і прававыя погляды Сімяона Полацкага (1629–1680) 80

Глава 6

АДЛЮСТРАВАННЕ АСВЕТНІЦКІХ ІДЭЙ У ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМЦЫ БЕЛАРУСІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVIII ст.) 85

- 6.1. Уплыў асветніцкіх ідэй на грамадска-палітычную і прававую думку Беларусі 85
- 6.2. Грамадска-палітычныя і прававыя ідэі ў гістарычных сачыненнях 87
- 6.3. Крытыка магнацкай алігархіі і феадальнай прававой сістэмы ў шляхецкай публіцыстыцы, прамовах, навуковых трактатах другой паловы XVIII ст. 90
- 6.4. Фізіякратызм — тэарэтычная аснова рэфармавання грамадскага ладу 96
- 6.5. Палітычныя і прававыя ідэі ў Канстытуцыі 3 мая 1791 г. 99

- 6.6. Палітычныя і прававыя погляды кіраўнікоў паўстання 1794 г.—
Т. Касцюшкі і Я. Ясінскага 102
- 6.7. Абшчынна-камуністычныя традыцыі ў творчасці Іосіфа Яленскага (1756–1816) 108

Глава 7

РАЗВІЦЦЁ ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ (КАНЕЦ XVIII–XIX стст.) 109

- 7.1. Асаблівасці станаўлення грамадска-палітычнай і прававой думкі Беларусі пасля далучэння яе да Расійскай імперыі 109
- 7.2. Праект адраджэння палітычнай самастойнасці Вялікага княства Літоўскага М.К. Агінскага 112
- 7.3. Ліберальны напрамак у палітыка-прававой думцы Беларусі першай паловы XIX ст. 117
- 7.4. Роля новай беларускай літаратуры ў культурна-нацыянальным адраджэнні Беларусі 129
- 7.5. Ліберальная думка Беларусі ў сярэдзіне XIX ст. 138
- 7.6. Палітычны лібералізм 80–90-х гадоў XIX ст. 143
- 7.7. Кансерватыўны напрамак у палітыка-прававой думцы Беларусі XIX стагоддзя 152
- 7.8. Рэвалюцыйна-дэмакратычны напрамак палітыка-прававой думкі Беларусі XIX ст. 157

Глава 8

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ ДУМКА БЕЛАРУСКАГА АДРАДЖЭННЯ Ў КАНЦЫ XIX — ПЕРШАЙ ЧВЭРЦІ XX стст. 167

- 8.1. Фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэі 167
- 8.2. Развіццё нацыянальнай палітыка-прававой думкі праз першыя беларускамоўныя друкаваныя выданні — газеты «Наша доля» і «Наша ніва» 175
- 8.3. Беларуская мастацкая літаратура пачатку XX ст. як фактар фарміравання нацыянальнай свядомасці 178
- 8.4. Пытанні нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў творчай спадчыне ідэолагаў беларускага нацыянальнага руху (І. Луцкевіча, А. Луцкевіча, Я. Лёсіка, В. Ластоўскага, А. Смоліча, А. Цвікевіча) 182
- 8.5. Нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў праграмах беларускіх палітычных арганізацый (1914–1919 гг.) 188
- 8.6. Ігнат Абдзіраловіч (Канчэўскі) і яго эсэ «Адвечным шляхам» 194
- 8.7. Палітычныя і прававыя погляды Уладзіміра Самойлы 197

Глава 9

ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВОВАЯ ДУМКА САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ Ў 20–30-я гады XX ст. 200

- 9.1. Рэалізацыя ідэі дзяржаўнага суверэнітэту БССР у партыйна-дзяржаўнай практыцы савецкай Беларусі 200

9.2. Распрацоўка і рэалізацыя ідэалогіі беларусізацыі	205
9.3. Ідэалагічнае абгрунтаванне адыходу ад палітыкі беларусізацыі і станаўленне таталітарнай сістэмы	207
9.4. Развіццё прававой думкі	209
9.5. Станаўленне беларускай юрыдычнай навукі	214

Глава 10

ПАЛІТЫЧНАЯ І ПРАВАВАЯ ДУМКА БССР У 40–80-я гады ХХ ст.	217
--	-----

10.1. Новыя тэндэнцыі ў грамадска-палітычнай думцы пасля Вялікай Айчыннай вайны	217
10.2. Кансерватыўны і дэмакратычны напрамкі ў палітычнай думцы паслясталінскай пары.	222
10.3. Развіццё юрыдычнай навукі ў Беларусі (1945–1980-я гады ХХ ст.)	231

Глава 11

ПАЛІТЫКА-ПРАВАВАЯ ДУМКА БЕЛАРУСІ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ.	235
---	-----

11.1. Новыя палітыка-эканамічныя рэаліі канца 1980 — пачатку 1990-х гадоў і іх уздзеянне на палітычную і прававую думку Беларусі	235
11.2. Канстытуцыйны працэс у Рэспубліцы Беларусь і яго адлюстраванне ў палітыка-прававой думцы краіны	238
11.3. Ідэалогія беларускай дзяржаўнасці ў палітыка-прававой думцы сучаснай Беларусі	252
11.4. Развіццё юрыдычнай навукі Рэспублікі Беларусь	258

Вучэбнае выданне

Вішнеўская Ірына Уладзіміраўна

ГІСТОРЫЯ ПАЛІТЫЧНАЙ І ПРАВАВОЙ ДУМКІ БЕЛАРУСІ

**Дапаможнік для студэнтаў
вышэйшых навучальных устаноў**

Галоўны рэдактар Я.К. Кукушкін

Рэдактар А.Л. Мельнікава

Карэктар Е.Б. Рафалюк

Тэхнічны рэдактар В.У. Кузьміна

Мастак С.В. Лакціонава

Камп'ютэрная вёрстка А.І. Каралёва

Падпісана ў друк 08.06.2004. Фармат 60×84 ¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура Пецярбург. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 15,81. Ул.-выд. арк. 15,93. Тыраж 1000 экз. Заказ 333.

Выдавецтва «Тэсей» ТАА. ЛІ № 02330 / 0056993 ад 01.04.04. 220002, Мінск, вул. В. Харужай, 31а, п. 510, тэл. 237-72-08, 284-88-63, e-mail: tesey@belsonet.net.

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка на ТАА «Промкомплекс», ЛПІ № 02330 / 0056669 ад 29.03.2004. 220021 г. Мінск, зав. Бехцерава, 10.

ІРЫНА УЛАДЗІМІРАŪНА ВІШНЕŪСКАЯ

дацэнт кафедры тэорыі і гісторыі
права Беларускага дзяржаўнага
эканамічнага ўніверсітэта.
Спецыяліст у галіне гісторыі
дзяржавы і права, прававой і па-
літычнай думкі Беларусі. Аўтар
больш 40 навуковых прац, у тым
ліку: «Хрышчэнне Белай Русі:
асаблівасці і наступствы» (1992),
«Гісторыя дзяржавы і права Бела-
русі» (2000), «Фарміраванне інсты-
тута ўласнасці ў заканадаўстве
ВКЛ XV–XVI ст.ст.» (2001), «Катэ-
горыя “свабоды” у палітыка-пра-
вавой думцы Беларусі» (2003),
«Прававыя і палітычныя погляды
беларускіх юрыстаў XIX — пачат-
ку XX стагоддзя» (2004) і інш.

ISBN 985-463-145-1

9 789854 631455

І.У.Вішніє уська

◆◆◆

ГІСТОПРЯПЛАТНА ЧАКА І ПРАВА БОИ ДУМКИ БЕПАРУСИ